

Nezastupitelnost marxistické sociologie

„...z negativních zkušeností nelze přirozeně vyvozovat potřebu skončit se sociologickými výzkumy, s výukou sociologie na vysokých školách.

Je třeba uvážit, že mimo jiné právě dlouhotrvající přerýv ve výuce sociologie v minulosti objektivně přispěl k různým nežádoucím ‚módním‘ tendencím, zejména jevům nekritického obdivování soudobé buržoazní sociologie...“ (Z referátu prof. L. Hrzala K aktuálním úkolům filosofie a sociologie, předneseného na semináři komunistů – pracovníků v oblasti filosofie a sociologie v Solenicích v dubnu 1973.)

V prvé polovině roku 1973 bylo skutečně několik jednání, která ve svých impulsích, námětech a závěrech nastiňují základní orientaci, jež v dalším období podstatně ovlivní rozvoj marxistické sociologie v Československu. Jde například o valné shromáždění Československé sociologické společnosti, které se konalo dne 18. 1. 1973 v Praze a uskutečnilo významná organizační a kádrová opatření, a zejména pak o celostátní seminář filosofů a sociologů, uspořádaný presidiem ČSAV a oddělením školství a vědy ÚV KSČ v dubnu 1973. (Teze úvodního referátu tohoto semináře uveřejnil Sociologický časopis v č. 4 a některá z dalších vystoupení jsou zařazena v tomto čísle.)

Na semináři došlo jednak k velmi zevrubnému shrnutí poznatků z analýzy rozkladného procesu ve filosofii, sociologii a příbuzných oborech v šedesátých letech, jednak byl posouzen současný přínos těchto disciplín v oblasti socialistické výstavby, rozvoje nových společenských vztahů a formování socialistického člověka a jeho vědomí.

Sociologické práce se významně dotýká i červencové plenární zasedání ÚV KSČ, které se zabývalo současným stavem a dalšími úkoly československého školství. Výchova nových, odborně připravených kadrů je totiž základním předpokladem dalšího rozvoje sociologie.

První polovina roku 1973 je tedy i pro marxistickou sociologii konkretizací kon-

cepce XIV. sjezdu KSČ, nastiňující jak neúčinněji a nejefektivněji vstoupit do procesu formování socialistického vědomí v podmínkách budování socialismu.

Socialistická společnost se nemůže obejít bez marxistické sociologie. To je téma, k němuž se zasvěceně vyslovil ředitel Institutu sociologických výzkumů v Moskvě M. Rutkevič, když v lednu tohoto roku odpovídal na otázky redaktorů časopisu *Literaturnaja gazeta*. M. Rutkevič hovořil o tom, co způsobilo „ztrátu písmene“ v názvu Institutu (IKSI – Institut konkretnych socialnych issledovanij – se změnil na ISI – Institut sociologičeskich issledovanij). Změna názvu je vyjádřením tendence vytvořit vědeckou základnu nejen pro sociologické výzkumy v rámci Sovětského svazu, ale i pro spolupráci se socialistickými institucemi, jež pracují v ostatních socialistických zemích, základnu umožňující komplexní rozvoj sociologické teorie a profesionálně organizovaných výzkumů. Rutkevič při té příležitosti uvedl, že v Sovětském svazu vlastně už deset až patnáct let působí podnikoví sociologové v různých závodech a továrnách i ve výzkumných laboratořích. Jejich činnost je dnes už institucionalizována. Institut sociologičeskich issledovanij usiluje také o to přispět ke zlepšení spojení mezi pedagogickými pracovníky, kteří připravují sociologické kádry, a podnikovými sociology, kteří „působí v terénu“.

K realizaci podobného úkolu máme u nás zatím stále dost daleko.

V uvedeném interview Rutkevič dále řekl, že bylo překonáno období „samoobrazování“. V Sovětském svazu se přistupuje k intenzivní přípravě mladých specialistů-sociologů na vysokých školách. Tato příprava je zajišťována nejen speciální katedrou filosofické fakulty Moskevské státní university, ale také v seminářích a kursech sociologie organizovaných na dalších vysokých školách, jako jsou například Moskevský inženýrsko-ekonomický institut či Leningradský filosoficko-ekonomický institut, a na pracovištích Akademie věd SSSR.

Kdo zná tyto skutečnosti a kdo sleduje nejen kvantitativně značně rozsáhlou, ale i teoreticky velmi erudovanou produkci sociologů Sovětského svazu v posledních letech, entuziasmus, s nímž zejména nastupující generace dobře připravených odborníků vstupuje na „kolbiště společenskovo-vědní teorie“, ten jistě bude souhlasit s tím, že v nejbližších letech budeme jen s velkými obtížemi „držet krok“.

Rozvoj marxistické sociologie v SSSR je podložen potřebnou ideovou přípravou, je proniknut ideologickými a metodologickými postuláty marxistické světonázorové orientace a je spojen se znalostí, kritickým posuzováním a přehodnocováním výsledků buržoazní sociologie.

Socialistická společnost se nemůže obejít bez skutečných sociologů, hluboce oddaných myšlence marxismu-leninismu a bytostně spojených s lidem své země. Velice snadno se však obejde bez „legendárních vědeckých pracovníků“, jejichž teoretická produkce spočívala výhradně nebo téměř výhradně ve verbální ekvilibristice a v „ko-

ketování“ s politikou a kteří při prvé příležitosti zrazovali to, co dříve proklamovali.

Socialistická společnost potřebuje lidi schopné teoretické práce, mající odvahu přiznat své chyby a sílu je napravit, schopné přinést nové teoretické inovace marxismu do našich dnů, do problému výstavby této společnosti.

Při známých intelektuálních sklonech k „zahledění se do svého já“ se budeme muset stále zabývat problémem, jak vytvořit takové sociální klima vědecké práce, v němž by autorita vědeckého pracovníka byla dána především autoritou jeho myšlenek a schopností přispět k realizaci politiky strany.

Jen socialistická společnost má možnost vytvořit pro vědeckou práci takové prostředí, které pozitivně stimuluje badatele k práci ve prospěch celku a znemožňuje zaměřovat celospolečenské zájmy za skupinové, resortní, institucionální či osobní.

Po zkušenostech z minulých let nelze nepřipomenout, že marxistický sociolog musí být osobností, která v třídním a konkrétně historickém nazírání na svět se dovede postavit na stranu revolučního pokroku, dovede obhájit svou pravdu a ve vlnách různých -ismů nemění svůj rukopis.

Sociologické poznání dnes vstupuje do sociálních rozporů společnosti v mnoha rovinách. Ve všech rovinách však usnadňuje to, co je v praxi každého politického hnutí (socialismus nevyjímaje) tak těžké: sladit vysoké ideály s dlouhodobými cíli a věcností každodenního zápasu, který vede KSC, sladit závěry vědecké teorie s náladami mas, se stavem hnutí, s možnostmi ekonomiky atd.

Snad právě v tomto smyslu je dnes marxistická sociologie nejvíce nezastupitelná.

Redakce Sociologického časopisu

Vzájemný vztah mezi marxistickou filosofií, vědeckým komunismem a sociologií*

VLADIMÍR JEVDOKIMOVIČ KOZLOVSKIJ

Moskva

Úvod

Problém vzájemného vztahu a vzájemného působení historického materialismu, vědeckého komunismu a marxistické sociologie je neobyčejně aktuální. Představitelé buržoazní a revizionistické filosofie ve snaze rozštěpit jednotu marxistického učení stavějí do protikladu historický materialismus a sociologii. Snaží se konstruovat rozmanité koncepce, které mají „nahradit“ vědecké učení o společnosti. Proto je důležité, aby se ukázal opravdový, skutečný vzájemný vztah mezi historickým materialismem, teorií vědeckého komunismu a sociologií. Naše epocha, bohatá na události, historická epocha přechodu od kapitalismu k socialismu, budování socialistické společnosti a jejího přerůstání v komunismus, epocha bouřlivého rozvoje věd a jejich diferenciacce a integrace, potvrzuje správnost základních tezí marxistické vědy a při její konkretizaci současně vytyčuje neodkladné úkoly objasnit nové otázky nebo nové aspekty problémů našimi společenskými vědami již zkoumaných. Odpověď na tyto otázky souvisí s analýzou některých stránek marxistické metodologie.

Proto je nutné prozkoumat problém jednoty a rozdílů takových věd, jako je historický materialismus, vědecký komunismus a sociologie.

1. Vzájemný vztah mezi dialektickým a historickým materialismem

Marxismus je ucelený a důsledně vědecký světový názor. Je pravdivým odrazem skutečnosti a vyjadřuje základní zájmy dělnické třídy. Marxismus obsahuje v nedílné jednotě dialektický a historický materialismus, ekonomické učení Karla Marxe a jeho teorii vědeckého komunismu.

Proto historický materialismus jako filosofická věda plní funkci světového názoru.

Jeho význam tkví současně v tom, že je obecnou metodologií pro ostání společenských věd, protože předmětem jeho zkoumání jsou obecné zákony vývoje společnosti a jejího fungování. Historický materialismus je rovněž základem marxistické sociologie a jako podstatná složka marxistického světového názoru je teoretickou základnou politické činnosti komunistických stran.

Světónázorový charakter historického materialismu je základem nedílného vztahu mezi dialektickým a historickým materialismem. Pokusy současných revizionistů oddělit historický materialismus od dialektického jsou hluboce nesprávné a škodlivé. Revizionisté tvrdí, že historický materialismus není součástí marxistické filosofie, že je to jen jedna z konkrétních věd existujících samostatně a nezávisle na filosofii. Tak se snaží otevřít cestu ke spojení historického materialismu se současnou buržoazní sociologií, která prý — podle jejich tvrzení — nezávisí ani na ideologii, ani na třídních zájmech. Když se pokoušejí odloučit historický materialismus od dialektického a prohlašují, že je nezávislý na filosofii, na světovém názoru, v podstatě se snaží nahradit marxistickou teorii historického procesu buržoazními sociologickými koncepcemi.

V čem tedy záleží vnitřní vztah, nerozborná jednotu a nedílnost dialektického a historického materialismu?

Historický materialismus je dialektickomaterialistické pojetí lidské společnosti, opírá se tedy o obecné filosofický světový názor. Na druhé straně činí tento světový názor úplným, protože teprve jeho vytvoření umožňuje podat vědecký výklad nejen přírody, ale i společenského života.

Historický materialismus je filosofickou vědou především proto, že v aplikaci na společnost řeší základní otázku filosofie — otázku vztahu vědomí a bytí. Právě při řešení této otázky je patrna jednotu dialek-

* Referát přednesený 11. dubna 1973 na celostátním a sociologie v Solenických.

semináři komunistů-pracovníků v oblasti filosofie

tického a historického materialismu. Uznává-li dialektický materialismus objektivně reálné bytí jako nezávislé na vědomí, pak historický materialismus uznává společenské bytí jako objektivní realitu, nezávislou na společenském vědomí lidstva. V obou případech je vědomí, tedy i společenské vědomí, chápáno jako více nebo méně přesný odraz objektivní skutečnosti.

Otázka vztahu společenského vědomí ke společenskému bytí zaujímá v historickém materialismu právě takové místo, jako otázka vztahu vědomí k bytí v dialektickém materialismu. To je základní otázka učení o společnosti, jehož rozdílné řešení určuje předěl mezi materialistickým a idealistickým pojetím dějin.

Takové kategorie historického materialismu, jako jsou společenské bytí a společenské vědomí, materiální a ideologické vztahy atd., navazují na příslušné kategorie dialektického materialismu a konkretizují je. Konkretizace je zde nutná proto, že z kategorií dialektického materialismu v jejich co nejobecnější podobě nelze čistě logicky vyvodit odpověď na specifické otázky poznání života společnosti. Například dialektický materialismus definuje předměty, jevy a vztahy existující mimo vědomí člověka a nezávislé na něm jako hmotné. Avšak společenský život se, jak známo, liší od přírody tím, že všechny společenské jevy a vztahy jsou výsledkem činnosti lidí, a lidé jsou uvědomělé bytosti. V souvislosti s tím vznikla otázka existence takových vztahů ve společnosti, které nejsou závislé na společenském vědomí lidí.

Při rozpracování kategorie společenského bytí vydělil historický materialismus ze složitě sítě společenských vztahů hmotné vztahy. Díky tomu byly základní teze filosofického materialismu rozšířeny na poznání lidské společnosti, současně však byly také konkretizovány s ohledem na specifiku společenského života jako zvláštní součásti hmotného světa... V kategoriích „společenské bytí“, „hmotné společenské vztahy“ atd. se tedy odráží nejen to, co spojuje lidskou společnost s celým ostatním hmotným světem, nýbrž i to, co tvoří její specifiku.

Právě tak se například dialektická kategorie protikladu jako zdroje vývoje konkretizuje při aplikaci na společenský život, nabývá zvláštní klasifikace, dělení na typy antagonistických a neantagonistických pro-

তিকাদু, zvláštních forem jednoty a boje protikladů a specifických forem jejich řešení.

Z toho plyne, že základní teze historického materialismu nejsou prostě jen rozpracováním tezí dialektického materialismu, ale také konkretizací jeho tezí v aplikaci na zkoumání společenského života. Mezi oběma existuje vnitřní vztah jednoty a rozdílu podmíněného specifičností studia té či oné oblasti poznání. Odtud zřejmě pramení zjednodušené pojetí dané otázky, které se ještě čas od času objevuje v literatuře a v názorech některých filosofů – totiž výklad historického materialismu jako prostého mechanického přenesení tezí dialektického materialismu do oblastí společenských vztahů.

Vyskytují se také chyby jiného druhu, když se tvrdí, že dialektický materialismus časově předcházел historickému materialismu, že byl zcela dotvořen a teprve potom byl rozšířen na poznání lidské společnosti. Avšak rozbor historického procesu ukazuje, že Marx vytvořil dialektický a historický materialismus jako jednotlivý celek v témže období svého duchovního vývoje. Hybnou silou tohoto vývoje byly reálné potřeby revolučního boje, společenského života prostoupěného bojem, tříd a jejich hmotných zájmů. Tak měla právě analýza sociálních problémů rozhodující význam pro to, aby Marx vypracoval nový světový názor.

Dialektický a historický materialismus jsou vzájemně spojeny. Nejen historický materialismus není myslitelný bez dialektického, ale ani dialektický materialismus není možný bez historického. Lze to dokázat řadou nezvratných skutečností. Za prvé, vytvoření historického materialismu bylo nezbytnou podmínkou překonání omezenosti starého materialismu, neboť všichni materialisté před Marxem chápali materialisticky jen přírodu a při výkladu společenského života zůstávali idealisty. Teprve když Marx a Engels vytvořili historický materialismus, dosáhl filosofický materialismus svého kulminačního bodu. Za druhé, jen historický materialismus umožnil vytvořit nové vědecké marxistické pojetí úlohy praxe, odhalit její význam jako základu poznání a kritéria pravdy, dospět k závěru, že praxe se neomezuje jen na vědeckotechnický experiment, nýbrž zahrnuje v sobě materiální, společensko-histo-

rickou činnost lidí. K takovému pojetí praxe lze dospět jen na základě historického materialismu.

V Marxově pojetí je filosofie nástrojem revoluční přeměny světa. Tento úderný charakter marxistické filosofie rovněž nelze pochopit bez historického materialismu, který zdůrazňuje nutnost praktické činnosti lidí jako předpokladu změny ve společenských vztazích. Jednota dialektického a historického materialismu je podmíněna také jednotnou metodou poznání — metodou dialektickou.

Dialektický a historický materialismus jsou tedy organicky a nerozlučně spjaty a každý pokus o jejich vzájemné odtržení je neopodstatněný a škodlivý.

Jakékoli rozdělování filosofické vědy (a jejich představitelů) na úzce vymezené oblasti buď výlučně dialektického, nebo historického materialismu je neodůvodněné. Jak jsme již uvedli, je přirozené, že existují sféry poznání specifické pro dialektický materialismus, právě tak jako pro historický materialismus. Je však všeobecně známo, že nikdo nemůže být kvalifikovaným specialistou v oboru historického materialismu, aniž by studoval například základy přírodních věd, právě tak jako není možné úspěšně zpracovat problematiku dialektického materialismu, omezí-li se jeho užití jen na oblast přírody. Zvláště nápadně je to patrné v dnešní době, kdy prudký rozvoj vědeckotechnické revoluce, kooperace a integrace i diferenciace věd — a jejich vzájemné prolínání — ve zvýšené míře vyžaduje od filosofů takovou koncepci a aplikaci marxistické filosofie, která vychází z jednoty dialektického a historického materialismu.

Vztahy mezi historickým a dialektickým materialismem jsou tedy charakterizovány jednotou, předěly mezi oběma jsou relativní a pohyblivé, takže jejich vzájemný vztah je možno charakterizovat jako jednotu v odlišnostech.

2. Historický materialismus a vědecký komunismus

Chceme-li seriózně přistoupit k této otázce, je třeba se zaměřit především na specifiku předmětu historického materialismu a zákonů, které zkoumá, a to ve srovnání s mnoha ostatními vědami zkoumajícími společenský život.

Máme-li najít správnou odpověď, musíme analyzovat vzájemný vztah mezi obecnými zákony vývoje společnosti a specifickými zákony společensko-ekonomických formací, jakož i vzájemný vztah mezi obecnými zákony vývoje společnosti a zákony vývoje jednotlivých stránek, jednotlivých oblastí společenského života.

Obecné zákony vyjadřují podmínky existence každé lidské společnosti. (Například výroba je hlavní základnou lidské existence bez ohledu na to, jakého vývojového stupně společnost dosáhla a v jakých podmínkách lidé žijí.)

Znalost těchto zákonů ovšem ještě neumožňuje určit konkrétní zvláštnosti každé jednotlivé formace. K tomu je nutné poznat charakter a zvláštnosti výroby v dané společnosti. Obecné zákonitosti přitom umožňují postihnout, které oblasti společenského života jsou zdrojem pokrokového rozvoje společnosti.

Působení obecných a zvláštních zákonů se prolíná, proto je nemůžeme studovat odděleně, nemůžeme je ani ztotožňovat. Historický materialismus nemůže ignorovat specifické zákony vývoje jednotlivých formací, neboť bez nich není možné poznat konkrétní sociální jevy. Středem jeho pozornosti však zůstává studium obecných zákonů historického procesu, působících ve všech, nebo alespoň v několika společensko-ekonomických formacích. Historický materialismus je obecná teorie historického procesu, vypracovaná na základě studia vývoje společensko-ekonomických formací, a zároveň je to metoda poznání společenských jevů. A protože předmětem historického materialismu jsou obecné zákony vývoje, je metodologickým základem všech společenských věd.

Existují základní principy metodologie historického materialismu, platné pro kteroukoli humanistickou vědu. První z těchto principů je princip objektivního materialistického přístupu ke společnosti, vyúsťující v postulát rozlišování společenského bytí a společenského vědomí, materiálních a ideologických vztahů. Lenin už v díle *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům* poznamenal, že to je základní ideou materialismu v sociologii.

Druhý metodologický princip je vyjádřen požadavkem posuzovat společnost jako specifický sociální organismus, nikoli jako sou-

čet jednotlivců. Společenské vztahy představují objektivní systém, který je základem společenského života, osobnosti a společnosti.

Třetí princip je princip historického přístupu. Chceme-li odhalit podstatu kteréhokoli sociálního jevu, musíme znát jeho minulost a tendence jeho vývoje v budoucnosti.

Konečně čtvrtý, nejdůležitější princip je princip třídního přístupu k sociálnímu životu. Žádnou sociální strukturu nemůžeme poznat, vyloučíme-li z ní třídy, posuzujeme-li ji mimo třídy a třídní vztahy. Pro ilustraci stačí připomenout jednu z Leninových poznámek k Bucharinově knize *Ekonomika přechodného období*: „Sociální systém' a „společenská formace' — všechno to je málo konkrétní bez pojmu třídy a třídní společnosti“ (Leninský sborník XI, s. 333).

K tomu je třeba dodat, že uvedené nejdůležitější principy či požadavky historického materialismu jsou založeny na základních tezích dialektické metody jako obecné metody poznání.

Rozbor otázky předmětu historického materialismu a jeho úlohy v poznání dovoluje vyvodit závěr, že historický materialismus jako metodologie všech společenských věd je také metodologií vědeckého komunismu.

Je nutno zvlášť zdůraznit určující roli historického materialismu jako metodologie všech společenských věd, protože buržoazní a revizionistická filosofie se pokouší tento jeho význam popírat a proti historickému materialismu jako metodě poznání staví některé speciální metody, které povyšuje na úroveň metod obecných. Příkladem jednoho z posledních podobných pokusů je filosofický směr strukturalismu (zejména ve Francii). Přední představitelé strukturní metody (nebo analýzy) ve Francii — Lévi-Strauss, M. Foucault, A. L. Seba — se domnívají, že strukturní metoda, kterou přenášejí z jazykovědy do všech společenských věd, je jedinou metodou přibližující nás k poznání sociálních jevů.

Je známo, že strukturní metodu v sociálních vědách poprvé na vědeckém základě zpracoval a uplatnil Marx v *Kapitálu*, který dodnes zůstává nepřekonaným vzorem strukturní analýzy složitých sociálních systémů. Je rovněž známo, že v určitých sfé-

rách poznání společenských jevů představuje tento přístup efektivní a nezbytný prostředek nebo metodu (například v sociologii, v některých oblastech ekonomických věd atd.).

Z toho však zdaleka ještě nevyplývá, že by se tato metoda mohla stát obecnou metodologií zkoumání společenského života. Strukturalisté mechanicky přenášejí jazykovědu na všechny společenské vědy, absolutizují a nazývají ji „vědou — lodivodem v oblasti lidského“.¹

Strukturalisté otevřeně charakterizují společenské jevy jako rozmanité formy znakové komunikace, fungování společnosti je pro ně „jazykem v širokém smyslu slova“.² Avšak je dobře známo, že znak ve vlastním slova smyslu nemá vlastního bytí. Znak „nese“ cizí bytí, ve vztahu k němu vyjadřuje cosi vnějšího, jeho existence je ospravedlněna jen ve vztahu k bytí a jen potud může plnit svou specifickou funkci. Znak nabývá významu proto, že se stává nositelem myšlenek, poznatků, informací o předmětech a jevech, které jsou pro něho vnější. Cožpak můžeme posuzovat jevy a předměty v procesu jejich výměny a interakce stejně jako slova v přirozeném jazyce nebo symboly v různých umělých jazycích? Rozumí se, že nikoli. Ba právě naopak: předměty plní určitou úlohu ve společenském životě, fungují ve společnosti a pro člověka má význam především sama jejich existence. Není pochyb o tom, že i pomocí znaků lze získat určitou zprostředkovanou informaci o věcech, že lze pomocí jednoho poznávat druhé, využít jedněch jevů pro zkoumání jiných. Takový druh poznání má však své meze, které strukturalisté rozšiřují ad absurdum tvrzením, že věda o znacích v sociální sféře — sémiotika — je všezahrnující věda, která tvoří společnou metodu poznání společenských věd, a dokonce všechny tyto vědy zahrnuje.

Je zcela zřejmé, že tato koncepce je jen poněkud pozměněnou „teorií symbolů“, jejíž idealistický charakter dávno prokázala věda i praxe.

Jak již bylo řečeno, metodologické postuláty historického materialismu platí i pro vědecký komunismus. Jaký je tedy vztah vědeckého komunismu k marxistické filosofii a k historickému materialismu?

¹ Lévi-Strauss, C.: *Anthropologie Structurale*. Paris 1968, s. 183.

² Tamtéž, s. 211.

Zhodnocení musí vycházet z jednoty tří základních součástí marxismu: filosofie, politické ekonomie a vědeckého komunismu (nebo socialismu).

Dále musíme mít na zřeteli, že vědecký komunismus se změnil z utopie ve vědu díky dvěma základním Marxovým objevům — materialistickému pojetí dějin a nové ekonomické teorii. Jen tyto dva velké objevy umožnily vědecky dokázat, že socialismus není výmyslem snilků, nýbrž historickou nutností, že v důsledku třídního boje proletariátu socialismus nevyhnutelně vystřídá kapitalismus.

Marxův vědecký socialismus se tedy opírá jak o filosofické učení, tak i o ekonomickou teorii, proto všechny tři složky marxismu tvoří jeden nedělitelný celek.

Bez marxistické filosofie, a tedy také bez historického materialismu, není možná ani teorie vědeckého komunismu. Nedílná jednota historického materialismu a teorie vědeckého komunismu neznamená jejich totožnost. Jak jsme již uvedli, historický materialismus je vědou o společnosti a obecných zákonitostech jejího vývoje. Vědecký komunismus studuje cesty a podmínky přechodu od kapitalismu ke komunismu: jeho předmětem jsou obecné zákonitosti vzniku a vývoje socialismu a komunismu. Zkoumá současně i obecné zákonitosti, nikoli však z hlediska celkového historického vývoje, nýbrž z hlediska přechodu od kapitalismu k socialismu a komunismu.

Předmět vědeckého komunismu tvoří: výzkum celosvětové historické úlohy proletariátu, socialistické revoluce, diktatury proletariátu, národně osvobozenického boje, strategie a taktiky komunistického hnutí, výstavby socialismu a komunismu, řízení socialistické a komunistické společnosti.³

Pokud jde o předmět vědeckého komunismu, existují dvě hlediska: představitelé jednoho z nich se domnívají, že vědecký komunismus je vědecká teorie socialismu a komunismu, představitelé druhého spatřují jeho předmět v *sociálně politických* zákonitostech vzniku, ustavení a vývoje komunistické společnosti.

Soudíme, že druhé hledisko se více blíží pravdě. Vědecký komunismus se pochopitelně neopírá jen o historický materialismus, ale i o marxistickou politickou ekono-

mii — vychází z ekonomických procesů. Avšak především se zabývá zákonitostmi revoluce, třídního boje, státu, řízení společnosti atd. — tedy zákonitostmi sociálně politickými.

Vědecký komunismus zkoumá dvě základní skupiny zákonitostí. K jedné z nich patří zákonitosti revolučního boje proletariátu proti buržoazii v kapitalistických zemích a zákonitosti národně osvobozenického protiimperialistického hnutí. Druhá skupina souvisí s procesem socialistické a komunistické výstavby v zemích světové socialistické soustavy. Obě skupiny zákonitostí působí v úzkém vzájemném vztahu. Jsou odrazem obsahu soudobého revolučního procesu jako jednotitého celku.

Zákonitosti vědeckého komunismu vyjadřují podstatu sociálně politických procesů v období přechodu společnosti od kapitalismu k socialismu a komunismu. Některé z těchto zákonitostí působí jen v určitých historických etapách vývoje soudobé společnosti. K nim patří zákonitosti přechodu od kapitalismu k socialismu a zákonitosti výstavby beztřídní společnosti. Jiné působí po dobu trvání celé komunistické formace jako výraz základních tendencí jejího vývoje. Patří k nim zákonitost uvědomělého řízení společenských procesů, zákonitost plánovitého a nepřetržitého zdokonalování společenských vztahů, zákonitost všestranného rozvoje osobnosti aj.

To samozřejmě neznamená, že problémy přechodu od kapitalismu ke komunismu jsou výlučnou záležitostí teorie vědeckého komunismu, a nikoli historického materialismu. Takové pojetí prakticky vylučuje z historického materialismu nejaktuálnější otázky současnosti, jejichž analýza právě poskytuje materiál pro obohacení a vývoj celkového chápání historického procesu.

Tak mohutný zlom v dějinách, jakým je přechod od kapitalistické formace, tj. od poslední třídní formace, k beztřídní komunistické společnosti, musí být nutně předmětem zkoumání marxismu jako celku, v jednotě všech jeho součástí. Každá součást marxismu však studuje a zevšeobecňuje proces vzniku nové komunistické formace ze svého hlediska. Například materialistická dialektika při své analýze tohoto procesu odhaluje specifiku projevů (zákonů) dialektiky v podmínkách přerůstání

socialismu v komunismus, v podmínkách kdy rozpory ztrácejí svůj antagonistický charakter a zvraty již nenabývají povahy společenských revolucí. Bez takového postupu nelze obohatit a konkretizovat uvedené zákony v nových historických podmínkách. Historický materialismus také nemůže objevit obecné zákonitosti společenského vývoje, aniž by prozkoumal zvláštnosti přechodu od kapitalismu k socialismu a od socialismu ke komunismu. Vědecký komunismus pak studuje tento přechod především z hlediska analýzy obecných zákonitostí socialistické revoluce a socialistické výstavby a jejich tvořivého využití v činnosti komunistických stran, v jejich strategii a taktice.

Nejeden problém, který studuje historický materialismus, je úzce spjat s teorií vědeckého komunismu, přitom však s ní není zcela totožný. Tak například jedním z důležitých problémů teorie a taktiky socialistické revoluce je otázka národně osvobozenického hnutí jako zálohy proletářského revolučního boje a problematika programu marxistické strany v národnostní otázce. I historický materialismus se zabývá národnostní otázkou a problémy národně osvobozenického hnutí, avšak posuzuje je z jiného aspektu. Úkolem historického materialismu je studium takových společenských jevů, jako je etnická skupina, národnost, národ, z hlediska jejich místa v životě společnosti a objasnění závislosti těchto jevů na způsobu výroby.

Teorie vědeckého komunismu se zabývá otázkami taktiky třídního boje proletariátu, problémy teorie a taktiky socialistické revoluce. Avšak obecné otázky marxistické teorie tříd, sociální revoluce jako zákona přechodu od jedné společensko-ekonomické formace ke druhé, přesahují rámec učení vědeckého komunismu. Tyto otázky studuje historický materialismus a jejich řešení tvoří teoretickou základnu správného pojetí problémů vědeckého komunismu.

Obsahem teorie vědeckého komunismu jsou tudíž problémy revoluční přestavby kapitalistické společnosti v komunistickou. Proto ji nelze ztotožňovat s historickým materialismem a s marxisticko-leninskou sociologií. Není pochyb o tom, že poznání obecných zákonitostí vývoje lidské společnosti, působících na všech stupních jejího dějin, studium struktury a vzájemných vztahů rozličných stránek života společnos-

ti atd. jsou obecnějšími úkoly než poznání konkrétních zákonitých cest a forem přechodu od třídní společnosti ke společnosti beztřídní, než studium vzniku, ustavení a vývoje komunistické společnosti.

Teorie vědeckého komunismu vychází ze studia dějin, ze zobecnění zkušeností mezinárodního dělnického hnutí a výstavby nové společnosti v zemích, které nastoupily cestu socialismu a komunismu. Ve vztahu k jednotlivým historickým vědám — k dějinám mezinárodního komunistického a dělnického hnutí, dějinám KSSS a dalších komunistických a dělnických stran — tedy představuje teoretické zobecnění.

Zkušenosti revolučního boje jsou nejdůležitějším pramenem rozvoje a obohacení teorie vědeckého komunismu. Jsou vyjádřeny v deklaracích z porad komunistických a dělnických stran v letech 1957, 1960 a 1969.

Pro další rozvoj marxismu-leninismu mají neocenitelný význam zkušenosti z komunistické výstavby v Sovětském svazu, teoreticky zobecněné na XXIV. sjezdu KSSS, zkušenosti z budování nové společnosti v ostatních zemích světové socialistické soustavy, právě tak jako zkušenosti z boje proti imperialismu a neokolonialismu v zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky.

Při rozboru vzájemného vztahu historického materialismu a vědeckého komunismu je nutné zdůraznit také tyto dva momenty: Za prvé, vědecký komunismus chápáný v širokém smyslu slova jako souhrn filosofických, ekonomických a sociálně politických názorů je marxismem-leninismem v jeho souhrnu, je vědeckým světovým názorem. Za druhé, ve vědeckém komunismu se soustřeďují otázky politiky naší strany (což ovšem neznamená, že se v těchto otázkách neodrážejí teze historického materialismu).

3. Historický materialismus a sociologie

Úvodem je opět nutno zdůraznit, že historický materialismus je obecně sociologickou teorií, která zkoumá obecně sociologické zákonitosti, jako například zákon souladu výrobních vztahů s charakterem a úrovní rozvoje výrobních sil nebo zákon o určující roli výrobního způsobu.

Marxistická sociologie se v tomto širším pojetí shoduje s historickým materialis-

mem, můžeme tedy říci, že historický materialismus je sociologií marxismu-leninismu.

Sociologické zkoumání má však více rovin obecnosti:

- 1) marxistická sociologie jako historický materialismus;
- 2) konkrétní sociologie, zabývající se užšími problémy, například rodinnými vztahy, způsobem života, vývojovými procesy některých sociálních skupin, výrobních kolektivů atd.;
- 3) sociologický výzkum.

První rovina se projevuje v obecně filosofické tematice, která má sociologický aspekt. ne vždy dostatečně zdůrazněný [společenský obsah a společenské formy pohybu v problému hmota a pohyb; materialistické pojetí dějin, společenská historická praxe, sociální podmíněnost poznání (v teorii poznání dialektického materialismu), dialektika sociálních procesů (v jednotlivých částech dialektiky) atd.].

Také zde pozorujeme, že obecně filosofické (nebo obecně historickomaterialistické) principy tvoří metodologii studia sociálních procesů.

Materialistické pojetí společenského života poskytuje jedinou vědeckou základnu pro konkrétní sociální výzkumy. Stupeň jejich efektivnosti závisí na důslednosti, s jakou se aplikuje metoda historického materialismu. Jsou-li však konkrétní sociální výzkumy postaveny do protikladu k historickému materialismu, nutně ztrácejí svůj vědeckometodologický základ, a tím i teoretickou perspektivu a praktickou hodnotu.

Současně však nelze začleňovat všechnu problematiku konkrétních sociálních výzkumů do historického materialismu. Mohlo by se pak stát, že by se historický materialismus rozplynul v záplavě dílčích teorií a specifických problémů.

Obecné metodologické zásady historického materialismu se přirozeně v konkrétní sociologii neaplikují mechanicky, ale modifikují se v jednotlivých metodách vzhledem ke konkrétním podmínkám a konkrétnímu předmětu výzkumu.

Poměrně nedávno se v sociologii začaly uplatňovat nové výzkumné metody, mj. i kvantitativní a některé další metody, jako strukturně funkcionální, systémová atd. Značně se rozšířila i kybernetika a infor-

matorika. V souvislosti s tím vznikly mezi filosofy ostré diskuse. Jedna skupina pokládá tyto prostředky poznání sociálních jevů za rozhodující a jediné platné (dokonce se objevil pokus stavět je do protikladu k historickému materialismu). Jiní proti tomuto stanovisku oprávněně protestují, neboť absolutizaci těchto metod považují za škodlivou a zastávají názor, že je třeba těchto metod využít v jednotlivých oblastech poznání, ale v kombinaci s jinými metodami a jako podřízené, opírající se o historický materialismus, který představuje obecně metodologickou základnu výzkumu.

Strukturně funkcionální a systémová analýza nepochybně přispívají k pokroku v oblasti poznání a přinášejí dobré výsledky. To uznávají pozitivisté i marxisté. Pozitivisté chápou však tuto metodu izolovaně a omezují se na konstatování její aplikability. Marxisté jdou dále. Posuzují tyto metody z hlediska a) jejich geneze, b) souvislosti s jinými metodami, c) třídního přístupu.

I mezi našimi sociology se projevily nekritické postoje vůči buržoazní sociologii, pokusy prohlásit sociologii za nestrannickou vědu, odtrhnout ji od historického materialismu a zbavit ji třídního obsahu. Příkladem tohoto druhu byl cyklus sociologických přednášek J. Levady v roce 1968 na Moskevské státní universitě a diskuse o těchto přednáškách v Akademii společenských věd při ÚV KSSS v roce 1969.⁴ Jedním z charakteristických rysů buržoazní sociologie je odmítnutí analýzy základních globálních problémů kapitalistické společnosti spjatých s panstvím soukromého vlastnictví a s existencí neřešitelných rozporů, únik od těchto problémů do sféry rozboru dílčích otázek, jako jsou některé aspekty rodinných vztahů, konstituce atd. Je známo, že zakladateli sociologie tohoto typu byli E. Durkheim a M. Weber.

Soudobí buržoazní sociologové navazují na linii této sociologie. Tak například Günter Gafeln v práci *Sociologický experiment* (vyd. r. 1969) zkoumá otázku byrokratizace buržoazního aparátu, aniž by se jen slovem zmínil o příčinách, z nichž se zrodila. V poslední době se poměrně značně rozšířila teorie tzv. „postindustriální společnosti“. Její představitelé (Bell, Kahn) se při své argumentaci opírají o jednotlivé

⁴ Viz *Filosofskije nauki*, 1970, č. 3.

izolované fakty, podmíněné vědeckotechnickou revolucí (vzrůst počtu duševních pracovníků, kvalifikace pracovníků atd.), a hodnotí další vývoj kapitalismu jako perspektivní. Svou teorii stavějí do protikladu k vědeckému komunismu a marxistické sociologii. Je známo, že sám život neúprosne vyvrací všechny tyto absurdní domněnky buržoazních ideologů. V této souvislosti je třeba ocenit velmi užitečnou práci marxistických vědců socialistických zemí, kteří prostřednictvím problémové komise zástupců akademií věd vydávají informační bulletin *Otázky ideologického boje v souvislosti s koexistencí dvou světových soustav*.⁵

Mírové soužití dvou světových soustav zostruje, jak známo, ideologický boj. V ofenzívě, kterou zahájila marxistická věda proti buržoaznímu, revizionistickému světovému názoru, proti antikomunismu a antisovětismu, má tato práce velký význam. Marxistické vědce ovšem čeká ještě

mnoho dalších nevyřešených úkolů, intenzivnější a komplexnější úsilí při demaskování pavědeckých reakčních idejí.

Závěrem je třeba znova zdůraznit vedoucí úlohu KSSS a ostatních komunistických stran socialistických zemí při rozvoji společenských věd.

V tomto směru sehrál významnou roli XXIV. sjezd KSSS a sjezdy ostatních komunistických a dělnických stran.

Zdrojem dalšího rozvoje historického materialismu, teorie vědeckého komunismu a sociologie jsou historické události probíhající v celém světě: výstavba socialismu a komunismu v zemích socialistického společenství, třídní boje v kapitalistických zemích, národně osvobozené hnutí a boj proti imperialismu v Asii, Africe a Latinské Americe. Rozvoj marxistické společenské vědy je stimulován také potřebami tvůrčího růstu této vědy a její interakci s ostatními vědami.

⁵ Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.

Některé aktuální otázky rozvoje naší společnosti a marxisticko-leninská sociologie*

JOZEF HRABINA

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Socialistická společnost je první společností, která nejen umožňuje, ale pro svůj růst a rozvoj přímo vyžaduje vědecké řízení celého společenského procesu, právě tak jako uvědomělost všech členů společnosti jako tvůrců a vládců svých společenských vztahů. Sociální systém, v němž se zákonitě a objektivně prosazuje společenský pokrok, je socialismus, bytostně spjatý s bouřlivým rozvojem společenských věd — a tedy i s rozvojem marxisticko-leninské sociologie — které mají kvalitativně nový podíl na celém společenském pokroku. To znamená, že sociologie získává v socialistické společnosti všestranné pole působení, což je v souladu s cíli společenského řízení, tj. marxisticko-leninské strany a socialistického státu. Na druhé straně marxisticko-leninská sociologie, vycházejíc z poznání objektivních zákonů rozvoje společnosti, zakládá svoji aktivitu na usneseních strany a na objektivních potřebách dělnické třídy. Toto je její třídní povinnost, k níž se hlásíme. Soudruh Vasil Biľak na zasedání ÚV KSČ v říjnu 1972 řekl: „Pravicově oportunistické a revizionistické síly můžeme úplně porazit jen na základě důsledné obhajoby marxismu-leninismu, ve vnitřním boji za jeho čistotu, neustálým rozvíjením a uplatňováním naší vědecké teorie.“ Jiné stanovisko, stanovisko tzv. čistých vědců nebo nestranných pozorovatelů, kteří stojí nad společenským děním a prohlašují analýzu společenského dění za jakýsi druh vědeckého cíle sama o sobě, je buď sebeklamem, nebo klamáním druhých za účelem utajení skutečného zájmu.

Základním teoretickým i praktickým problémem je otázka angažovanosti sociologie. Neznám neangažovanou sociologii či neangažovaného sociologa. To vyplývá z objektivní nutnosti. Jde však o jiný problém. Protože sociolog se musí angažovat a je angažován, musí si bezpodmínečně uvě-

domit, na které straně stojí — zda svou činností slouží socialismu a politickému pokroku, zda svou prací pomáhá uskutečňovat nejkrásnější ideál lidstva, či zda slouží konzervativním, restauračním a reakčním silám společnosti. S tím se musí každý vyrovnat ve svém svědomí. Marxistický sociolog se jasně a zřetelně angažuje. Vystupuje jako aktivní element boje za výstavbu a rozvoj socialistické společnosti a současně jako aktivní element boje proti historicky přežilému kapitalistickému společenskému systému. Jiné cesty pro marxistického sociologa není. Tento úkol není jen jeho povinností, ale přirozenou potřebou vyplývající z jeho třídní mravnosti. Musí mu věnovat celý svůj intelekt a rozumový potenciál. V tomto smyslu by krédem marxistického sociologa-komunisty měla být slova Klementa Gottwalda: „Stačí mi vědomí, že já, bezvýznamný, bezejmenný pracovník jsem pomáhal budovat onu velkolepou budovu Pravdy, kterou lidstvo od pravěků staví. A každý kámen, který jsem dopomohl svou prací dopravit k této stavbě, je nesmrtelný... Snažím se, aby morální cit ve mně nařizoval prostě ‚musíš‘, vykonat jsi to dobře, byla to pouhá tvoje povinnost. Nic víc, žádná zásluha, nic. A když v dnešní době jedině komunismus vážně chce a může prosadit tyto principy do života ve velkém, proto jsem komunistou.“¹

Všichni dobře víme, že naše cesta k tomu, co jsme již dosáhli, nebyla lehká a přímočará. Byla naplněna bojem — často dost těžkým — proti infiltraci socialismu cizích prvků. Všichni dobře víme, že rozvoj sociologie a jejích speciálních disciplín znamenal u nás v uplynulém období prudký vzestup, jenž i při nesporných kladech, na něž můžeme být hrdi, měl určité nedostatky. Tyto nedostatky naší práce umožnily v konečných důsledcích aktivizaci pravicově oportunistické platformy, která

* Referát přednesený 11. dubna 1973 na celostátním semináři komunistů-pracovníků v oblasti filosofie a sociologie v Solenicích.

¹ Ročenka slovenskej chudoby. I, 1923, s. 117—122. Cit. z Nového slova č. 11/1973.

chtěla ze sociologie udělat tribunu pro šíření a propagaci socialismu nepřátelských záměrů a cílů.

Podrobná analýza nedostatků není v tomto krátkém příspěvku možná. Přesto však se nemůžeme alespoň v hrubých rysech nezmínit o některých příčinách zmíněného procesu, které považujeme za podstatné.

Za hlavní příčinu považujeme nedostačnou teoretickou přípravu některých sociologů, či lépe řečeno, takzvaných sociologů. Ti buď zapomněli, nebo záměrně nechtěli vědět, že není a nemůže být marxistické sociologie mimo historický materialismus či vědecký komunismus nebo nad nimi, že marxisticko-leninská sociologie je integrální součástí marxismu-leninismu a je ve velmi těsných a komplementárních vztazích k ostatním speciálním společenskovo vědním disciplínám. Jako by se za to styděli. Styděli se za vžitou terminologii marxistických věd a přebírali různé pojmy a kategorie buržoazní sociologie, aniž by je podrobili gnoseologické, sémantické a ideologické kritice. Stačí, když si prolistujeme různé publikace a časopisy z té doby. Každému musí být hned na první pohled patrné, že šlo téměř o závody v přejímání takových pojmů. Přitom si mnozí autoři ani neuvědomovali, že přejímané pojmy nejsou jednoznačně používány a interpretovány ani v pracích, z nichž jsou přejímány. V tomto směru dominovaly hlavně kategorie a pojmy současného francouzského strukturalismu, rozpracovaného Lévi-Straussem, a kategorie a pojmy strukturní funkcionální teorie, reprezentované T. Parsonsem, R. K. Mertonem, M. Lévyem a dalšími. To se nutně projevilo ve světónázorové a ideologické nedůslednosti některých našich sociologů a v jejich přechodu na pozice marxismu nepřátelské, na pozice pozitivismu, popřípadě neopozitivismu a empirismu, či konečně — a to snad nejčastěji — na pozice jakéhosi zmateného konglomerátu marxistických a marxismu cizích prvků. Je samozřejmé, že s rozvojem vědy a hromaděním nových poznatků se mění i terminologie jednotlivých vědních disciplín. Je to objektivní proces, proti němuž nemůžeme a ani nebudeme nic namítat. Nesmí to však být na úkor podstaty, na úkor základních principů marxismu-leninismu. Sotva můžeme souhlasit s tím, když ještě v roce 1972 vyjde publikace, v níž autor nerozebírá problematiku fungování společenské-

ho systému z třídního a politického hlediska. Společenský systém není možné definovat v pojmech psychologických — či v nejlepším případě sociálně psychologických — jako „soustavu společenských pozic a z nich vyplývajících rolí“. V takové definici se úplně ztrácí ekonomická a materiálně technická podmíněnost všech společenských pozic, postojů, názorů a rolí. Právě tak není možné souhlasit s tvrzením, že problému fungování společenského systému věnovali pozornost zejména západní sociologové a teprve v poslední době i marxističtí sociologové.

Gnoseologické omezení vyplývající z pronikání funkcionalistických tendencí spočívalo v tom, že zkoumané jevy nebyly nazírány, interpretovány a hodnoceny z historického hlediska, z hlediska obecných i specifických zákonů dějinného vývoje. Ochaboval zájem o poznání geneze jevů, a tím se snižovala schopnost objektivně hodnotit jevy vzhledem k jejich současnému společenskému zařazení a možnostem dalšího pohybu. Jednostranné vyzdvihování funkčního hlediska, doprovázené invazí strukturní funkcionalistické pojmového aparátu a absolutizací dotazníkových výzkumných technik, odsouvalo a odsouvá do pozadí problémy důležité z hlediska usměrňování společenských procesů ve smyslu základních cílů politiky KSČ a dělnické třídy, proplétá se s objektivistickými tendencemi a podporuje vzrůst subjektivismu a metodologického voluntarismu. Hlavním gnoseologickým kořenem uvedených nedostatků bylo podceňování marxistické dialektické teorie a metody, sklon k eklekticismu a jednostrannosti, porušování principu komplexnosti při využívání teoretického dědictví klasiků marxismu-leninismu, vytrhování jedné formulací a obcházení druhých, neúplné vědomosti o dějinách socialismu a dělnického hnutí vůbec a o dějinách socialistické revoluce v podmínkách Československa zvláště.

V poslední době jsou vydávány a ještě budou vydávány další analýzy a kritiky těchto směrů z marxistických pozic. Aby nedošlo k nedorozumění, je třeba uvést, že strukturalismus a funkcionalismus jako určité směry buržoazní společenské vědy nemůžeme ztotožňovat se strukturním a funkcionálním přístupem jako složkou vědecké metodologie, která se kombinuje s dalšími přístupy — genetickým, historic-

kým atd. Strukturně funkcionální metoda často umožňuje poznání celku analýzou jeho funkcí, vlastností, složení, struktury a výstavby. Svůj poznávací smysl si však zachovává *jen tehdy*, je-li jako dílčí složka začleněna do celku dialektické metody.

Marx a Engels jako první aplikovali pojem struktury při analýze společenského života. Marx zkoumal společnost jako souhrn společenských vztahů. Nechápal ekonomickou strukturu jako sumu materiálních elementů výroby a výměny, ale jako vzájemnou souvislost výrobních vztahů. Základní teze jeho teorie zní: Souhrn těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti.

Kromě teoretické nepřipravenosti velké části našich sociologů byla pramenem chyb skutečnost, že se v šedesátých letech podceňoval stupeň dosažené třídní jednoty ve struktuře společnosti, nedoceňovaly se síly a možnosti poraženého, ale ještě ne zcela zlikvidovaného třídního protivníka a podceňovalo se pronikání buržoazní ideologie. Jen tak se mohlo stát, že v r. 1966 byly ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti* publikovány i některé příspěvky, které už signalizovaly pokusy o základní korekturu naší sociálně třídní struktury, což se plně projevilo v krizovém období v letech 1968–1969 publikováním práce *Československá společnost*.

Z praktickopolitického hlediska vedly nesprávné závěry výzkumů sociální struktury ze šedesátých let k závěrům, že vítězství socialistických výrobních poměrů v ČSSR vedlo k „sociálnímu uspořádání nového typu, ne už v pravém slova smyslu třídnímu“.²

Integrace ve struktuře společnosti dospěla pry už tak daleko, že „neexistují třídy, které jsou nositeli antagonistických vztahů. V důsledku toho přestává být třídní boj uvnitř socialistických zemí základní hybnou silou rozvoje společnosti.“³ Nikde se neobjevila zmínka o tom, že změna vlastnictví je jen jednou, i když rozhodující stránkou třídního přesunu, že třídy však existují ještě po určitou dobu dále, přestože byly zbaveny soukromého vlastnictví. Vycházelo se z domněnky, že třída, která byla zbavena moci a majetku, okamžitě zmizela ze společenské reality. Jaksi se nebralo na vědomí, že likvidace vykořisťování člo-

věka člověkem, odstranění soukromého vlastnictví výrobních prostředků a vytvoření socialistických výrobních vztahů neznamená, že dochází k úplné likvidaci třídního boje a společenských tříd vůbec a že společnost se okamžitě stává jakousi nediiferencovanou masou pracujících. Lenin upozorňoval na mnohostrannost třídního boje a spojoval existenci tříd s celým přechodným obdobím mezi kapitalismem a komunismem. Jaksi se nebralo na vědomí, že klasikové marxismu-leninismu chápali třídy komplexně jako skupiny primárně zakotvené v ekonomických vlastnických poměrech, avšak projevující se také v politických institucích, právě tak jako v ideologii.

Praktickým důsledkem těchto přístupů bylo, že při posuzování otázek sociální struktury se aktivizovala pravicově oportunistická platforma, již se podařilo rozšířit názor, že místo třídního boje nastoupilo všeobecné úsilí socialistické společnosti, která „zápasí s konzervativními silami, které se ji snaží vrátit zpět do podmínek přechodného období, do podmínek třídní antagonistické diferenciace, třídního boje“.⁴

K teoretickým deformacím v oblasti sociologie, jež vedly k deformacím v politické praxi, patří koncepce o pluralitním politickém systému, o státu, který přestává plnit třídní funkci, nahrazení kategorie socialistického vlastnictví mlhavým pojmem podnikové samosprávy apod.

I po politickém rozbití pravicového oportunismu a revizionismu a po provedených analýzách ve společenských vědách by bylo nesprávné podceňovat vlivy poražených třídních sil v teoretické a ideologické oblasti. Pokud pak jde o nedostatky ve výzkumné činnosti, nevyrůstají pouze ze sociálních a gnoseologických kořenů, ale i z metodologické nepřipravenosti z hlediska základních teoretických postulatů marxismu-leninismu.

Konsolidační proces a s ním spojená práce na analýze socialistické vědy v Československu neprobíhaly hladce, probíhaly a probíhají v podmínkách ostrého teoretického a ideologického boje, podporovaného zahraničními exponenty a emigranty.

* * *

² *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha 1966, s. 14.

³ Citovaná práce, s. 111.

⁴ Citovaná práce, s. 111.

V centru pozornosti československých sociologů je význam obecných zákonitostí nové společensko-ekonomické formace a jejich konkrétních projevů v různých stránkách života socialistické společnosti. Zatímco předcházející společnosti byly výsledkem živelného vývoje, socialistická společnost se nevyvíjí živelně, ale v důsledku cílevědomé činnosti marxisticko-leninské strany a uvědomělé revoluční činnosti mas. Zvláštností naší epochy je narůstání úlohy lidových mas, zvyšování jejich uvědomělosti a aktivity.

V souvislosti s nahrazením soukromého vlastnictví výrobních prostředků společenským socialistickým vlastnictvím se od základu změnily i vzájemné vztahy mezi lidmi, sociálními skupinami a třídami. Změnily se a mění se vztahy mezi dělnickou třídou, rolnictvem a inteligencí, mezi národy a národnostmi. Dochází ke zlepšení podmínek práce, k jejímu ulehčení a ke všestrannému rozvoji osobnosti. Poznatky z výzkumů v SSSR dokazují, že rozvoj výrobních sil cestou všestranného rozvoje vědeckotechnické revoluce je rozhodující základnou pozitivních změn v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti a povede k novým úspěchům a k překonání sociálně třídních rozdílů, rozdílů mezi městem a vesnicí a mezi fyzickou a duševní prací.

Je třeba vidět, že v závislosti na stupni dalšího rozvoje materiálně technické základny bude v podmínkách socialismu neustále vzrůstat podíl dělnické třídy, bude vzrůstat její vedoucí úloha. Rozvoj vědeckotechnické základny ovlivňuje další změny ve vnitrotřídní struktuře dělnické třídy. Opatření v oblasti růstu vzdělání a kulturně technické úrovně dělníků, zdokonalování forem práce, odměňování práce a zvyšování životní úrovně povede k dalšímu sblížování sociálních skupin, ke stírání sociálních rozdílů mezi nimi a k upevňování dělnické třídy jako vedoucí síly socialistické společnosti. Podíl družstevního rolnictva ve struktuře ekonomicky činného obyvatelstva se bude dále snižovat. V práci družstevního rolníka se budou stále více projevovat a převažovat prvky průmyslové práce. Vzroste sociální vrstva inteligence a v jejím rámci ty skupiny, které budou realizovat tvořivou intelektuální práci.

Předmětem konkrétních sociologických výzkumů, jak to zdůraznilo i ideologické plénum ÚV KSČ, musí být společenské

vztahy člověka a jejich spjatost se společností, studium tříd a kolektivů v jejich vzájemném působení. V centru pozornosti naší sociologické práce musí být i zkoumání člověka, tj. člověka v podniku, v JZD, na stavbě, v kolektivu, ve škole apod. Sociologie má zkoumat různé aspekty činnosti člověka, jeho vědomí a chování, formované vlivem různých faktorů a podmínek, hledat racionální a efektivní cesty řízení sociálních vztahů. To nutně předpokládá všestranný, systematický, konkrétní výzkum celého okruhu problémů spojených s činností člověka, s jeho aktivním postavením ve společnosti i s jeho subjektivními představami, s jeho potřebami i stupněm jejich realizace, s jeho vztahem k různým jevům a procesům života společnosti. Významné místo by měl zaujímat výzkum mládeže a růstu kulturně technické úrovně pracujících. Z hlediska výzkumu sociálně třídní struktury považujeme tyto úkoly za velmi aktuální. Jejich důsledným řešením nejen splníme závěry vytyčené XIV. sjezdem KSČ, ale současně pozitivně přispějeme k přípravě XV. sjezdu KSČ, k přípravě programových dokumentů z hlediska dalšího socialistického vývoje naší společnosti.

I sovětská sociologie si klade za cíl výzkum těchto závažných společenských jevů v podmínkách rozvinutého socialismu. Zdůrazňuje to akademik Fedosejev v práci *Filosofie a komunismus*, která je velmi cenná i pro další marxisticko-leninský rozvoj filosofie a sociologie v Českoslovenku.

Úkoly, které nás čekají v nejbližším období, právě tak jako perspektivní úkoly můžeme rozdělit zhruba do tří problémových okruhů. Především jde o otázku *tvořivého rozpracování marxisticko-leninské sociologické teorie*, o otázky spojené s výzkumem sociální reality a s ideologickou funkcí sociologie; za druhé jde o velmi závažnou otázku *kádrů a jejich výchovy*; za třetí jde o problémový okruh související s *integrací vědeckých poznatků a s koordinací vědy* jednak v rámci našeho státu, jednak v rámci mezinárodní spolupráce.

Pokud jde o *první problémový okruh*, byly na XIV. sjezdu KSČ vytyčeny základní směrnice i pro oblast vědy. Tyto všeobecné směrnice platí přirozeně i pro každý jednotlivý vědecký úsek. Zdůrazněme v této souvislosti některé myšlenky rezoluce XIV. sjezdu KSČ: „V třídně rozděle-

ném světě vystupuje do popředí ideologická funkce vědy. Pro její uplatnění jako nástroje třídního boje je třeba překonat důsledky elitářského pojetí vědy a revizionistické destrukce minulého období. Boj s revizionismem a buržoazními koncepcemi je třeba vést na základě rozvíjení teorie marxismu-leninismu a jednotlivých společenskovědních oborů z ní vycházejících. Prvořadým úkolem proto je formovat marxisticko-leninské síly a zaměřit společenskovědní fond na řešení aktuálních otázek socialistické výstavby.“ Z uvedených myšlenek rezoluce vyplývá, že náročné problémy v oblasti sociologie můžeme řešit jen tehdy, budeme-li pevně stát za politikou KSČ, to znamená ztotožníme-li se s historickým posláním dělnické třídy a tvořivě rozpracujeme teorii a světový názor marxismu-leninismu.

Má-li sociologie jako integrální součást marxisticko-leninských společenských věd plnit ty svoje funkce, které od ní strana, dělnická třída a společnost očekávají, musí nutně rozvíjet teorii a metodologii a zaměřit svoji pozornost na takové výzkumy, které umožní analýzu a poznání zákonitostí rozvoje a fungování společnosti jako celku i jako jednotlivých subsystémů. Teoretický boj proti buržoazní ideologii nemůže zůstat jen v rovině kritiky, ale musí být doplněn *novým poznáním*, poznáním základních zákonitostí, které vysvětlují příčinnou souvislost, jádro a podstatu určitého množství jevů, poznáním vědeckým.

Z hlediska účinné ideologické práce strany v oblasti společenských věd má velký význam správné chápání změn v sociální a třídní struktuře naší společnosti a jejich vlivu na společenské vědomí. Řešení tohoto úkolu klade vysoké nároky na teoretické vědomosti, na správný metodologický přístup i na zvládnutí široké palety problémů v oblasti empirických výzkumů. Nechceme a nemůžeme dopustit, aby se opakovalo to, čeho jsme byli svědky v minulém období. kdy se empirický sociologický výzkum odtrhl od svého filosofického, marxisticko-leninského východiska, místo aby úzkostlivě dbal na organickou jednotu s tímto základem a východiskem. Jsme si vědomi skutečnosti, že i aplikace procedur a technik výzkumu má svoji gnoseologickou a logickou problematiku a že nemůže být odtržena od základních teoretických a metodologických východisek marxismu.

Druhý okruh problémů — problémy kádru a jejich výchovy — se do jisté míry prolíná s prvním okruhem.

Dobová módnost sociologie jako vědy způsobila značný příliv zájemců o vědeckou práci v tomto oboru. Takový zájem by sám o sobě mohl být vítán. Avšak nepodařilo se zvládnout důsledné marxistické profilování těchto lidí. Ti se pak z větší části opírali o západní literaturu, a čerpali-li z naší původní literatury, pak především z prací starých buržoazních sociologů, jako byl J. Král, A. Bláha, A. Štefánek, popřípadě i Masaryk a další.

Nechci zde analyzovat, proč byla západní literatura tak atraktivní pro naše adepty sociologie, že k ní přistupovali zcela nekriticky a často do písmene přejímali to, co i na Západě bylo už překonáno. V tomto směru by bylo třeba provést seriózní rozbor chyb, k nimž došlo. Skutečností však bylo, že se vcelku mechanicky pokračovalo v cestě, kterou jsme po roce 1948 — když se zrušily katedry sociologie (zdůrazňuji: buržoazní sociologie) a zastavila se výuka — přerušili, že se objektivně znovu začínalo tam, kde se přestalo, bez nového, kvalitativně vyššího stupně poznání, bez důsledné kritické analýzy, bez důsledného marxisticko-leninského přístupu. Leninský přístup uplatňovali převážně pouze ti, kteří rostli se stranou už v období boje dělnické třídy s buržoazií. Tito lidé zůstali na marxistických pozicích i v krizovém období 1968—1969.

Výchova mladých, politicky, ideologicky a odborně vyspělých vědeckých pracovníků — sociologů a filosofů — je kardinálním úkolem našeho dalšího postupu. Jde o to, abychom kádrově zajistili řešení důležitých problémů dalšího rozvoje naší společnosti, abychom teoreticky a metodologicky připravili půdu pro početnější mladou generaci filosofů a sociologů tak, aby se jejich činnost mohla plně rozvíjet ve všech odvětvích těchto vědních oborů. Jde o další perspektivní rozvoj sociologie jako vědy na bázi marxismu-leninismu v Československu.

Celý tento problém není však tak jednoduchý, jak se na první pohled jeví. Zdá se, že chyba je už kdesi v našem školském systému, přesněji řečeno, v systému výuky marxistické filosofie, vědeckého komunismu a politické ekonomie, a to nejen z hlediska kvantity, ale i z hlediska kvality.

Pokud jde o vědeckou přípravu aspirantů, bude se týkat fundovaných marxistických sociologů, kteří obstáli ve zkoušce v krizovém období. Vzhledem k tomu, že počet těchto teoreticky fundovaných a marxisticky výrazně profilovaných filosofů a sociologů je relativně malý, měli by se orientovat hlavně na řešení teoreticko-metodologických problémů a na výchovu mladé generace vědeckých pracovníků. Mladí vědecktí pracovníci by měli být už v době své vědecké přípravy vysíláni na dlouhodobé i krátkodobé studijní pobyty na pracoviště v socialistických zemích, zejména v SSSR. V tomto směru by bylo třeba upravit i plány zahraničních styků ČSAV a SAV. Tato forma spolupráce by měla být doplněna pobytem sovětských odborníků na našich pracovištích. Tím bychom prospěli nejen marxisticko-leninskému profilování naší vědní disciplíny, ale i upevnění její druhé, neméně důležité stránky, její internacionalizaci, umožňující formování jednotného postupu proti buržoazní ideologii a teorii.

Třetí okruh problémů souvisí s koordinací vědeckého úsilí.

Úkoly, které stojí před našimi vědními disciplínami jak v oblasti vnitřního rozvoje vědy, tak v oblasti ideologické, jsou nemalé. Můžeme je splnit jen za předpokladu vytvoření dobrých organizačních podmínek umožňujících řídit a koordinovat činnost všech výzkumných a teoretických pracovišť tak, aby jejich úsilí bylo zaměřeno na hlavní problémy naší společenské a politické praxe. Dobrý základ pro tuto koordinaci byl položen sestavením státního plánu badatelského výzkumu a klíčových úkolů. Jde však o to, aby tento organizační rámec plnil svoje poslání jako koordinační instituce. Je třeba vidět, že vzhledem k rozsáhlé problematice a jejímu charakteru je výzkumná kapacita v našich vědních disciplínách v ČSSR velmi malá. Nemůže obsáhnout celou problematiku ani v teoretické oblasti, a tím méně v konkrétních výzkumech. Proto musí být racionálně využita, tj. soustředěna na hlavní problémy naší politické a společenské praxe.

Poznání současné reality vyžaduje uskučtěnění empirických výzkumů jako základu správných opatření v oblasti politické a společenské praxe.

Jde o to, aby koordinace byla schopna učinit přítrž setrvačnosti a dokázala sou-

středit úsilí koordinovaných pracovišť na společenské objednávky obsažené ve státním plánu základního výzkumu. Jedině tak se může zamezit tomu, aby do plánu nebyly zařazeny výzkumy motivované osobními, soukromými zájmy autorů, které neodpovídají celospolečenským zájmům. Bude nutno vytvářet pracovní týmy pro řešení úkolů, na rozdíl od dosavadní praxe, kdy řešení úlohy představuje konglomerát monografií, které se z hlediska požadavků státního plánu badatelského výzkumu nedají zpracovat.

Věřím, že jsme v našich vědeckých disciplínách nastoupili správnou cestu, že ve své činnosti vycházíme z linie vytyčené XIV. sjezdem KSČ a ze zásad zdůrazněných ve zprávě předsednictva ÚV KSČ *O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ*. V této zprávě se zdůrazňuje, že síla marxismu-leninismu je nejen ve shrnování a objasňování poznatků o vývoji společnosti, ale především v tom, že na základě pravdivého poznání dává revolučním stranám spolehlivý kompas a návod k činnosti.

Резюме

Грабина И.: К некоторым актуальным вопросам развития нашего общества и марксистско-ленинской социологии

Одной из основных теоретических и практических проблем является вопрос об активном участии социологии в развитии социалистического общества. Марксистско-ленинская социология выступает как активный элемент борьбы за построение и развитие социалистического общества, как активный элемент борьбы против исторически изжитой капиталистической системы.

Основной причиной недостатков предшествующего развития нашей социологии я считаю недостаточную теоретическую подготовку некоторых наших социологов. Нет и не может быть марксистской социологии вне или сверх исторического материализма или научного коммунизма. Марксистская социология является интеграционной частью марксизма-ленинизма, она очень тесными и дополнительными отношениями связана с остальными специальными общественнонаучными дисциплинами.

В этой связи необходимо следить за идейной непоследовательностью некоторых чехословацких социологов и их переходом на позиции, враждебные марксизму, на позиции позитивизма, или же неопозитивизма и эмпиризма, а чаще всего к какому-то бестолковому конгломерату марксистских и чуждых марксизму элементов.

Наши задачи ближайшего периода в грубых чертах представляют три сферы проблем. Такими являются:

— вопросы плодотворной разработки марксистско-ленинской социологической теории. Выполнение этой задачи должно быть связано с исследованием социальной реальности и с последовательной идейной ориентацией

— вопросы дальнейшей подготовки кадров

— вопросы, затрагивающие интеграцию научных сведений и координации науки.

Я убежден, что мы стали на правильный путь. Он выходит из линии и решений XVI съезда КПЧ.

Summary

Hrabina J.: Some Topical Questions concerning the Development of Our Society and Marxist-Leninist Sociology

One of the fundamental theoretical and practical problems is that of the involvement of sociology. Marxist sociology represents an active element in the struggle for building up and developing the socialist society, an active element in the struggle against the historically outdone capitalist social system.

The main reason for the deficiencies of the development of our sociology in the past lies, to my opinion, in the insufficient theoretical preparation of some of our sociologists.

There is no Marxist sociology, nor can it be, outside or above historical materialism or scientific communism. Marxist sociology is an integral part of Marxism-Leninism and is linked by very narrow and complementary relations with the other social-scientific disciplines.

In this connection, it is necessary to keep under review the ideological inconsequence of some Czechoslovak sociologists and their shift to positions hostile to Marxism, to positions of positivism or neopositivism and empirism, and most frequently to a kind of confused conglomeration of Marxist elements and elements alien to Marxism.

Our tasks in the period to come may roughly be classed into the following three problem areas:

- Problems connected with the creative elaboration of Marxist-Leninist sociological theory. The fulfilment of this task is not necessarily connected with the research of social realities and with a consequential ideological orientation.
- Problems connected with the further training of cadres.
- Problems concerning the integration of scientific findings and the coordination of science.

I am sure that we have chosen the right way: it is based on the orientation and resolutions of the 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia.

Důraz kladený v dokumentech komunistických stran socialistických zemí na problematiku životního způsobu má mimo jiné svoji úzkou spojitost se současnou mezinárodní situací a s pravděpodobnou perspektivou pro nadcházející období. Je to perspektiva dalšího prosazování leninských principů mírového soužití zemí s různým společenským zřízením, která ovšem již vede a nadále povede k zostření boje mezi kapitalismem a socialismem v oblasti ideologie, propagandy a kultury, to jest v oblasti označované americkými politology jako „čtvrtá dimenze“ boje s komunismem. Jedním z uzlových bodů tohoto zápasu je právě způsob života, který se stává citlivým a stále názornějším místem nesmiřitelného střetu třídně protikladných společenských systémů a ideologií. Není náhodou, že v amerických presidentských volbách, jakož i v nedávné předvolební kampani v NSR a ve Francii se stalo ústředním sloganem buržoazních politických stran heslo tzv. „nové kvality života“. Jde o volební program přizpůsobený podmínkám nastupující vědeckotechnické revoluce v podmínkách monopolního kapitalismu, slibující překlenout zostřující se konflikty mezi výrobními silami a poměry této společnosti. Kvantofrenickému sledování ukazatelů ekonomického růstu (které tu vyjevilo duchovní vyprahlost soudobé buržoazie) se tak má dostat kvalitativní a axiologický *raison d'être*. Přitom ovšem, jak ani jinak nemůže být, je heslo „nové kvality života“ předmětem mnohostranného politického i ekonomického kalkulu. Prozradili to dosti neomaleně přední američtí manažeři a odborníci podnikového řízení ve své knize „Preparing Tomorrow's Business Leaders Today“ (New York 1969), v níž se zdůrazňuje, že monopoly musí v nové situaci pečovat o člověka nejen v rámci pracovní doby, ale v celém rozsahu jeho

činnosti ve volném čase. A ovšem, musí umět fruktifikovat „kvalitu života“ jako nový a velmi výnosný „zdroj zisku“.

Tolik ideologové amerických monopolů. Nutno otevřeně říci, že — arci s některými retušemi — v témže antikomunistickém smyslu začlenili heslo „nové kvality života“ do svého programu sociální demokracie, jak to názorně dosvědčují vystoupení W. Brandta, B. Kreiskyho i mnoha dalších pravicových socialistů. Podobně je tomu také i s interpretacemi tzv. kvality života v buržoazních společenských teoriích, kde se často takřka k nerozeznání proplétá přímá apologetika s buržoazním reformismem a pravým či „levým“ revizionismem. Hlavním společným jmenovatelem všech těchto teorií je snaha popřít [a často, jak tomu bylo za Engelse s marxismem, pokud možno umlčet (*totschweigen*)] jediné opravdové východisko ze soutěsky současného světa, které představuje rozvoj socialistického způsobu života a budování reálného socialismu.

Tento cíl sledují po léta buržoazní sociologové v různých komparativních výzkumech typu kapitalismus-socialismus, jako např. výzkum časového rozvrhu dne organizovaný vídeňským centrem UNESCO pod vedením Sandora Szalae¹. Nutno podtrhnout, že sám princip srovnávacích výzkumů je nosný a jeho uplatnění na bázi marxismu nezbytné, avšak zásadní boj bude třeba svést proti jejich buržoazním projektům, proti jejich prozatím ještě převládající metodice a ovšem proti tendenční interpretaci takto získaných výsledků. Příznačně shrnul to, co se od mezinárodních srovnání à la Szalai očekává v buržoazních kruzích, západoněmecký sociolog Erwin K. Scheuch: „Potvrzují, jak obdobné jsou způsoby chování v různých industriálních společnostech...“ A pokud se tu rozdily vyskytují, pak podle Scheucha

* Příspěvek přednesený 11. dubna 1973 na celostátním semináři komunistů-pracovníků v oblasti

filosofie a sociologie v Solenících.

¹ *The Use of Time*. Haag, Mouton 1972.

„sotva vyplývají ze souvislosti se světovým názorem“.² Zatímco tedy jedni interpretují tyto výzkumy v duchu teorie konvergence, jiní, jako například M. Crozier, soudí, že tato teorie je překonána jako „brzda“ dynamického rozvoje západní Evropy, a za hlavní úběžník současného lidstva označuje „americký systém“, a to přes jeho zranitelnost ve sféře lidských hodnot.³ A tak Scheuch, který v západo-německé sociologii stojí úplně „napravo“. je v tomto bodě korigován z p r a v a Crozierem. jehož někdejší „levá“ koketérie a pseudoradikální „antibyrokratismus“ je ještě v dobré naší paměti.

V této „pravolevé“ frontě spojené odmítavým vztahem k procesu utváření kvalitativně nového způsobu života v zemích skutečného socialismu zaujímají významné místo revizionistické koncepce tzv. životního stylu, představované např. H. Lefebvrem, R. Garaudym, H. Marcusem a dalšími. Podstatu těchto teorií vyjádřil ve své knize „Úvod k modernosti“ H. Lefebvre, když jako hlavní „úchylku“ od Marxova učení pranyřuje jeho přeměnu v „ideologii“ a v „systém“.⁴ Postupem let se Lefebvrovi začal tento systém slévat v jeden všesvětový technokratický „krunýř“, který je prý nutno prorazit — podle okolností — životním stylem a u jiných jemu podobných „revolucí proti odcizení“ (Garaudy), eventuálně „velkým odmítnutím“ a s pomocí „nové senzibility“ (H. Marcuse). Krásná duše spatřuje „punc“ svobodné společnosti v „estetické dimenzi“ a splnění „nároků lidského organismu, ducha a těla“ spojuje s „bojem proti institucím“.⁵

Ve všech těchto polemikách jde mimo jiné o to, co kdo chápe pod pojmem „nový člověk“ a „nová kvalita života“, jednak o to, jaké reálné cesty vedou k jeho uskutečnění. K. Kosík viděl svého času hlavní hrozbu a překážku v „degeneraci“ národa na pouhé výrobce oceli a obilí. Obdobu tohoto spletní prostředku a cíle nalezneme již u R. Jakobsona, jemuž vždy bylo trnem v oku jakési prý „bezzpěvné budování“ socialismu. Také Marcusemu vadí pojem „budovatele socialistické společnosti“.⁶ Lefebvre se Jakobsona dovolává výslovně,

když vyzývá „antropý“ do boje proti antipoezii a „přísnosti“ „kybernantropů“, mezi něž zahrnuje komunisty. Zkrátka a dobře: Protože již dnes málokdo uvěří, že bolševici jedí děti, vymýšlí se nový strážák komunismu: má jím být domnělý bubák přísnosti („esprit de sérieux“) a jakýsi prý technokratický „kult socialistického budování“.

Ve všech uvedených kontextech má problematika socialistického životního způsobu své fundamentální politické, ekonomické, filosofické a další souvislosti. Nový životní způsob se nemůže zrodit jako substituce socialistické revoluce, ale právě naopak: jedině zrušení panství kapitálu a nastolení diktatury proletariátu znamená první krok k osvobození práce a počátek uvědomělého procesu dialektické koincidence sebezpřeměny člověka s praktickou přeměnou společenských poměrů na této planetě. Utváření socialistického životního způsobu je od samého počátku — to jest od Velké říjnové socialistické revoluce — cílovou funkcí tohoto plánovitého procesu, na jehož konci je člověk jako „účel sebe sama“. Současně s tím však tento nový způsob života představuje významný prostředek uskutečňování programu komunistické strany, bez něhož sledování tohoto cíle by bylo pouhým krasodušným a čistě abstraktním horlením.

V tomto procesu inkarnace idejí komunismu hraje svoji úlohu také výzkum problematiky životního způsobu, jejíž závažnost podtrhl jak XIV. sjezd KSČ, tak plennární zasedání ÚV KSČ z října 1972.

1) Naším úkolem dnes není vytváření nové samostatné vědní disciplíny (např. v podobě jakési sociologie životního stylu), ani nahrazování marxismu nějakou všezahrnující teorií socialistického životního způsobu. Jde o zkoumání kvalitativních proměn v totalitě způsobu života vyvolaných organickým spojením socialismu s vědeckotechnickou revolucí, čímž je dána jak nezbytnost mezioborového přístupu, tak i rozhodující úloha vědeckého komunismu, marxistické politické ekonomie, filosofie a sociologie při jeho zkoumání.

2) V protikladu k buržoazním a revizionistickým teoriím konvergence zakládá spo-

² Scheuch, E. — Meyerson, R.: *Soziologie der Freizeit*. Köln, Klepenheuer und Witsch 1972, s. 10.

³ Crozier, M.: *La société bloquée*. Paris, Edition du Seuil 1970, s. 190.

⁴ Lefebvre, H.: *Introduction à la Modernité*. Paris, Les Editions de Minuit 1962, s. 77—78.

⁵ Marcuse, H.: *Versuch über die Befreiung*. Frankfurt a. M., Suhrkamp Verlag 1969, s. 48.

⁶ Marcuse, H.: *Tamtéž*, s. 38.

jení vědeckotechnické revoluce se socialismem novou kvalitou způsobu života, jehož dosavadní vývoj nás přivedl k vytyčení dvou hypotéz:

- a) čím rychlejší tempo vědeckotechnického rozvoje socialistické společnosti, tím výraznější rozbíhavost způsobu života v kapitalismu a socialismu;
- b) čím vyšší stupeň vědeckotechnického rozvoje ve spojení se socialismem, tím více bude nabývat na váze proces sblížování způsobu života v socialistických zemích. V tomto základním rámci probíhá dialektický vývoj překonávání, přetváření a uchovávání některých specifických rysů životního způsobu, vázaných mimo jiné na kulturně-historické tradice jednotlivých národů a národností.

3) Při výzkumu a utváření životního způsobu jakožto přírodně-historického jevu nutno brát v úvahu celou škálu faktorů spjatých se všemi formami pohybu hmoty, přičemž jediným vědeckým přístupem k hodnocení jejich vlivu je materialistické pojetí dějin. To znamená, že určujícím činitelem způsobu života je způsob výroby jakožto dialektická jednotka výrobních sil a výrobních vztahů.

Marx nepohlíží na způsob výroby pouze jako na reprodukci fyzické existence individuí: „Je to spíše určitý druh činnosti těchto individuí, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá vjedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí. Čím individua jsou, závisí tedy na materiálních podmínkách jejich výroby.“⁷

Odtud také vyplývá, že životní způsob není svou podstatou záležitostí individuální volby, ale podléhá určitým společenským zákonitostem. Proto se také rozvíjí v závislosti na ekonomické základně společnosti, na dělbě práce a na charakteru vlastnictví výrobních prostředků jako třídně a skupinově diferenciovaný jev. Při zachování platnosti všech těchto principů materialistického pojetí dějin, jak o nich hovořil s. prof. Kozlovskij, rozevírá socialismus prostor pro vzrůstající úlohu společenského subjektu, jenž poprvé v dějinách používá společenské nadstavby (v její in-

stitucionální i ideologické podobě k důsledné, revoluční a vědecky podložené tvorbě socialistického způsobu života. Umocňující úloha těchto institucí je mimo jiné dána i tím, že jsou společensky vyjádřenou formou obecnosti vědění a tendencí k syntéze kolektivního poznání, decize a akce ve smyslu mnohotvárné účasti všech členů společnosti na tvorbě dějin a sebeuskutečňování člověka.

4) V této cílevědomé tvorbě připadá vedoucí úloha dělnické třídy, neboť podmínky její emancipace jsou současně podmínkami všestranné emancipace celé společnosti. Splnit toto dějinné poslání může jen pod vedením své revoluční avantgardy a s využitím celého systému institucí socialistické společnosti. Dělnická třída v boji proti kapitálu a při výstavbě socialismu získává některé vlastnosti, které patří k bytostným znakům socialistického způsobu života. A právě v míře, v jaké je nositelem těchto hodnot a vlastností, splývá její životní způsob se socialistickým a působí jako podněcující příklad.

To jsou naše základní teoretická východiska ke zkoumání problematiky socialistického životního způsobu, který je nejen produktem, ale současně s tím také jedním z aktivních činitelů výstavby socialismu a komunismu. Rovněž smysl takto koncipovaného výzkumu spočívá ve vypracování takových informací a poznatků, které by mohly přispět stranickým a státním orgánům k praktickému usměrňování tohoto procesu. To znamená, že výzkum zaměřuje z tohoto hlediska svou pozornost na tři významné stránky realizačního procesu:

1) Konfrontace programových konceptů socialistického způsobu života obsažených v dílech klasiků marxismu-leninismu a dokumentech komunistických stran se stupněm jejich uskutečnění v reálném životě naší společnosti; tato konfrontace je zároveň jejich ověřováním a zpřesňováním.

2) Konfrontace programových konceptů s prognostickými představami a reálnými zdroji (možnostmi), jež jsou rozhodující pro ovlivňování budoucího vývoje ve směru žádoucích tendencí.

3) Studium celého komplexu nástrojů a stimulů (od ekonomických přes kontrolní a legislativní po výchovné) při utváření socialistického způsobu života se zřetelem ke strategii a taktice, rozvíjení tohoto procesu.

⁷ Marx, K. - Engels, B.: *Spisy* 3, Praha, SNPL 1958, s. 35.

Зákladním smyslem výzkumu je přednostní orientace na hledání a nelehké prosazování těch celospolečenských řešení, která odpovídají zespolečenštěnému charakteru života vyspělé socialistické společnosti a představují navzdory všem maloburžoazním individualistickým iluzím jedinou skutečnou cestu k všestrannému rozvoji osobnosti člověka, jakož i k uspokojování a utváření jeho potřeb.

Резюме

Филипец И.: Некоторые актуальные вопросы образа жизни

Вопросы образа жизни выступают на первый план, во-первых, как один из узловых пунктов столкновения отличающихся социально-экономических систем современного мира, во-вторых, как результат задач строительства развитого социалистического общества. Лозунг «качества жизни» в современных буржуазных теориях и политических программах должен способствовать устранению углубляющихся противоречий монополистического капитализма и добавлять квантофренческому преследованию экономического роста какого-то аксиологического *raison d'être*. Качественно новый образ жизни, конечно, не может зародиться как субституция социалистической революции. Только отмена господства капитала и установление социалистической государственной власти представляют собою первый шаг в процессе планомерного развертывания новой траектории образа жизни, который является как целевой функцией коммунистической программы, так орудием ее воплощения в жизнь. При исследовании этой проблематики дело не идет, в основном отношении, о создании новой научной дисциплины, но о междисциплинарном подходе к изменениям, вызванным соединением научно-технической революции и социализма. До сих пор существующее изучение дает возможность наметить две гипотезы:

а) чем быстрее темпы научно-технического развития социалистического общества, тем выразительнее разхождение образа жизни при капитализме и социализме;

б) чем выше будет степень научно-технического развития в соединении с социализмом, тем больше будет приобретать значение процесс сближения образа жизни в социалистических странах.

Образ жизни не является делом индивидуального выбора, он детерминирован в общественном отношении, а именно прежде всего способом производства. Сохраняя принципы материалистического понимания истории, надо изучать и развивать на этой основе процесс возрастающей роли исторического субъекта в условиях социализма. Рабочий класс может выполнять свою руководящую роль в этом процессе только под руководством коммунистической партии и при использовании всей системы институтов социалистического общества.

Исследование образа жизни должно представить информации как теоретического, так практического значения. Это значит осуществить сопоставление (проверку и уточнение) программных намерений со степенью их реализации, подчеркивая их реальные прогностические перспективы. Одним из основных средств познания являются также сравнительные исследования образа жизни, а именно как между социалистическими странами, так между социалистическими и капиталистическими странами. Конечно, нужно на базе марксизма преодолеть буржуазные методологические приемы и разработать действительно адекватную и комплексную компаратистику в изучении образа жизни. Принципиальное внимание необходимо уделять комплексу орудий, стимулов и всеобщественных решений при удовлетворении и формировании потребностей с целью разработки стратегии и тактики внедрения социалистического образа жизни.

Summary

Filipeć J.: Some Actual Questions of the Way of Life

Problems connected with the way of life are coming to the fore, on the one hand, as one of the nodal points of the conflict of different socioeconomic systems existing in the present world, and, on the other hand, due to the needs arising in building up a developed socialist society. In the contemporary bourgeois theories and political programs, the slogan of the "quality of life" is intended to contribute to overcoming the deepening contradictions of monopolistic capitalism and to supply the quantophrenic pursuit of economic growth with a sort of axiological "raison d'être". Of course, a qualitatively new style of life cannot come into existence as a substitute of the socialist revolution. It is only the abolition of the domination of capital and the establishment of the socialist state power that represents the first step in the process of the planned development of a new trajectory of the way of life which, on the one hand, is a goal function of the communist program, and, on the other hand, an instrument of its incarnation. The research into these problems is not primarily concerned with creating a new scientific discipline but with an interdisciplinary approach to the changes called forth by linking up the scientific and technological revolution with socialism. The research carried out hitherto enables us to present two hypotheses:

a) the more rapid will be the rate of the scientific and technological development in the socialist society, the more clear-cut will be the divergence of the way of life in capitalism and socialism;

b) the higher will be the degree of the scientific and technological development in connection with socialism, the greater importance will be attached to the process of the approximation of the way

of life in the socialist countries.

The way of life is not a matter of individual choice: it is socially determined, in particular by the mode of production. In observing the principles of the materialist conception of history, the area of its actualization should be studied and utilized for the growing role of the historical subject under the conditions of socialism. The working class can fulfil its leading role in this process only under the leadership of the Communist Party and in making use of the whole institutional system of the socialist society.

The research into the way of life should provide information of both theoretical and practical import. This implies a confrontation

(verification and more precise definition) of program concepts with the extent of their realization, accentuating real prognostic prospects. Also comparative researches into the way of life concerning either socialist countries or both socialist and capitalist countries are a bearing cognitive instrument. Of course, the necessity arises to overcome, on the basis of Marxism, the bourgeois methodological procedures, and to work out truly adequate and complex comparative methods to be applied in the research into the way of life. Essential attention must be paid to the complex of instruments, stimuli and all-social solutions in satisfying and creating needs, with the aim to work out the strategy and tactics of the realization of the socialist way of life.

Význam kategorie třída a národ a především význam vztahu dělnické třídy a národa a způsobu řešení národnostní otázky za hegemonie dělnické třídy stále vzrůstá.

V podmínkách socialismu v Československu jsme v řešení národnostní otázky dosáhli od roku 1948 významných výsledků. Oba naše národy a čtyři národnosti mají dnes podstatně jinou politickou, sociálně třídní, ekonomickou a kulturní strukturu, než tomu bylo před socialistickou revolucí. Do popředí vystoupilo jiné národní povědomí, nacionalismus jako státní ideologie a forma národního vědomí byl nahrazen internacionalismem a socialistickým vlastenectvím. Stali jsme se součástí socialistické soustavy, součástí svazku národů a států, které stojí v předním šiku v boji za mír, pokrok a socialismus a které odstranily vykořisťování člověka člověkem a národa národem.

V přístupu k této otázce jsme museli překonat některé projevy sektářství a dogmatismu z padesátých a šedesátých let. Bylo to především nedocnění kategorie *národ* a *národní*, nedocnění významu vztahu dělnické třídy a národa a nedocnění významu optimálního státoprávního uspořádání vztahů mezi českým a slovenským národem. Bylo to také podcenění internacionalismu v teorii, praxi i výchově, a to jak ve vztahu k SSSR, tak ve vztahu obou našich národů. Vážně byl též podceněn, resp. nesprávně zaměřen boj proti nacionalistickým předsudkům.

Už pátý rok vedeme namáhavý, avšak vcelku úspěšný boj za překonání důsledků obrovské *vlny nacionalismu a antisovětismu*, která zaplavila naši zemi v r. 1968 a jejímž prostřednictvím se pravice snažila dostat se k moci. Tato vlna nacionalismu a antisovětismu nás nutí o mnoho hlouběji — a s větším vynaložením sil a prostředků — zkoumat všechno, co je spojeno s otázkou národa, národnostních vztahů, interna-

cionalismu a vlastenectví na jedné straně a nacionalismu na straně druhé. Tvrdíme sice, že *nacionalismus* byl a je hlavní zbraň pravice a že *představuje hlavní obsah antikomunismu*. Ale teoretickému rozboru příčin silných nacionalistických projevů, které jsme u nás zaznamenali, a pozitivnímu rozpracování kategorií souvisejících s touto otázkou věnujeme v plánech výzkumné činnosti poměrně málo místa. V nejbližší době můžeme proto očekávat několik iniciativních návrhů na zařazení této problematiky do státního plánu výzkumu.

I v rámci filosofie a sociologie se jen těžko propracováváme k poznání, že třídní a sociální struktura v socialistických zemích není zatím bez „břehů“, ale že má konkrétní národní hranice; že jde o *internacionální vztahy mezi národními částmi dělnické třídy*, o vztahy národů vedených dělnickou třídou v čele s komunistickými a dělnickými stranami; že i u nás v ČSSR má (a ještě dlouho bude mít) sociální struktura národní hranice, že je historicky, a tedy národně podmíněna.

Nutnost hlubšího studia kategorií *národ* a *národnostní vztahy* vyplývá v neposlední řadě z dalších úkolů budování vyspělé socialistické společnosti v ČSSR, upevňování jednoty socialistických států v čele se Sovětským svazem a prohlubování integračních procesů ve všech sférách společenského života.

Obrovským krokem vpřed v oblasti teoretického výzkumu národnostních vztahů bylo padesáté výročí vzniku SSSR. Sověští soudruzi zdůraznili význam této otázky jako důležité součásti teorie socialistické revoluce a výstavby socialismu a komunismu. Dosud se nám nepodařilo zcela zhodnotit projevy sovětských stranických a státních představitelů, výsledky diskusí a vědeckých konferencí a desítky významných teoretických prací, které byly při této

* Referát přednesený 11. dubna 1973 na celostátním semináři komunistů-pracovníků v oblasti filosofie a sociologie v Soleníčích.

příležitosti vydány. V SSSR byly národnostní vztahy podrobeny komplexnímu rozboru. V této souvislosti je třeba uvést zejména práce S. T. Kaltachčjana, A. A. Satybalova, K. Ch. Chanazarova, V. G. Afanasjeva, J. B. Arufuňana, E. V. Tadevosjana, E. A. Bagramova, A. K. Azizjana a dalších. Zvláště bych chtěl upozornit na práci A. Cholmogorova *Internacionální rysy sovětských národů*, v níž autor shrnuje výsledky několika sociologických výzkumů týkajících se národnostních vztahů, které se uskutečnily v jednotlivých sovětských republikách od r. 1963. V Sovětském svazu byly komplexně zkoumány všechny stránky národnostních vztahů, počínaje poměry v závodech, v rodině, ve škole, na vesnici, a konče většími strukturami, jako jsou města, oblasti, republiky, bylo zkoumáno vědomí i bytí.

Jednotlivé ústavy Akademie věd SSSR přistoupily k podrobnému zhodnocení národnostních vztahů v jednotlivých socialistických zemích i v imperialistických a rozvojových zemích především z hlediska státoprávního a politického.¹

Na zásadní význam zkušeností Sovětského svazu a na zásadní význam národnostní otázky a národnostních vztahů v socialistické soustavě a ve světě vůbec poukázala všesvazová vědecká konference, kterou uspořádaly v říjnu 1972 v Moskvě k padesátému výročí SSSR Vysoká škola stranická při ÚV KSSS, Akademie společenských věd při ÚV KSSS, IMEL a Akademie věd SSSR. Průběh této konference ukázal, že kategorie národa a národnostních vztahů nezaniká ani po vyřešení národnostní otázky, význam těchto kategorií, význam vyrovnávacích procesů, rozvoje státní jednoty a národní státnosti, vzájemného obohacování a sjednocování národních kultur a překonávání národnostních přežitků bude zákonitě stoupat. Konference upozornila na to, že v současnosti není možné mluvit o žádném „splývání“ národů — to bude záležitostí epochy vítězství komunismu ve světovém měřítku. A k této epoše nemůžeme dospět, nebude-li správně přistupovat k národnostní otázce a národnostním vztahům tak, aby byly spojenci dělnické třídy, socialismu a komunismu.

Zkušenosti — sovětské i naše — potvrzují, že *kategorie národa má dva rozhodující aspekty — historický a sociálně politický*, z nichž sociálně politický je určující. Národnostní vztahy vyžadují správný materialistický, dialektický a historický přístup, jsou závislé na změnách a vyrovnávání materiální a duchovní úrovně národů, na státoprávní, ekonomické, kulturní a sociální sféře, na rozvoji socialistické demokracie apod. Vyžadují soustavný výzkum objektivních i subjektivních stránek národnostních vztahů — národního vědomí, národních citů, národní hrdosti, národních přežitků a předsudků. Výzkum těchto momentů není možno ponechávat pouze historikům. Nemůžeme nazírat současnou problematiku národnostních vztahů u nás či v kontextu sousedních socialistických států a národů skrze prizma těchto vztahů za bývalého Rakousko-Uherska nebo po první a druhé světové válce, ale z hlediska současných vývojových tendencí a perspektiv. Při hodnocení současnosti a budoucnosti národa a národnostních vztahů má obrovskou úlohu právě filosofie a sociologie.

Diskuse v Sovětském svazu zdůraznila zejména význam národnostní problematiky ve světovém měřítku. Dnes na světě existuje více než 2000 národů, národností a národnostních skupin, z nichž většina žije ve vícenárodních státech. Diskuse zdůraznila význam socialistického řešení otázky, tj. *faktického řešení*, které v podmínkách kapitalismu není možné. Zdůraznila dále význam právních a státoprávních momentů a konečně věnovala zvláštní pozornost *internacionalismu jako metodě řešení národnostních vztahů*, jakož i rozboru nové kategorie *sovětský lid*, která vznikla v SSSR.

Sovětské zkušenosti současně ukazují na význam *komplexnosti* přístupu k řešení a zkoumání národnostních vztahů; na skutečnost, že národ je zjev objektivně subjektivní, že při změnách v sociálně třídní struktuře je třeba soustavně formovat národní vědomí mas a bojovat proti přežitkům nacionalismu.

V pravicové vlně v r. 1968 dosáhl u nás nacionalismus mimořádné intenzity. Čeští a slovenští nacionalisté a pravičáci postupovali v podstatě ruku v ruce, i když někdy akcentovali víc vnější či vnitřní mo-

¹ Viz např. *Národnostní vztahy a stát v současnosti*. Moskva, Nauka 1972.

menty. Jestliže M. Jodl psal, že „dodnes je ruský marxismus deformací Marxových ideálů a je ve své podobě pro evropský socialismus nepřijatelný“², pak mu na Slovensku M. Dzvonič přizvukoval, že v SSSR se „marxismus přeměnil z třídní ideologie v národní“, že vznikl tzv. „sovětský socialismus“, jehož ideologie je „výrazem zájmu ruského státu, a ne třídního zájmu dělníků“³.

Nacionalisté popírali platnost leninismu v našich podmínkách, popírali platnost socialistického internacionalismu, popírali nutnost vedení národů dělnickou třídou a jejím předvojem — komunistickou stranou. Otevřeně se snažili o vytržení našich národů ze soustavy socialistických národů a států. Hlásali krach národnostní politiky KSČ a snažili se dokázat, že jsme v ČSSR v období budování socialismu národnostní otázku nejen neřešili, ale zkomplikovali a národnostní vztahy jsme zhoršili.

Dnes v této činnosti pokračují někteří emigranti v zahraničí. Kromě nich se však i antikomunistická politika imperialistických zemí snaží soustavně působit na „národní city“ našeho obyvatelstva. Sledujeme-li například některé tzv. vědecké časopisy vydávané v němčině po r. 1970, vidíme, že nacionalisté používají odlišnou taktiku vůči České socialistické republice a vůči Slovenské socialistické republice.⁴ Zatímco české obyvatelstvo má být pobuzováno k boji proti Sovětskému svazu a socialistickým státům, slovenská veřejnost má být orientována na tzv. „vnitřní problémy“ — je zde patrna soustavná snaha vzbuzovat dojem, že národnostní otázka v ČSSR není vyřešena a že Slovensko nemá rovnoprávné postavení. Češi jsou tedy jakoby „utlačováni“ zvenku a Slováci zevnitř. Zmíněné časopisy se často zabývají postavením české inteligence, projevují obavy o existenci českého národa a píší o tom, jak je náš vývoj brzděn spoluprací se Sovětským svazem. Pokud jde o Slovensko, soustřeďují se zejména na tzv. slovenský problém,⁵ na problém Slováků ve střední Evropě a na nesmyslné

tvrzení o násilné asimilaci Slováků v ČSSR.⁶

Tyto názory však představují jen výsek celkové antikomunistické politiky — snahu o diferencování a tzv. „vědecký“ a objektivní přístup. Nám samozřejmě nejde jen o boj proti různým nesmyslům, jakkoli vědecky baleným. Teoreticky bychom se měli zásadně vypořádat s rozsáhlými nacionalistickými teoriemi, jimiž se antikomunismus snaží ovlivňovat obyvatelstvo nejen u nás, ale i v imperialistických zemích. Jde už o vlastní pojem „nacionalismus“. Nacionalismus je nejen vyhlášován za věčný, ale i všechny sociální teorie jsou často začleňovány pod tento pojem. Eugen Lemberg⁷ a další píší například o leninismu jako o projevu ruského nacionalismu, jehož prostřednictvím má být ovládnut svět. Je to ilustrováno například také deseti základními znaky nacionalismu, jak o nich píše Boyd C. Shafer.⁸ Marxismus-leninismus je v pracích buržoazních historiků a sociologů označován za jeden z projevů nacionalismu. Třídní podstata společenského vývoje, válek, národnostní otázky atd. se zakrývá nacionalismem.⁹ Musíme rozvinout boj proti této cizí ideologii, proti nacionalismu, tak, abychom se nejen bránili, ale abychom pomáhali ideologicky manipulovaným masám v kapitalistických státech, abychom jim ukázali rozdíl mezi buržoazní a socialistickou ideologií, mezi nacionalismem a internacionalismem, mezi metodou řešení národnostní otázky a národnostních vztahů v podmínkách kapitalismu a socialismu. Nedávno nám jedna z komisí OSN nabídla spolupráci při výzkumu postavení národnostních menšin ve světě. Do projektu však autoři ani nezařadili problematiku faktického vyrovnávání rozdílů mezi národem a národnostní menšinou. Buržoazní stát si totiž ani takové cíle klást nemůže, zatímco v socialismu je tato otázka základním cílem řešení.

Proti nacionalismu a antikomunismu bojujeme především *pozitivním způsobem*: dynamickým vývojem naší ekonomiky, politických vztahů, sociálních vztahů, rozvo-

² Podrobněji viz studii K. Pomaizla: *O kofenech a projevech národnostní omezenosti a nacionalismu u nás*. Sešity 1971, č. 16.

³ Podrobněji viz studie J. Zvary: *Konfrontácia V. I. Lenina s našou národnostnou reflexiou*. Politické aktuality, 1970, č. 7, Bratislava.

⁴ Jde zejména o *Osteuropa*, *Donauraum*, *Wissenschaftliche Dienst für Ostmitteleuropa* atd.

⁵ Viz např. *Das slowakische Problem — gestern, heute, morgen*. Osteuropa 1971, č. 10.

⁶ Viz *Wissenschaftliche Dienst für Ostmitteleuropa*, únor 1972.

⁷ Lemberg, E.: *Nationalismus*. Mnichov, Rowohlt 1964.

⁸ Shafer, B. C.: *Faces of Nationalism*. New York 1972.

⁹ Viz Stökl, G.: *Osteuropa und die Deutschen*. Hamburg 1967.

jem vědy a techniky, rozvojem marxismu-leninismu a samozřejmě zlepšováním národnostních vztahů. Jak o tom hovořil s. Gustav Husák ve *Zprávě předsednictva ÚV KSČ o realizaci závěrů XIV. sjezdu* na zasedání ÚV KSČ v únoru letošního roku, šlo a jde především o faktické vyrovnání rozdílů stále ještě existujících, o rychlejší vývoj Slovenska, možný jen díky bratrské pomoci české dělnické třídy, českých vědců, inženýrů a techniků. Přitom „naše federativní státoprávní uspořádání tvoří rámec pro správné sladění národních a společných internacionálních zájmů“. Soudruh Husák v tomto referátu uvedl, že se „vztahy mezi národy a národnostmi v naší zemi v procesu socialistické výstavby *vyřešily* (podtrhl J. Z.) v duchu leninského pojetí národnostní otázky“.

Národnostní otázka jako antagonistický a nerovnoprávný vztah mezi národy byla u nás skutečně vyřešena. Problematika *národnostních vztahů* — podobně jako v SSSR — u nás však i nadále zůstává a ještě dlouho zůstane. Na dosažené výsledky však můžeme být právem hrdi. Právě tyto pozitivní výsledky byly předmětem antikomunistické propagandy ze zahraničí. V období výstavby socialismu došlo v ČSSR k výraznému vyrovnání ekonomické a sociální struktury českého a slovenského národa i ostatních národností žijících v ČSSR.

To se odrazilo i ve vědomí lidí. Neobyčejně se upevnila pocity sounáležitosti, internacionalismu a československého socialistického vlastenectví. Rok 1968 nás však přesvědčil o značné labilitě tohoto nového vědomí a pocitů.

I když jsme — od květnové směrnice ÚV KSČ z r. 1969 — zdokonalili usměrňování národnostních vztahů v praxi, nelze nijak spoléhat na automatické působení této skutečnosti v myšlení lidí. Národní uvědomění v podobě internacionalismu a socialistického vlastenectví je třeba uvědoměle a cílevědomě formovat. Současně je třeba zkoumat stav národnostních vztahů a jejich odraz ve vědomí lidí. Je třeba rozvíjet filosofickou a sociologickou teorii národa a národnostních vztahů. Teoretických prací věnovaných této problematice a vycházejících z důsledně marxistické základny je u nás „jako šafránu“.

Můžeme se sice opírat o výsledky některých empirických výzkumů, ty se však velmi často týkají jen národností. V roce

1967 uskutečnil Slezský ústav ČSAV *výzkum vztahů a myšlení občanů české, slovenské a polské národnosti na Ostravsku*. V minulém roce byl v Severočeském kraji dokončen úspěšný sociologický *výzkum vztahů mezi občany české, slovenské a německé národnosti*. V obou případech se došlo k závažným a angažovaným závěrům. V rámci plnění úkolů státního plánu výzkumu provádí v současné době Ústav kultury a veřejného mínění v Bratislavě *výzkum kultury národností*.

Potřebovali bychom však širší a angažované výzkumy zaměřené na vztahy mezi českým a slovenským národem. Velmi mnoho objektivních dat je možno čerpat z výsledků sčítání lidu v r. 1970. Objektívni data nám však sama o sobě nestačí.

Problematice národnostních vztahů by měli věnovat více pozornosti právě teoretikové — filosofové a sociologové — v České socialistické republice. V posledních letech se těmito problémy zabývali převážně právě vědečtí pracovníci slovenského, tj. menšího národa. Tento stav je třeba změnit. Slováci by se měli věnovat spíše otázce *jednoty*, otázce, jak prohlubovat jednotu, a čeští soudruzi spíše problematice *vyrovnávání a rovnoprávnosti*. Takové *leninské* rozdělení úkolů by neobyčejně prospělo rozvoji marxisticko-leninské teorie národa a národnostních vztahů. Bylo by přínosem i v boji proti antikomunismu. I úkoly v boji proti nacionalismu a antikomunismu, který přichází *zvenku*, bude nutno rozdělit. Také při přípravě nových pracovníků, při výuce atd. bychom měli věnovat rozhodně více pozornosti otázkám internacionalismu a boje proti nacionalismu.

Východiskem by měl být *komplexní* výzkum národnostních vztahů. Tento výzkum by měl postihnout národnostní vztahy nejen v rámci našeho státu, ale i vztahy k sousedním socialistickým státům a národům a napomoci tak zákonitým integračním procesům, které přerůstají rámec našeho státu.

Резюме

Звара Ю.: Решение национального вопроса и борьба с национализмом

Национальные отношения в ЧССР отличаются — в сравнении с отношениями при капитализме — новым качеством. У чешской и словацкой наций и у венгерской, немецкой, польс-

кой, украинской национальностей есть новый политический, экономический, классово-социальный и духовный характер. При успешном решении национальных отношений, надо было преодолеть многие объективные и субъективные проблемы, преодолеть некоторые проявления сектантства и догматизма или национализма, однако прежде всего сильную волну национализма и антисоветизма. Действительность, что национализм был в 1968 г. главным орудием правого крыла, уделяется в теоретической работе, в разработке марксистской философии и социологии, недостаточное внимание. Вообще мало внимания уделяется вопросу отношения социализма и нации, национальных отношений, интернационализму, изменениям национального сознания, и т. д. Громадный вклад в этом направлении означало теоретическое обобщение, которое осуществили советские товарищи по случаю 50-ой годовщины образования СССР. К результатам этой советской теоретической «жатвы» надо все снова и снова возвращаться творческим образом.

Последствия националистической волны 1968 года, проявляющейся в обеих республиках ЧССР по сути дела одинаковым образом, требуют систематического изучения. Кроме того, чтобы следить за их внутренними источниками и носителями надо также обращать внимание на антикоммунистическую и националистическую пропаганду извне. Особенно разные направления западногерманского Остфюршунга используют в настоящее время против нас дифференцированные методы борьбы: по отношению к словацкой части государства они стремятся форсировать представления о неудачах чехо-словацкой социалистической федерации и об отставании Словакии. По отношению к чешской части государства они распространяют представления о каком-то экономическом и политическом гнете извне со стороны Советского Союза.

В борьбе против этой пропаганды нельзя оставаться на поверхности. Необходимо больше внимания обращать на саму категорию «национализм». Национализм и шовинизм представляют основное мировоззрение и политику империализма и его теоретиков при их подходе к решению отношений между народами. Открывать эту реакционную сторону современного империализма и ее познания у нас на родине является одной из первоочередных задач нашего теоретического фронта.

На упрощение социалистических национальных отношений внутри ЧССР и между народами и государствами социалистической системы действует прежде всего положительное развитие экономики, политики, культуры и широкие уравнивающие процессы. Но нельзя полагаться на автоматическое воздействие этих процессов на общественное и национальное сознание людей. Целенаправленное формирование национального сознания масс в форме социалистического интернационализма и патриотизма требует создания условий для комплексного исследования национальных отношений и состояния национального сознания. К более широкому заключению, связанным с принятием участия в общественном развитии, приводят нас в этой области и решения XVI съез-

да КПЧ. Пока у нас в нашем распоряжении только частичные исследования и обобщения.

Summary

Zvara J.: Solution of the National Problem and the Struggle against Nationalism

In Czechoslovakia, national relations are characterized — in contrast to the conditions under capitalism — by a new quality. The Czech and the Slovak nations as well as the Hungarian, German, Polish and Ukrainian nationalities have acquired a new political, economic, social, cultural and spiritual character. In successfully solving the problem of national relations, it was necessary to cope with many objective and subjective problems, to overcome some manifestations of sectarianism and dogmatism or anationalism — first of all, however, a strong wave of nationalism and antisovietism. The fact that, in 1968, nationalism was the main weapon of the right is insufficiently considered in theoretical work, in developing Marxist philosophy and sociology. The same applies to the question of the relation between socialism and the nation, to national relations, internationalism, changes in the national consciousness, etc. The theoretical generalization effected by the soviet comrades on the occasion of the 50th anniversary of the foundation of the USSR represents a notable contribution in this direction. Again and again, it is expedient to return, in a creative way, to the results of this soviet theoretical “harvest”.

The consequences of the nationalistic wave in 1968 — whose manifestations were, in substance, analogical in both the socialist republics of Czechoslovakia — require systematic study. For sure, besides examining their inner sources and bearers, it is necessary to take note of the anticommunist and nationalistic propaganda from abroad. At present it is, in particular, the various forms of West-German “Ostforschung” that apply differentiated methods of struggle against us: on the Slovak part of the state they are striving to foist ideas of the failures of the Czechoslovak socialist federation and the retardation of Slovakia. In the Czech part of the state, they are spreading ideas about a sort of economic and political oppression from outside, from the part of the USSR and the other socialist allies.

In the struggle against this propaganda, it is impossible for us to remain on the surface only. It is necessary to pay increased attention to the category of “nationalism” itself. Nationalism and chauvinism characterize the fundamental view of life and the politics of imperialism and its theorists in their approach to solving international relations. One of the primary tasks of our theoretical front is to disclose this reactionary aspect of contemporary imperialism and to spread its understanding in this country.

It is, first of all, the positive development of economy, politics, culture, and the extensive equilibrating processes that affect the consolidation of the socialist national relations in

Czechoslovakia and among the nations and states of the world socialist system. However we must not rely on an automatic influence exerted by the processes on the people's social consciousness and on their national consciousness. A purposeful formation of the national consciousness of masses in the form of socialist internationalism and patriotism requires the creation of conditions favouring the complex

research into national relations, as well as into the state of national consciousness. The resolutions of the 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia also lead us to broader and more committed conclusions in this area. For the time being, however, only partial researches and generalizations are available.

Marxova koncepce společnosti jako systému vztahů a její význam pro rozvoj sociologických teorií středního dosahu*

KAREL RYCHTAŘÍK

V marxistické sociologii se dnes programově vracíme k některým základním teoretickým a metodologickým předpokladům myšlenkového systému marxismu-leninismu. Jde zejména o ty metodologické postuláty, které ve vztahu k jednotlivým společenským vědám plní úlohu základní obecné metodologické orientace, a tím umožňují vzájemnou integraci. Dialektický materialismus je takovou obecnou metodou, která adekvátně zobrazuje proces přírody, společnosti a myšlení. Otázky marxistické metodologie těsně souvisejí s otázkami světového názoru. *O formování vědeckého názoru nelze úspěšně usilovat, není-li všechno vědění získané v jednotlivých oborech sloučeno na základě jediné metody. Jen za tohoto předpokladu můžeme vycházet z teze, že marxismus-leninismus je jednotou dialektickomaterialistické filosofie a dílčích věd.*

Metodologie není pro nás žádnou abstraktní teoretickou konstrukcí. Vždy vychází ze světového názoru, a proto je důležitou oblastí ideologického boje. Je otázkou zákonitostí a hnacích sil historického procesu, vzájemného poměru třídních a racionálních momentů v historickém vývoji. Důraz na základní metodologickou orientaci je tu důležitý také proto, že teoretické a ideologické překonání deformací minulosti nechceme redukovat na pouhé opakování a vyvrácení buržoazních teoretických koncepcí. Základním požadavkem naší kritiky — jak bylo jasně řečeno na plenárním zasedání ÚV KSČ v říjnu 1972 — musí být zejména v nastávajícím období jednotu kritické a pozitivní, tvůrčí teoretické činnosti. Bez této jednoty nelze zajistit odpověď na otázky, které nastoluje společenská praxe.

Snad není zbytečné připomínat, že nejlepší zbraní proti buržoazní ideologii je neustálé rozvíjení a obohacování marxisticko-leninské teorie na základě zobečňo-

vání nových skutečností socialistického rozvoje. Nicméně, máme-li se v marxistické sociologii podílet na nových teoretických inovacích, musíme si všípit určité základní metodologické předpoklady, bez nichž nelze udělat ani jeden správný krok vpřed.

Proto chci ukázat na některé metodologické problémy dalšího rozvoje marxistické sociologie, jejichž význam je umocněn skutečností, že tato disciplína přináší poznatky různého stupně obecnosti.

Společenská potřeba, která se projevuje ve zcela konkrétní společenské objednávce, stále zvětšuje své požadavky na sféru společenského poznání, kterou zahrnuje pod pojem „sociologická teorie středního dosahu“. Jde zpravidla o velmi konkrétní požadavky na parciální analýzy vztahující se k různým enklávám našeho společenského života — k rodině, mládeži, armádě, k problematice volného času, k široké problematice sociologie průmyslu, zemědělství, veřejného mínění atd.

Zřejmě se postupně prosazuje potřeba rozvoje „mikrovýzkumů“ týkajících se určitých „detailů“, určitých úseků, oblastí či stránek společenské skutečnosti, na rozdíl od — terminologicky nepřesně řečeno — „makrovýzkumů“, které jsou spojeny s řešením obecných problémů, například problémů tradičních pro filosofii dějin apod. To zvýrazňuje závažnost otázek systémového přístupu, problematiky vzájemného vztahu celku a částí, systému a jeho elementů.

Zejména filosofové mohou v této souvislosti ukázat, že jsou známy nejméně tři koncepce teorií, řešící otázky vztahu celku a částí.

„Atomistický přístup“ je vědeckým poznáním, které absolutizuje rozdělení celku na části (elementy). Poznání vlastností jednotlivých elementů a analýza jejich vzájemného působení má postačit k objas-

* Referát přednesený 11. dubna 1973 na celostátním semináři komunistů-pracovníků v oblasti filosofie a sociologie v Solenicích.

nění jakýchkoliv společenských procesů. Atomistický přístup se zvláště výrazně projevovat v minulém století, a to jak v přírodních, tak i ve společenských vědách. Měl a má dnes různé varianty a formy. (Viz známá „robinzonáda“ v sociálních vědách, mechanicismus v přírodních vědách, různé psychologizující redukce atd.)

Svým způsobem opačný přístup bývá označován jako holistický. V tomto pojetí celek jako souhrn jednotlivých částí nabývá automaticky nových, vyšších vlastností, které jsou nezávislé na jeho částech. Celek se tedy vysvětluje nikoli jako výsledek působení částí, ale jako důsledek vnějšího vlivu, který bývá nejčastěji duchovní povahy. Holismus, byť vystupuje v různých formách, je ne náhodou spojen s idealismem.¹

Soudím, že oprávněně můžeme oba uvedené přístupy hodnotit jako metafyzické. Každý z nich absolutizuje jen jednu dialekticky spjatou, i protikladnou stránku materiálního rozvoje. V prvním případě je to část (element), v druhém případě celek (systém).²

Materialistická dialektika překonává tuto metafyzickou protikladnost. Pregnantní jsou v této souvislosti Leninovy úvahy v práci *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům*. Lenin v polemice se Struvem a Michajlovským ukazuje, že to byla Marxova geniální idea materialismu v sociologii, která umožnila vědecký přístup ke zkoumání společnosti. Nahradila subjektivismus a psychologismus v pojetí dějin (shluk různých nahodilostí, záměrů jednotlivců nebo mechanických příčin) pojmem ekonomická formace neboli systém výrobních vztahů.

Vytvoření materialistického pojetí dějin umožnilo systematizovat činy živých osobností. „... činy naprosto odlišné, a zdálo by se takové, že je nelze nijak uvést v soustavu, byly zahrnuty a redukovány na činy skupin osobností, odlišujících se od sebe úlohou, kterou hrály v soustavě výrobních poměrů, a podmínkami výroby, a tudíž i podmínkami jejich životního postavení, zájmy, které byly určovány tímto postavením — krátce na činy tříd, jejichž bojem byl určován vývoj společnosti.“³

Zopakujme si, jaké pojetí systému jako specifické celostnosti předpokládá dialektickomaterialistické pojetí společnosti. Dialektickomaterialistická koncepce předpokládá zejména tyto tři skutečnosti:

a) Odhalení specifických elementů, které systém tvoří a určují. Kvalitativní objasnění této specifiky proto musí být spojeno se zkoumáním struktury systému.

b) Poznání charakteru spojení a charakteru vzájemného působení mezi těmito elementy.

c) Poznání jejich funkcí, úlohy a místa, které mají v dynamice fungování a rozvíjení dané celostnosti.

Příkladem uplatnění takovéto koncepce v analýze společenského systému jsou práce klasiků marxismu-leninismu. Nedávno u nás vydaná publikace V. S. Semjonova *Kapitalismus a třídy* ukazuje, jak Marx při odhalování sociálních a nesociálních rozdílů ve společnosti řadí do určité posloupnosti a v analýze oceňuje prvky sociálního rozdělení, elementy sociálního systému. To Marxovi umožnilo ukázat důležité a méně důležité prvky systému, kapitalistické společnosti.

Mezi všemi prvky a všemi skupinami sociální diferenciace je vydělen prvek ústřední, prvek základní. Tím je třída. Vydělení třídy jako ústředního prvku systému sociálního rozdělení, jeho zkoumání jako třídního systému — to je „základní princip marxisticko-leninské teorie tříd a třídního boje“.⁴

Zakladatelé marxismu-leninismu vynikajícím způsobem použili, uplatnili systémový přístup. Tento přístup, jak říká citovaný Semjonov, odhaluje zkoumaný objekt jako jediný, celistvý systém. Umožňuje zjistit vnitřní mnohotvárné souvislosti a soustavu jeho „orgánů“, které tvoří ze zkoumaného objektu systém. Marx vede k analýze „čistých“ i „nečistých“, „systémových“ a „nesystémových“ prvků sociální struktury kapitalistické společnosti, k hluboké kvalitativní charakteristice, která překonává vnější kvantitativní popis a umožňuje analýzu sociální struktury kapitalistické společnosti.

V modelu sociální třídní struktury kapitalistické společnosti Marx odděluje sy-

¹ K těmto otázkám viz například Bogomolov, A. S.: *Idea razvitiija buržuaznoj filosofii*. Moskva, Izd. MGU 1962.

² K těmto otázkám viz například Ugrinovič, D. M.: *Marxism, strukturalism, funkcionalism*. Metodolo-

gičeskije voprosy obščestvennych nauk. Moskva 1971.

³ Lenin, V. I.: *Spisy* I. Praha, Svoboda 1953.

⁴ Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*. Praha 1972, s. 76.

stémové prvky, které zrodil kapitalistický způsob výroby, od prvků, které z tohoto způsobu výroby organicky nutně vyplývají. (Například ukázal, že pozemkoví vlastníci jsou historicky přechodnou třídou.)

V těchto pohledech zkoumá Marx vnitřní složení buržoazie i vnitřní složení dělnické třídy. Ukazuje, na čem závisí různý stupeň rozvoje a diferenciace uvnitř buržoazie i uvnitř dělnické třídy.

Praktický význam, který měla analýza nejpodstatnějších rysů modelů sociální struktury kapitalistické společnosti, hlavních systémových prvků této struktury, jež jsou už v *Manifestu* označeny kontrapozicí „buržoazie a proletáři“, není třeba dokazovat.

Pochopit metodologické přístupy autora *Kapitálu* znamená pochopit, že analýza sociálního objektu není možná bez přesné znalosti jeho struktury a funkcí elementů, ze kterých se skládá. *Systém v Marxově analýze obsahuje struktury, je strukturovaný. Systém vzniká na základě struktur. Systém společenských vztahů zůstává ve dvacátém století složitě třídně strukturovaný.*

Marxova analýza nikdy nevylučuje výzkum určitých, uměle izolovaných stránek, částí, společenských subsystémů. Naopak. Klade však na vědeckého pracovníka několik požadavků:

1. Aby si byl vždy vědom relativního charakteru rozlišování, oddělování a vymezení jednotlivých enkláv, úseků, částí zkoumané skutečnosti.

2. Aby svědomitě a důsledně respektoval kvalitu vazby mezi různými stránkami společenské skutečnosti.

3. Aby si byl vědom, že vztah k celku se stává určující determinantou, že vztah ke společenskoekonomické formaci podmiňuje formu objektivitu zkoumání každé uměle izolované skutečnosti. Život, zákonitosti pohybu různých společenských enkláv můžeme pochopit jen tehdy, když pochopíme a poznáme, jakou úlohu, jaké funkce plní a přijímají v určitém celku. Dialektika sociálního pohybu celku je tu určující.

4. Aby vždy viděl, co je integrujícím základem celého společenského systému. Nelze vědecky pravdivě odpovědět na

žádnou otázku společenské problematiky, nebudeme-li vycházet z materiální podmíněnosti všech jevů společenského života, znát a respektovat skutečnost, že zdroje podmíněnosti všech jevů společenského života jsou ve výrobních vztazích.

G. Andrejevová ve své analýze vývoje metodologických základů soudobé buržoazní sociologie říká, že právě „z toho vyplývá i řešení otázky podstaty prvků sociální struktury: typu vzájemné vazby, vzájemných vztahů elementů sociálního systému, determinovaných především podmínkami materiální výroby...“. „Vše ostatní,“ říká Andrejevová, „...normy, hodnoty, motivy, které tyto vzájemné vztahy reglementují, jsou určitým ‚produktem‘ ekonomických vztahů, i když samy na ně působí.“⁵

V marxismu chápeme systém jako kvalitativně určený soubor vzájemných vazeb a elementů vytvářejících jeden celek. Na rozdíl od funkcionalistů, absolutizujících stabilitu systému, zkoumáme společenský systém jako dynamický celek, jako jednotu antagonистických nebo neantagonистických tříd, stran, sociálních skupin, zájmů atd.

K popisu určitého systému a jeho podsystemů používáme pojmů „struktura“ a „funkce“. Ty nám umožňují provést kvalitativní analýzu charakteristik (parametrů) systému.

V československé sociologii musíme v jednotě kritické a tvůrčí teoretické činnosti udělat vše pro to, aby byly překonány různé funkcionalistické alternativy pozitivismu, které se tak či onak projevují v teoretické produkci buržoazní sociologie tohoto století a které měly a mají v československé sociologii své zcela osobité projevy. Budiž popravdě konstatováno, že zejména sovětská sociologická fronta jde cestou zřetelně oddělující buržoazně filosofickou orientaci pozitivismu na straně jedné od snahy – cituji z již uváděné stati Galiny Andrejevové – „...využít principy strukturálně funkcionální analýzy v rámci jiného metodologického a teoretického pojetí dějin“.⁶

Souhlasím s G. Andrejevovou, že tímto úkolem by se dnes měli zabývat marxističtí sociologové, protože – metodologicky vzato – jde o poměrně široký princip

⁵ Andrejevová, G. M.: *Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie*. Sociologický

časopis 9, 1973, č. 1, s. 23–36.

⁶ Tamtéž.

současného vědeckého poznání, který je výrazně modifikován ideologickými hledisky.

Dialektickomaterialistický systémový přístup poskytuje marxistické sociologii mnoho lákavých alternativ. Jestliže jsou základní elementy subsystému detailně zkoumány a charakter vazeb a vzájemného působení je kvalitativně určen, otvírá se nám cesta uplatňování matematických modelů, cesta kvalitativní analýzy kvantifikovaných údajů získaných empirickými výzkumy.

Přitom se však znovu a znovu musíme vracet k principiálním metodologickým otázkám. Musíme vidět, jaké jsou zvláštnosti sociálního systému, čím je určena jeho kvalita, musíme přísně posuzovat, do jaké míry tyto zvláštnosti dovolují přejímat charakteristiky kybernetických systémů, kde je „hranice“, kterou si musí marxistický sociolog uvědomit a za níž toto přejímání není možné. Proto nelze než opakovat: *kvalita elementů sociálního systému a jejich funkcí v určitém systému, kvalita jejich vzájemného působení má pro marxistického sociologa prvořadý význam.*

Systémový přístup nemůže být v abstraktním pohledu oprostěn od obsahu. Žádný společenský systém ani žádný podsystem společnosti nelze oddělit od stavu a dynamiky materiálně technické základny společnosti, od cílových funkcí systému.

Dialektickomaterialistický systémový přístup vychází ze zkušenosti, že základní dimenze systému je určena úrovní výrobních sil a společenských vztahů, vlastnictvím a nevlastnictvím prostředků a z toho odvozeným místem, jež lidé zaujímají ve výrobním procesu, a způsobem rozdělování spotřebních statků.

Změna této dimenze mění i prostor, hranice sociální interakce mezi makroskupinami, mění způsoby institucionálního uspořádání a regulace, vytváří nové systémy hodnot atd. Jinak řečeno, zasahuje jako určující determinanta do vztahů mezi jednotlivými elementy systému (do strukturálních aspektů), do vztahů mezi jednotlivými elementy a systémem jako celkem (do funkcionálních aspektů), a konečně i do samotného postavení individua (do personalistických aspektů).

V rozvoji oborových sociologických disciplín, v analýze specifik určitých společenských subsystémů nelze samozřejmě ani přehlédnout problematiku jejich vnitřní diferenciaci.

Sociální subsystém je ve svém fungování a vývoji spojen s rozdílnými pracovními činnostmi, s relativně rozdílnými životními podmínkami, s rozdílným chováním a jednáním lidí zde působících. Analyzovat „empirickou stránku“ sociálního subsystému znamená sledovat jeho vnitřní diferenciaci, která — chápeme-li ji jako protiklad integrace — vede k poznání sociální struktury. A tak jako každý sociální systém prezentuje svou sociální strukturu, tak i určitá část této společnosti, určitý společenský subsystém objektivně prezentuje určitou relativně samostatnou společenskou substrukturu.

Mezi strukturou a substrukturou je vztah dialektické integrace celku a částí.

Každá substruktura je relativně svébytná, relativně samostatná, „nezávislá“ struktura. Relativní nezávislost vzhledem k celku se projevuje především v tom, že substruktura v řadě „parciálních“ otázek sociálního života individua a skupiny uplatňuje svůj vliv i mimo vztah k celku. Dobře víme, že některé otázky „parciální problematiky“ mají pro život člověka takový význam, že je vlastně můžeme označit za parciální, dílčí jen z hlediska celospolečenské problematiky.

Sociální život struktury je tedy nutno respektovat ve vztahu k celku, ale nejen ve vztahu k celku. Je to přirozené. Nejen celek přesahuje části, ale v životě individua i části mohou přesahovat celek.

Substruktura má svůj relativně samostatný společenský pohyb, ale především je částí celé společnosti. Přijímá a realizuje ideje a hodnoty této společnosti a vždycky koneckonců na ní závisí. Tady se dostáváme ke komplexu otázek, jejichž rozsah není možno vtěsnat do jednoho diskusního vystoupení nebo článku. Soudiv, že přístup k jejich analýze, základní orientace v jejich řešení se tu stává záležitostí meritorní.

Rozvoj oborových sociologických disciplín (sociologických teorií středního dosahu) je dnes výrazným faktem teoretické práce v marxistické sociologii. Zobecnění, která přinášejí poznatky, často až s utilitární nedočkavostí vyžadované různými

stupni společenského řízení, zpravidla velmi rychle zasahují do našeho společenského života.

To všechno umocňuje potřebu proboujet jednoznačnou teoreticko-metodologickou orientaci těchto disciplín.

V marxistické charakteristice oborových (odvětvových) sociologických disciplín vystupuje z metodologických hledisek do popředí několik skutečností:

1. Oborová sociologická disciplína zkoumá určitou relativně uzavřenou část sociální reality. Zkoumaný objekt by neměl být analyzován „vůbec“, ale jako „součást“, jako „člen“ určitého sociálního celku. Existuje totiž nejen podstatná závislost části na celku, ale i větší či menší působení části na celek.

2. V procesu poznání mění oborová sociologická disciplína úroveň konkrétnosti a detailnosti, ve kterém je ta která problematika analyzována. Oborová disciplína se proto bez konkrétní výzkumné základny neobejde. Sepětí teorie s praxí je tu velmi úzké, zpravidla bezprostřední a trvalé, nejčastěji v rovině sociotechnických požadavků.

3. Vlastní teoretický systém oborové disciplíny není vyčerpán aplikací nebo aplikovatelností výsledků konkrétních sociologických šetření. Tento systém je určitým stupněm poznání a v některých svých částech má i širší, obecnější společenskou platnost. Oborové sociologie jsou charakteristické svou ambivalentní pozicí: „...z jedné strany si nemohou činit nároky na formulace nejvyššího stupně zobecnění a musí se dovolávat konkrétních věd, z druhé strany zase spojením s obecnou sociologickou teorií mohou speciální teorie vnést do zkoumání průmyslu, vesnice, rodiny, kultury, náboženství, politických stran nebo armády velmi obecná teoretická východiska“.⁷

4. Mezi oborovými sociologickými disciplínami a disciplínami přírodně technického charakteru se vytváří zpravidla úzká návaznost. To je dáno tím, že každá disciplína se ze svých hledisek zabývá určitou omezenou oblastí zkoumané reality.

Diferenciaci sociologie na řadu oborových disciplín spojujeme s možnostmi prohloubení společenského poznání, s potřebami rozvoje společenské teorie a

praxe. Tento bezesporu progresivní proces však někdy dosahuje takových rozměrů, že se musíme zamýšlet nad jeho účelností: proces diferenciací není totéž co proces štěpení, drobení nebo — jak se někdy s oblibou říká — atomizace.

Nebezpečí tohoto stavu věci spočívá především v tendencích, které nerespektují zařazení zkoumaného jevu do širších, kauzálních souvislostí a snaží se posuzovat svůj předmět „sám o sobě“, bez ohledu na jeho skutečný kontext.

Růstu a rozvoji oborových sociologických disciplín musí odpovídat i úměrný růst a rozvoj sjednocující teoretické, metodologické báze principů materialistického pojetí dějin. Ztráta zájmu o souvislosti celospolečenské problematiky je cestou, která ani v sociologii nevede jinam než na pěšinky úzkého provincialismu.

*Pěstovat oborovou sociologickou disciplínu neznamená rezignovat na obecné teoretické postuláty marxismu-leninismu. Naopak, diferenciací sociologického poznání musí být spojována se zvýrazněním globální teoretické koncepce.*⁸

To jsou zkušenosti, které musí být respektovány, jestliže chceme pěstovat a rozvíjet teorie středního dosahu jako oborové, empiricko-teoretické disciplíny a jestliže vědomě usilujeme o to, aby řešení problémů „středního dosahu“ umožnilo jít cestou strážlivého řešení problémů „velkého dosahu“.

Jsmе přesvědčeni, že socialistická společnost, která cílevědomě usiluje o rozvoj všech stránek a oblastí společenského života, se neobejde bez teorií středního dosahu. Znalost specifických stránek a oblastí společenského života vyžaduje nejen sociální výzkumy, ale i rozvoj oborových sociologických disciplín.

Резюме

Рыхтаряжик К.: Марксовская концепция общества как системы отношений и ее значение для развития социологических теорий среднего уровня

«Атомистический подход», подобно тому как и «голистический подход», можно считать метафизическим. Каждый из них абсолютизирует только одну, диалектически связанную и противоречивую сторону материального развития. В первом случае это часть (элемент), во втором случае — целое (система).

⁷ Wiatr, J. J.: *Socjologia Wojska*. Warszawa 1964.

⁸ К těmto otázkám viz Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha 1971, s. 16-17.

Материалистическая диалектика преодолевает это метафизическое противоречие. Она предполагает:

— обнаружение специфических элементов, которые составляют и определяют систему

— познание характера связи и характера взаимного взаимодействия между этими элементами

— познание их функций, их задачи и места, которыми они обладают в динамике функционирования и развития данной совокупности.

Под системой мы подразумеваем в марксизме качественно детерминированную сумму взаимных связей и элементов, составляющих одно целое. В отличие от функционалистов, абсолютизирующих стабильность системы, мы изучаем общественную систему как динамическое целое, как единство противоречивых антагонистических или неантагонистических классов, партий, социальных групп, интересов и т. д.

В абстрактном плане системный подход не может быть извлечен от содержания. Никакую общественную систему и никакую подсистему общества нельзя отделить от системы и динамики материально-технической базы общества, от целевых функций системы.

Каждая социальная система показывает свою социальную структуру. Определенная часть общества, определенная общественная подсистема объективно представляет определенную, относительно самостоятельную общественную подструктуру. Между структурой и подструктурой существует отношение диалектической интеграции целого и части.

Дифференциацию социологии на ряд отраслевых дисциплин мы связываем с возможностями углубления общественного познания, с потребностями развития общественной теории и практики.

Росту и развитию отраслевых социологических дисциплин должны соответствовать и пропорциональный рост и развитие объединяющей теоретической, методологической базы принципов материалистического понимания истории.

Развивать отраслевую социологическую дисциплину не значит отказаться от общих теоретических постулатов марксизма-ленинизма. Дифференциацию социологического познания необходимо связывать с подчеркиванием глобальной теоретической концепции.

Summary

Rychtařík K.: Marx's Conception of Society as a System of Relationships and its Relevance for the Development of Sociological Middle-range Theories

The "atomistic approach", similarly as the "holistic approach", can be assessed as metaphysical. Each of these approaches absolutizes only one single dialectically connected and contradictory aspect of materialistic development. In the first case it is a part (element), in the second a whole (system).

The materialistic dialectics overcomes this metaphysical contradictoriness, presuming

— the discovery of specific elements forming and determining the system,

— the knowledge of the character of the connection and interaction among these elements,

— the knowledge of their functions, roles and place in the dynamics of the functioning and development of the given entirety.

In Marxism, the system is conceived as a qualitatively determined complex of interrelations and elements expressing a single whole. In contrast to the functionalists absolutizing the stability of the system, the social system is studied as a dynamic whole, as a unity of contradictory, antagonistic or non-antagonistic classes, parties, social groups, interests, etc.

From the abstract angle, the system approach cannot be detached from the content. No social system and no subsystem of the society can be separated from the state and dynamics of the material-technical base of the society, from the goal functions of the system.

Each social system presents its social structure. Between structure and substructure social subsystem objectively presents a certain relatively independent social substructure. Between structure and substructure there is a relation of dialectical integration of the whole and the part.

The differentiation of sociology to a number of branch disciplines is connected with the possibilities of deepening social knowledge, with the developmental needs of social theory and practice.

The growth and development of sociological branch disciplines must be in proportion to the growth and development of the unifying theoretical, methodological basis of the principles of the materialist conception of history. The development of a sociological branch discipline does not imply the resignation of general theoretical postulates of Marxism-Leninism. The differentiation of sociological knowledge must go hand in hand with an increased emphasis laid upon the global theoretical conception.

Stratifikace a industriální společnost

K některým aspektům jejich kritického rozboru

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Předmětem našeho výkladu nebude historografická analýza tzv. teorií industriální společnosti či stratifikačních přístupů k výkladu stavu a vývoje společnosti. Nikoli však z důvodu, že samy tyto tendence buržoazního sociologického myšlení vykazují v mnohých ohledech velmi rozpornou tříšť názorů a gnoseologických postulací (stačí k tomu namátkou v případě „industriální společnosti“ poukázat na práci H. Schelskyho: *Ortsbestimmung der deutschen Soziologie*. Düsseldorf - Köln 1959, či v případě „stratifikace“ na stať G. A. Huaca: *A Logical Analysis of the Davis-Moore Theory of Stratification*. American Sociological Review, 28, 1963 apod.), ale proto, že naším cílem bude postihnout společný základ těchto tendencí — přes jejich vnitřní i vzájemnou výrazovou různost a mnohotvarost.

Ideologické těžiště koncepcí tzv. industriální (a v tomže ohledu tzv. preindustriální či postindustriální) společnosti bylo již marxistickou kritikou obnaženo; není ničím jiným než snahou považovat za celek společnosti pouze ty její části, v nichž zanikají globální a rozhodující rozdíly společensko-ekonomických formací.

Záměr potlačit výrobně vztahovou určení společensko-ekonomických formací je nastolován postulátem — ať už je přímo formulován či nikoli — že novodobé společnosti jsou pouhými „společnostmi výrobních sil“ a že prý tedy pouze „na výrobně silovém základě“ lze společnost objektivně poznávat.

Logicky se pak tyto koncepce rozvíjejí v tradičním „protiideologickém rouše“: Již v roce 1960 píše D. Bell své dílo *The End of Ideology*, které se situuje do role beznadějně previze budoucího vývoje právě „industriálních společností“. Chce být

argumentovanou předpovědí „konce ideologií“, fakticky je však stejně falešnou „ideologií konce“.¹ Neboť sám koncept predikované oblasti, ona společnost jako soustava výrobních sil, její industriální redukce, je deformovaným obrazem přítomné skutečnosti — proto její extrapolace je především extrapolací této deformace, ať již zahalovanou do více či méně rafinovaných forem.

„Neideologičnost“ koncepcí industriální společnosti má být dána jejich objektivitou ve smyslu mannheimovských norem společenskovědního poznání či v duchu pozitivistické fetišizace empirického povrchu skutečnosti.

V tomto směru jsou koncepce industriální společnosti příkladem metafyzického posuzování totožnosti a rozdílnosti vědy a ideologie, které jsou jejich optikou kvalifikovány jako rozdílné entity: redukovaná věda ve smyslu teorií industriální společnosti se stává rigidně chápaným celkem, který je nutno střežit před výpady ideologie. Avšak sama tato redukce, nesená sverepým hlásáním scientismu, je ideologickou konstrukcí ve smyslu ideologie v pojetí industriální společnosti.

Navíc však tento punc „nadideologičnosti“ koncepcí industriální společnosti není nikterak zanedbatelný. Uvážíme-li, že tyto koncepce spojují popření výrobně vztahové fundamentace společnosti s požadavkem ideologické nezátíženosti, pak přirozeně v jejich pojetí platí, že soustava výrobních vztahů je ideologickou konstrukcí! Toto převrácení reality v ideologii je vedeno snahou zvrátit svou „neideologickou“ ideologii ve skutečnost, ať v přítomném či budoucím čase.² Bylo by však příliš jednoduché nevidět, že i uvnitř buržoazního sociologického poznání exis-

¹ „Protideologické založení“ buržoazní společenské vědy není však v podmínkách současného třídně rozděleného světa pouhou zásadní chybou vědeckého výkladu reálné skutečnosti: neustále se totiž rozšiřují tendence spojovat ideologii se socialistickou společenskou praxí, a proto každý výpad proti ideologii jako takové má výrazný antisocialistický

význam, a je tedy ideologií zcela jednoznačného určení.

² Buržoazní ideologie se vůbec často snaží vidět skutečnost, a tedy i marxisticko-leninské učení, jako revoluční ideologii dělnické třídy převrácené, zvrátit je „z nohou na hlavu“ a obrátit tak směr vývoje nazpět.

tuji snahy zmírnit tento očividný nedostatek teorií industriální společnosti. Tak například jeden z jejích předních západoevropských představitelů R. Aron ve svém díle *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur la société industrielle* z r. 1964 otevřeně doznává, že je nutné při rozboru společnosti uvažovat i charakter vlastnictví či formy ekonomického řízení. Přes výrazný pokrok, které toto a jemu podobná „vylepšení“ koncepcí industriálních společnosti představují, lze koneckonců říci, že původní redukci modifikují opět redukováně. Připouští totiž pouze zlomek výrobní vztahové určenosti společenského organismu, a to především v některých jejích právních a normativních důsledcích. Proto zůstává myšlenkové schéma ideologií industriální společnosti ve své podstatě nedotčeno — jde o redukci přírodně historické jednoty výrobních sil a vztahů na její silovou komponentu. Typickým příkladem v tomto směru jsou tzv. manažerské koncepce soudobých společností — tak jak je před třiceti lety zformoval J. Burnham³ — kde dochází explicitě k deformování vlastnictví jako základního společenského vztahu kapitalistické společensko-ekonomické formace a jeho nahrazování tzv. sociální kontrolou. Přestože jde o známé falešné klišé, kterým se proces historického oddělování duševní práce od soukromého vlastnictví deformuje a toto zkreslení se dále hypertrofizuje do podob, v nichž reálná podstata tohoto oddělování fakticky zaniká, nelze je přecházet bez povšimnutí. Ztotožníme-li vlastnictví s kontrolou (tedy se specifickými formami duševní řídicí práce), počínáme si tak, jako bychom ztotožnili vzduch s kyslíkem. Avšak nejenom tak, neboť sociální kontrola jako komponent základních společenských vztahů není závislá na jejich určujících kvalitách. Proto i oblast sociální kontroly reprodukuje protikladnosti základních společensko-výrobních vztahů, což ostatně postihuje i R. Aron. Chyba zde nespočívá v tom, že se oblast sociální kontroly stává předmětem zkoumání, ale že se stává neúměrně přeceněnou sférou, ohniskem zájmu buržoazní technicistní sociologie — pokud jde o sféru společenskovo-výrobních vztahů.

Doposud jsme „vymezili“ teorii indu-

striální společnosti pouze negativně — kritickým poukazem na podcenění či přímé odmítnutí úlohy výrobních vztahů společnosti. Bylo by logické a dalo by se snad očekávat, že „pozitivní vymezení“ se bude vyznačovat velmi hlubokým pohledem na sféru výrobních sil. Není však tomu tak. Nejenže — jak jsme ostatně poznamenali na samém začátku — mezi předními teoretiky industriální společnosti nedochází k potřebnému stupni relativní shody v přístupech a vymezení industriální společnosti, ale tato relativní shoda je vůbec stěžejí potenciálně možná. Nelze totiž prohlásit, že by teorie industriální společnosti byla systematickým učením, vědomě vycházejícím z redukce společenského celku na soustavu výrobních sil. Je pouze pestrou teoreticko-ideologickou fasádou (ať už vědomou či nevědomou) snah zastřít určující povahu třídních rozporů v podmínkách soudobého světa. A k splnění tohoto cíle je nutné se obracet pouze na výrobní silová hlediska společnosti a jejich sociální konsekvence.

Tak na jedné straně jsou jako konstitutivní charakteristiky industriálních společností chápány: rozvoj městských forem civilizace, oddělení vlastnictví a řízení ve sféře výroby, oddělení domácnosti a pracoviště a zejména vznik moderních velkopodniků jako „miniaturních obtisků“ celého industriálního společenského komplexu.

Na druhé straně pak jsou mezi zásadní znaky industriálních společností počítány: přeměna společnosti v nepřehlednou a nečleněnou masu, doprovázená růstem niveleizačních tendencí, přičemž v podmínkách silně odcizené techniky náleží rozhodující role společenského pohybu neorganizovanému a iracionálnímu davu apod.

Proti těmto sociologizujícím a futurologickým snahám vymezit obsah a význam zájmu industriálních společností existuje celá řada především filosofujících přístupů k jeho vymezení. Základní zdroj myšlenkových principů je možno v tomto ohledu vysledovat na půdě tzv. frankfurtské školy. Tak například H. Marcuse (zejména ve své nejznámější práci *One-dimensional Man*, Londýn 1964) nachází prvořadý rozpor soudobých společností v protikladném napětí racionality a iracionality v komplexu sociálního vývoje: zcela v za-

³ Burnham, J.: *The Managerial Revolution*. New York 1941.

jetí fetišizované kritiky jako světonázorového a intelektuálně praktického principu je lícen osud soudobých společností jako inverze racionality v iracionalitu, jako propast stále hlubší alienace. Skutečnost je totožná s iracionální racionalitou, což je ovšem hlášáno v myšlenkovém stereotypu jakési racionální iracionality. Jde o millsovskou „racionalitu bez rozumu“, či v absurdním provedení o huxleyovské nebo orwellovské „chmurné previze“ ap. Jediný rozměr vývoje světa a člověka k iracionalitě prostřednictvím intenzivně stupňované racionality může být nanejvýš svéráznou, zdánlivě hlubokomyslnou dialektikou, avšak dialektikou povrchu, a proto povrchní dialektikou.

Avšak základní motiv teoretiků industriální společnosti lze spatřovat v jejich důrazu kladeném na úlohu vědy a techniky v soudobém vývoji světa: jde o tendenci zvýrazňující úlohu technické racionality jako určující celospolečenské kvality. Rostowovský optimismus při rozboru společenských významů vědy a techniky je zdánlivým protikladem jejich „duchovně kritického“ hodnocení.

Jde fakticky o následující problém: Na jedné straně je v jakémsi „novoosvěcen-ském ladění“ chápána racionalita jako vývojová forma ideologie, charakterizující industriální či postindustriální společnost, na druhé straně je tatáž racionalita charakterizována jako zdroj iracionality — a tento „zvrát“ je považován za specifický rys industriální společnosti. Jsou však skutečně tato stanoviska protikladná?

Racionalita jako univerzální charakteristika soudobých společností — ať již ve zpovrchňující optimistické vizi technokratického chápání světa či ve zdrcující „antropocentrické“, fenomenologizující kritice duchovného přístupu ke skutečnosti — není racionalitou konkrétní společenské praxe, ale fetišem, kategorií, která rozrušila soustavu svých pravých historicko-genetických významů. Není odrazem skutečnosti a má ambici stát se jejím vzorem. Může sice překvapit a svým způsobem uchvátit originalitou a zdánlivou odvahou a nečekaností formulovaných poznatků. Stěží však může být součástí cílevědomého utváření lidského a společenského vývoje. Vznikla totiž jako produkt přervání obsahové kontinuity poznávacího procesu, jehož výsledkům jsou nejen

přisuzovány nepravé významy, ale tyto výsledky se „samy rozvíjejí“ bez ohledu na skutečnost, jejímž odrazem by měly být. Pozitivistická kvalifikace racionality i její do subjektu zahleděná kritika mají jedno společné: při svém totožném chápání ideologie nadávají racionalitu jako objektivní podstatu výrobních sil významem poměrových komponent společenského organismu (aby tím fakticky potlačily realitu skutečných výrobních vztahů — v jejich interpretaci složek „falešné ideologie“!). Proto je koncept industriální společnosti faktickým synonymem násilného odtržení praxe a poznání v rámci buržoazní sociální teorie při snaze postihnout základní rysy soudobého stavu a vývoje lidské a společenské existence: ať už je nesen „žurnalisticky přehnanými“ previzemi možností techniky ve vývoji světa, či do negativity pohrouženým odmítáním. Proto se kategorie industriální společnosti — ať už v „pozitivní“ či „negativní“ interpretaci — stává ve skutečnosti nepravdivou myšlenkovou konstrukcí.

Filosoficky formulovaná svázanost racionality s industriální společností tedy obdařuje nepravým významem každý z obou konceptů. Industriální společnost v optice racionality či racionalita v optice industriální společnosti logicky vedou ke stejným závěrům. Koncept industriální společnosti přestává vyjadřovat jakoukoli společnost a racionalita v tomto pojetí pozbývá konkrétní, historicko-praktický význam pravé racionality. Přitom by bylo hlubokým omylem domnívat se, že tento nedostatek (ovšemže kardinální povahy) je dán pouze krajností etických stanovisek vůči rozhodující společenské úloze racionality v soudobém světě. Vždyť přece existuje třetí cesta daná obvyklou metodou kompromisního středu! Racionalita ano — ovšem s tou výhradou, že v sobě obsahuje jak momenty progresivní, pro-lidského a prospolečenského pohybu, tak i momenty regresivní, dávající v „samovolném toku času“ všanc veškeré lidské a společenské hodnoty. Je nesporné, že tato „kompilující strategie“ je méně vzdálena skutečnosti než ty, z nichž vzešla. Ovšem ono „zkrácení“ vzdálenosti mezi poznáním a skutečností, jehož dosáhla, je „řádově zanedbatelné“ ve srovnání se vzdáleností, kterou se pokusila zkrátit. (Ostatně na uvedené střední cestě není

nic, co by překročilo triviální myšlenkovou rutinu, která pochopitelně nezůstala nevyužita ani teoretiky industriální společnosti.) Neboť kámen úrazu není v následném etickém určení racionality jako konstitutivní společenské kvality, ale a priori v samotném jejím pojetí.

Snaha nalézt společenskou úlohu racionality bez odhalení jejích sociálních silových i vztahových zdrojů, bez poznání procesu vzniku a vývoje určitých forem racionality a jejich společenských aplikací, procesu, který je od produktů, jež vytváří, neoddělitelný, je předem odsouzena k neúspěchu. Postavíme-li racionalitu na piedestal a narušíme-li totožnost procesu a produktu, který je jeho výsledkem, jde o piedestal fetišizace a metafyzického zkratu. Racionalita jako taková neexistuje mimo člověka a společnost. Zánikem lidstva by se veškeré sebedokonaletší technické výtvořiny člověka staly kuriózní a stěží pochopitelnou součástí neživé přírody. Proto jsou v samém počátku do nejhlubší podstaty zpochybněny ideologické doktríny považující fakticky *techniku za věčnou a historicky nepodmíněnou moc nad přírodou i člověkem*, technická racionalita je neúprosným panovníkem nad společností. O jakého panovníka však jde, když jeho panství vzniká i padá s poddanými a je „z vůle poddaných“? Racionalita je novodobý bůh či ďábel, technika pak modlou či kletbou novodobého pohanství a teoretikové industriální společnosti pak předními kazateli či kacíři této středověké interpretace novověku! Jenomže v poněkud obrácené situaci, neboť jak kazatelé, tak kacíři si musí zprvu „vymyslet“ onu novodobou verzi víry, v níž by mohli plnit úkoly, které si „předem vyhlédli“.

Z toho vyplývá, že koncept industriální společnosti (ať ve slepé hypertrofizaci objektu techniky a vědy jako všemocného zdroje společenského pohybu, či v chmurné konstataci jakéhosi zvratu subjekt-objektových vztahů společenské praxe) je ideologickou konstrukcí, která vzniká inverzí poznávacího procesu: poznatek je vzorem skutečnosti místo toho, aby byl jejím odrazem.

Snaha převrátit skutečnost vede k převrácení takto získaných poznatků: v tomto ohledu se zákonitosti poznávacího procesu projevují velmi markantně.

Nelze však bezesbýtku tvrdit, že by veškeré momenty koncepcí industriální společnosti byly bez vztahu k reálné skutečnosti. Podstatné je, že ve svých postřezích odrážejí tuto skutečnost *deformovaně a převráceně*. To vyniká velmi zřetelně ve snahách využít těchto poznatků k argumentaci proti marxistickému výkladu zákonitostí společenského vývoje. V buržoazní společenské vědě je například velmi rozšířenou doktrínou teorie o lukrativitě racionality, která se v podmínkách kapitalistické společnosti stane reálným prostředkem k odstranění negativních sociálních důsledků vykořisťovatelských výrobních vztahů. Na první pohled se zdá toto tvrzení překvapující a originální a bývá velmi často dokládáno kvantitativními údaji, které je mají potvrdit jako objektivní fakt. Avšak pod povrchem této ideologické konstrukce má dojít k „tiché“, avšak rozhodující záměně technické racionality za výrobní vztah. To je ovšem známé klíše manažerských koncepcí společnosti, dovedené však do přímé protisocialistické podoby. Vždyť nositeli těchto previzí světa jsou mimo jiné i militantní ideologové antikomunismu jako například Z. Brzezinski se svým konceptem tzv. technotronické společnosti apod.

Racionalita jako výrobní vztah moderních společností — ať už je její etický výklad jakýkoli — je *jádr*em „industriální kvalifikace“ společenského vývoje a jeho historických etap. Ve skutečnosti je však dezinterpretací jak racionality, tak výrobních vztahů. Nicméně by bylo omylem považovat tyto falešné konstrukce pouze za součást filosoficky laděných doktrín buržoazní společenské vědy. Je pravdou, že se v uvedené podobě vyskytují zejména ve filosofujících traktátech, ať již jde o pozitivistickou hypertrofizaci „přírodovědecky“ pojaté objektivnosti (spjatou především s vyzdvihováním racionality jako výrobního vztahu) či o fenomenologickou hypertrofizaci duchovně pojaté subjektivnosti (spjatou především s vyzdvihováním negativních stránek racionality a zdůrazňováním transcendentálních momentů lidského a společenského života).

Stopy těchto principů lze odhalit i v oblasti sociologického výzkumu. Zde pochopitelně nejde o formulace téže vnější formy, týčej kategorických soudů. Naopak se na první pohled zdá, že empiricky

orientované sociologické poznání odmítá filosoficky laděné generalizace o zákonitostech společenského vývoje: takové formulace vedoucí implicitě k závěrům, že racionalita či transcendentálnost je výrobním vztahem moderních společností, na prvý pohled nehodlá posuzovat ani konkrétně zkoumat. Není však ochotné ani přijmout dialektickou a historickomaterialistickou osnovu vývoje soudobých společností: v naprosté většině odmítá kategorie výrobních sil a vztahů, tříd a jejich společenské úlohy. Razí imperativ konkrétních dat, empirického výzkumu. Svůj sociologický výklad společnosti nejuceleěji formuluje v tzv. stratifikačních teoriích, které jsou především severoamerické provenience. Funkcionalistická teorie stratifikace, tak jak ji v teoretizující podobě formuloval zejména T. Parsons ve své stati *An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification* (*American Journal of Sociology*, 1940, 5) a zejména jeho pozdější následovníci, kritici a komentátoři (K. Davis a W. Moore, G. Huaco či R. K. Merton), či v konkrétnější, empiricko-statistické podobě (pregnantně vyjádřené P. Blauem a O. Duncanem v publikaci *The American Occupational Structure* z roku 1967) v podstatě představuje buržoazně sociologickou protiváhu marxistické teorie třídního výkladu a podstaty společenského pohybu. I v případě stratifikačních teorií byla jejich podstata dostatečně obnažena marxistickoleninským kritickým rozбором: je jasné, že například jednostranné empirické zdůrazňování prestiže a příjmů (a event. dalších momentů „sociálně silového“ komponentu jednotlivých příslušníků společnosti) má potlačit rozhodující výrobní vztahové stránky ve společenské populaci.

Empirickým výzkumem stratifikace není sice bezprostředně ověřována hypotéza o racionalitě či transcendentálnosti jako výrobním vztahem, fakticky se však z této hypotézy vychází. Snahy dokázat, že stratifikační přístupy empiricky a věcně přesahují obecné konstrukce industriální společnosti, jsou argumentem těžkým z vnějšího zdání: stratifikace jako koncept a procedura populačního uspořádání společenského organismu si klade za cíl postihnout širěji zejména sociální oblast. Jakého druhu však tato extenze ve skuteč-

nosti je? Promítá se do ní doktrína, že v soudobých společnostech mimoekonomicky chápaná sociální sféra přebírá rozhodující roli místo ekonomické oblasti, jejíž čas se dovršil. V tomto směru je charakteristická například Tourainova idea o poznávací důležitosti sociologie, která v tomto smyslu nahrazuje ekonomii (viz zejména jeho knihu *La société postindustrielle*, Paříž 1969). Sociální je v tomto směru chápáno jako mimoekonomické — to znamená, nejen že se v duchu industriálních teorií deformuje či zavrhuje role výrobních vztahů, ale koneckonců se dochází k závěru, že i oblast výrobních sil postupně ztrácí svou bezprostřední společenskou úlohu. Vykořisťování je nahrazeno alienací (tato sociologická kvalifikace současného i budoucího vývoje světa však bezprostředně koresponduje s poznatkovou „fatou morganou“ industriálních společností, s interpretací racionality a transcendentality jako výrobního vztahu). Výroba je vědou (nikoli však ve smyslu historickogenetického vývoje vědy ve výrobní sílu, ale vědou jako „sociální všemohoucností“) a společnost kuriózním souhrnem dokonalých i dokonale odcizených robotů a kritikou nasycených, neurotizovaných „subjektivit“, plných nadpraktické transcendentality. Tuto postindustriální vizi světa nereflexuje stratifikační přístup pochopitelně, pokud jde o její bezprostřední obsah; přijímá však její základní světónázorová východiska a metodologické prostředky. Proto i produkty „poznání“, v něž vyúsťuje, nejsou odlišné.

Stratifikace totiž jako „statistická dislokace populace“ je založena na empirickém materiálu postihujícím pouze redukovanou sféru sociálních sil společenského pohybu. Snažíme-li se jednostranně chápat stav dané společnosti, řez jejím pohybem jako základ další dynamiky, popsatelné charakteristikami technologické a kvalifikační struktury práce, výrobní spotřeby, vzdělanosti, schematicky pojmáné participace jednotlivců na politickém a společenském řízení, prestiže, příjmů, volného času jako soustavou elementárních diferenciálních a integračních zdrojů společenského vývoje (a dlužno poznamenat, že v této „souhrnné“ a v podstatě eklektické podobě byl výzkum stratifikace proveden rovněž v našich podmínkách — viz P. Machonin a kol.: *Československá*

společnost, Bratislava 1970), pak nelze nevidět, že jde o takové formy vědeckého výkladu skutečnosti, které jednak zdůrazňují atomistický industrialismus „statistického myšlení“ buržoazní sociologie, jednak postihují pouze vybrané síly, potence industriálního života společenské populace, nikoli však proces jejich konkrétní tvorby a spotřeby, nikoli však její celistvou společenskou spjatost, což je nemožné zachytit bez rozboru (a konkrétní empirické evidence) i oblasti sociálně vztahové. Proto stratifikace nemůže být určující sociální charakterizací, neboť pak by byla statistika rozhodujícím zdrojem společenského pohybu. Avšak tím se obnažuje další charakteristická „kvalita“ stratifikačních přístupů: jsou výrazem hypertrofizovaného empirického racionalismu ve sféře sociologického poznání (což velmi pregnantně koresponduje s hypertrofizací racionality v soudobých společnostech, tak jak ji vyjadřují koncepty industriální společnosti).

Stratifikace sama je empirickým otiskem omezeného výseku společenského celku (stejně tak jako sociálně filosoficky pojatý moment racionality či transcendentality v industriálních kvalifikacích společenského stavu a vývoje), vzata však sama o sobě nabývá protipoznávací a reakční ideologický význam (stejně tak jako koncepty racionality a transcendentality).

Dochází zde k paradoxní situaci: jakmile se stratifikace (a stejně tak racionalita či transcendentality) rozšiřuje na společensky univerzální poznatek — zejména pak *svým protikladením vůči třídní skladbě* (a stejně tak racionalita či transcendentality svým protikladením vůči ekonomické fundamentaci a komplexnímu postižení společenských stránek lidské subjektivity), pak se její význam snižuje, nabývá významu fikce.

Chceme-li se pokusit alespoň o relativní, dílčí shrnutí těchto dvou závažných společenskovědních doktrín, lze říci asi tolik: Jestliže koncepty industriální společnosti vycházejí z redukce společenské základny na soustavu výrobních sil, pak stratifikační přístupy vycházejí z redukce sociálního komplexu na sféru *industrialisticky pojatých sociálních sil* a společenského pohybu. Tím okamžitě vyniká rozdíl a shoda uvedených gnoseologických

doktrín. Zákonitým paradoxem pak je situace, v níž filosofující teoretici industriální společnosti napadají pozitivistické lادění stratifikačního empirismu a naopak.

Tvrzení zdůrazňující *empirickou objektivitu stratifikačních přístupů* proti *individualistickým generalizacím teorií industriálních společností* jsou však falešným závažím argumentace: nesnaží se řešit nedostatky teorií industriálních společností, ale naopak přenést jejich metodologické principy i do sociální sféry. Tím se ostatně tyto dvě doktríny navzájem doplňují a potvrzují. Prvá z nich vezme „kus ekonomie“ a druhá „kus sociologie“ a nahrazují jimi celek. Přidáme-li totiž ke „kusu ekonomie“ „kus sociologie“ a snažíme se tak stvořit celou ekonomii či celou sociologii, nelze přijít k ničemu jinému než ke „kusu společnosti“. Kvalifikace parciální jako totality je v buržoazní společenské vědě tradicí. V tomto směru jsou poučná Leninova slova, že teprve marxisté „byli prvními . . . , kteří zdůrazňovali, že je nutno provádět analýzu . . . všech stránek společenského života“ (Lenin, V. I.: Spisy 1, s. 171). Jak koncepty industriální společnosti, tak stratifikace naplňují zmíněnou tradici. Jsou vzdáleny od marxisticko-leninského pohledu a výkladu společenské skutečnosti, především pokud jde o komplexnost a hloubku poznání.

Jejich parciálnost má však konkrétní společensko-ideologický význam. Jestliže se koncepty industriální společnosti stávají základem konvergenčních doktrín, zejména pokud jde o ekonomickou fundamentaci kapitalistických a socialistických společností, pak se stratifikační přístupy snaží o jejich rozvedení i do oblasti sociální: zde se mají ještě více potvrdit ideologické postuláty konvergence. Nejlépe pak tato skutečnost vyniká tam, kde dochází k organické symbióze obou koncepcí, kde nevystupují vůči sobě jako soupeři, ale jedna podporuje druhou. Takové „zkompaktnění“ buržoazního společenskovo-vědního pohledu na společnost se pochopitelně nemůže dobrat síly marxisticko-leninského přístupu; slouží pouze k jakési „industrializaci stratifikace“ a „stratifikačnímu rozšíření industriální společnosti“.

Stratifikace (vzato ve smyslu reprezentativního typu buržoazní empirické sociologie) sice může svým způsobem shrnout

některá protikladná empirická hlediska, která obsahují koncepty buržoazní společnosti. Může empiricky skloubit momenty práce, vědy a techniky s momenty lidské subjektivity ve sféře volného času v rámci jediného souboru dat,⁴ nesmí však tyto koncepty překročit, neboť je s nimi bytostně spjata a tvoří s nimi ucelený systém.

Zjednodušíme-li věci tak, aby markantněji vynikla jejich podstata, a ztotožníme-li koncepty industriální společnosti (zejména v uvedených „subjektivistických“ interpretacích) s jejich fenomenologickým filosofickým založením a na druhé straně stratifikační přístupy s jejich pozitivistickým obsahem a fundamentací, pak jejich „protikladnost“ je natolik „reálná“, nakolik vyplývá z reálného poměru fenomenologie a pozitivismu, o nichž je možno ve shrnující podobě říci, že zatímco je pozitivismus fenomenologií objektivit, pak fenomenologie je pozitivismem subjektivity. Oba směry — takto historicko-obsahově svázané — nejsou ničím jiným než dvojicí povrchových forem téhož subjektivního idealismu, téže tradice omylů. Ať již zdůrazňují alienaci (rovněž svérázně interpretovanou jako výrobní poměr), či stratifikační hierarchii (jako sociální univerzalitu, téměř „přírodní danost“ sociálního organismu), nedocházejí k ničemu jinému než k alienaci sebe sama, k *hierarchizování sebe sama* nad skutečnost.

Bohužel však velmi často je obtížné rozpoznat pravý obsah těchto buržoazních společenských doktrín, které se snaží „ohromit“ myšlenkovou inovací či alespoň verbálním obratem, avšak bez jakéhokoli vztahu ke skutečnosti, či snad přesněji řečeno přímo proti skutečnosti samé. Proto „umné“ teorie alienace vedou k jediné praktické alienaci, a to alienaci těchto teorií samých.

Резюме

Харват Ф.: Стратификация и индустриальное общество. К некоторым аспектам их критического анализа

В статье проводится анализ общих черт концепций индустриального общества и стратификационных концепций в области истолкования

закономерностей общественного развития. Если принято во внимание диалектику производительных сил и производственных отношений, то концепция индустриального общества характеризуется неадекватной переоценкой роли производительных сил; стратификационные концепции же являются аналогичной гипертрофизацией социальных сил общественного организма при одновременном пренебрежении общественным характером общественных сил и отношений. Таким образом, у индустриальной и стратификационной концепций общественного развития общим является как теоретическое, так и методологическое ядро.

В дальнейшем анализируются основные подходы к пониманию науки и техники в рамках индустриальной и стратификационной теорий, анализируются только лишь противоречивые оценки позитивистских и антропологизирующих пониманий рациональности в общественном развитии.

Целью статьи является указать на фактически тождественные отрывные положения социально-философских теорий индустриального общества эмпиризирующих стратификационных подходов буржуазной социологии.

Summary

Charvát F.: Stratification and Industrial Society. Some Aspects of Their Critical Analysis

In the present paper, the features common to conceptions of the industrial society and to stratification conceptions are analysed in the area of interpreting the laws of social development. The conception of the industrial society is characterized by an inadequate overestimation of the role of production forces with respect to the dialectics of production forces and relations, and the stratification conceptions are characterized by a similar hypertrophization of the social forces of the social organism, while the social nature of social forces and relations is being neglected. Hence it follows that industrial and stratification conceptions of social development have a common theoretical and methodological core.

In the following, the paper analyses the fundamental approaches to the concept of science and technology within the framework of industrial and stratification theories; only seemingly contradictory evaluations of positivistic and anthropological conceptions of rationality in social development are analysed.

The aim of the paper is to point out the factually identical starting-points common to the social-philosophical theories of the industrial society and to the empirical stratification approaches of the bourgeois sociology.

⁴ Nesmíme však ani v těchto výzkumech opomenout reálné důsledky zdánlivě empiricky vnějších „jednodimenzionálních“, ideologicko-etických kvalifikací podstaty člověka a společnosti hlášených „neempirickou“ buržoazní ideologií: jak výzkumy zdůrazňující subjektivitu volného času, prvotadost „transcendentálních podstat“ člověka a společnosti,

tak i výzkumy orientované převážně na technické, řídící, tedy „racionální“ momenty společenské skutečnosti jsou vnitřně spjaty s ideologickými konstrukcemi, byť „neempirického“ založení. Skutečně kritické obnažení jak spekulativních, tak empirických forem buržoazní ideologie je nemožné bez objasnění jejich vzájemné spjatosti.

Úvahy o třídách v podmínkách socialismu předpokládají nutně dvojí: předně stanovit, co je třída vůbec, to jest zjistit, co mají třídy socialistické společnosti společného s třídami v jiných společensko-ekonomických formacích; za druhé abstrahovat od tohoto obecného a společného určení a stanovit, v čem tkví to specifické, co je vlastní jen třídám socialistické společnosti. Badatelské úsilí zaměřující se na specifické je může identifikovat přirozeně jen odlišením od obecného, které mu ovšem musí vystupovat současně se specifickým, i když není jeho explicitním cílem. Ve výkladu je ale zcela možné pojednat nejprve o tom a teprve posléze o onom. Cílem této stati je pojednat o obecném, totiž o třídách ve vykořisťovatelských formacích, čili o třídách v původním a vlastním smyslu vůbec.

* * *

Skutečnost, že veliké skupiny lidí nazývané třídami vyvíjejí aktivitu zasahující tak či onak do všech základních sfér společensko-ekonomické formace, zobrazuje teorie adekvátně ve formě syntézy dílčích, analytických průřezů celkovým životním projevem tříd. Ve vlastním procesu poznávání třídní reality figurují ovšem tyto dílčí analytické průřezy neboli abstraktní určení této reality jako bezprostředně výchozí momenty.

Definování tříd v pojmech jejich ekonomického postavení je přirozeně také jen jedním z řady jejich abstraktních určení, jejichž souhrn teprve může reflektovat třídy jako složité sociální fenomény v celé jejich plasticitě. Nicméně bychom se odchýlili od marxistické koncepce, kdyby-

chom tato jednotlivá určení kladli jen eklekticky vedle sebe, anebo jim přisuzovali různou důležitost jen podle daných situačních podmínek a opomněli roli, kterou ve struktuře komponent obecně konkrétního zobrazení reálné existence tříd má zásadně bytí tříd, a jmenovitě jejich zakotvení v ekonomické základně společnosti.¹ Toto určení je, jak známo, nejpodstatnější, neboť postihuje třídy po takové jejich objektivní stránce, jež má určující význam pro orientaci veškeré třídní aktivity v daných epochálních dimenzích. Ideologické, politické a jiné nadstavbové charakteristiky tříd mají se tudíž k jejich základní charakteristice ekonomické jako formy k obsahu. To znamená, že rozhodujícím konstitutivním znakem tříd, a tedy též směrodatným kritériem stanovení třídní příslušnosti těch či oněch sociálních skupin i jednotlivců je postavení v ekonomické struktuře společnosti.

K tomu, aby fenomén tříd byl adekvátně teoreticky reflektován, je tedy třeba počítat jak s tím, že ekonomické i nadstavbové determinanty jsou komplementární, vzájemně se podmiňují a ovlivňují a jsou v tomto ohledu stejně nezbytné, tak i se specifickým charakterem strukturních vazeb mezi nimi, daným určující funkcí determinant ekonomických. Jakákoli záměna v tomto ohledu je nepřipustná. Ve svém přístupu budeme zcela ve shodě s těmi, pro něž samotná ekonomická kritéria nepostačí k celkové charakteristice společenských tříd, avšak zároveň v rozporu s těmi, pro něž ekonomická kritéria nepostačí k *přesnému určení* koneckonců rozhodující strán-

¹ K proheškům tohoto druhu podle našeho mínění náleží představa o tom, že o třídní příslušnosti rozhoduje příslušná ekonomická pozice pouze „po výtce“, „hlavně“ atp., že však v těch či oněch případech je třeba rozhodující kritérium hledat jinde, především v oblasti ideologické a politické. Tyto představy sdílí nejnověji například Nicos Poulantzas, který na otázku „Co jsou společenské třídy v marxistické teorii?“ odpovídá, že jsou to „skupiny sociálních činitelů, lidí definovaných h l a v n ě, ale nikoli výlučně, jejich místem ve v ý r o b ě n ě m p r o c e s u, t j. ve sféře ekonomické“ (s. 31), a na

základě tohoto obecného výměru pak v dalším legitimizuje určování třídní příslušnosti jistých sociálních skupin, jmenovitě inženýrů a techniků, podle kritérií ideologických a politických. „Tento odkaz na kritéria ideologicko-politická,“ říká například, „se týká přece vždycky třídní strukturní determinace techniků, totiž jejich místa v politických a ideologických vztazích: neredukuje se na jejich třídní pozici v dané situaci“ (s. 33). Viz Poulantzas, N.: *Les classes sociales. L'Homme et la société*, 1972, No. 24—25, s. 33.

ky objektivní role společenských tříd a jejich vztahů k jiným třídám.²

Uvedenou exponovanou roli ekonomických determinant tříd özřejmují klasické marxistické definice tříd. Frapantním příkladem je známá definice Leninova: „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství.“³

Z uvedené Leninovy definice vysvítá, že postihnout klasické třídy (tj. třídy spjaté s vykořisťováním člověka člověkem) po stránce ekonomické ovšem vyžaduje brát také ekonomickou oblast jako strukturu a vysledovat specifika třídních projevů v jednotlivých jejich článcích a jejich vzájemné relace. V tomto ohledu je třeba počítat především s tím, že výchozí fází reprodukčního cyklu je *výroba* a že v ní se tedy koneckonců zakládá hlavní kvalita ekonomických třídních vztahů jako nejpodstatnější stránky společenských výrobních vztahů.

Společenské výrobní vztahy se však stávají vztahem klasických tříd, jak známo, pouze za určitých zvláštních předpokladů, totiž pouze tehdy, když — na podkladě určitého stupně rozvoje výrobních sil, kooperace a dělby práce — dochází k *nerovnému rozdělování výrobních prostředků*, umožňujícímu jedněm přivlastňovat si plody práce druhých.⁴ Historicky vzato, spadá tento ekonomický proces v jedno s procesem kvalitativního zvratu dělby práce v tom směru, že nadpráce jedněch se stává podmínkou existence druhých, čili v jedno s procesem negace původního společenského vlastnictví a vzniku ekonomických vztahů založených na soukromém vlastnictví výrobních prostředků. V jednotlivých historických typech vykořisťovatel-

ských společenských formací zustává zachována podstata těchto ekonomických zdrojů existence klasických tříd, mění se toliko její jevové formy.

Několikánásobnou teoretickou redukcí vyjadřující redukcí, která se odehrává v samotné praxi, totiž redukcí totality životních projevů tříd nejprve na jejich ekonomické bytí, tohoto bytí pak na sféru výroby a nakonec této sféry samé na její elementární vnitřní předpoklad — způsob rozdělení výrobních prostředků, jsme dospěli k nejpodstatnější vrstvě, v níž jsou zapuštěny kořeny společenských tříd. To znamená, že vztah k výrobním prostředkům třeba chápat jako základní, respektive rozhodující či určující moment existence tříd.

Vztah k výrobním prostředkům, daný příslušnými vlastnickými vztahy lidí, který je určujícím momentem existence tříd, bude tedy figurovat zároveň i jako směrodatné kritérium třídní diferenciace; samozřejmě za předpokladu, že kategorie vlastníků výrobních prostředků zahrnuje — ekonomicky vzato — úhrnný počet vykořisťovatelů a kategorie těch, kdož výrobní prostředky nevlastní, úhrnný počet všech vykořisťovaných. Opodstatněnost tohoto teoretického předpokladu je v konkrétní historické realitě samé, v tom, že každý vykořisťovatel tím, že participuje na přivlastňování nadproduktu vyrobeném vykořisťovanými, stává se podílníkem a ztělesňovatelem soukromého vlastnictví výrobních prostředků jako ekonomické instituce. To, že v oblasti práva se pojem soukromého vlastnictví „posouvá“ a že se rozlišují vykořisťovatelé v podobě vlastníků výrobních prostředků a vykořisťovatelé bez formálního titulu vlastníků výrobních prostředků, na podstatě věci nic nemění.

Z výše uvedeného lze dovodit, že příslušnost k vykořisťovatelům je *bezprostředně* dána jejich participací na nadproduktu, plynoucí z jejich specifických společensko-ekonomických pozic a funkcí, které zaujímají a plní v zájmu zachování instituce soukromého vlastnictví daného historického typu jako takového. Relevant-

² Sem patří stanovisko zformulované ve výše uvedené práci Nicole Poulantzase: „čistě ekonomická kritéria nestačí k určení a k lokalizování společenských tříd ... Ohled na místo v ideologických a politických vztazích společenské dělby práce je absolutně nezbytný.“ Viz tamtéž, s. 32.

³ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955, s. 415.

⁴ Rozdělování výrobních prostředků zde vystu-

puje jako imanentní moment výroby. „Kdyby někdo řekl, že přinejmenším tehdy, když výroba musí vycházet z nějakého rozdělování výrobních nástrojů, předchází rozdělování v tomto významu výroby, tvoří její předpoklad, pak je třeba na to odpovědět, že výroba má vskutku své podmínky a předpoklady, které tvoří její momenty.“ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1963, s. 672.

ním kritériem základního rozeskupení populace ve společnostech založených na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, a to relevantním jak pro teoretické pojetí dichotomického modelu jednotlivých tříd vykořisťovatelských formací, tak i pro jejich empirický výzkum, bude tedy nikoli jednoduše právní forma vlastnictví či nevlastnictví výrobních prostředků, nýbrž ekonomicko-vlastnický vztah k nadproduktu.⁵ Jedině podle tohoto kritéria rozlišíme v těchto formacích dvě veliké společenské skupiny: vykořisťovatele a vykořisťované. Považujeme-li kritérium ekonomicko-vlastnického vztahu k nadproduktu za bezprostředně závazné pro identifikaci dvou protikladných a ve své nejhlubší podstatě homogenních společenských skupin, činíme tak ovšem při vědomí toho, že toto kritérium se takto stává funkčním jen jako derivát nejzákladnějšího kritéria vlastnických vztahů k výrobním prostředkům. Obdobně je tomu přirozeně se všemi dalšími komplementárními kritérii, za pomoci nichž dokresluje profil ekonomického bytí daných společenských skupin, a eo ipso tedy tyto skupiny také různě definujeme.

Z kontextu dosavadního výkladu vyplývá, myslím, dost jasně, že vykořisťovatele a vykořisťované chápeme jako a) sociální skupiny, b) druh sociálních skupin nazývaných třídami, c) druh tříd, totiž klasické třídy.

Sociální skupinou nerozumíme prostě jakýkoli soubor lidí, vydělený v daném společenském celku podle arbitrárně zvolených kritérií, nýbrž pouze soubor lidí založený na znacích, které mají pro vysvětlení vývoje a struktury daného společenského systému v tom či onom smyslu podstatný význam. Sociální skupina v tomto pojetí implikuje tudíž existenci určitého komplexu specifických sociálních vztahů, které vznikají a rozvíjejí se v důsledku určitých specifických momentů činnosti subjektů daného souboru. Elementární zdroj této činnosti samé tkví v oblasti přírodně a společensky podmíněných potřeb jejich nositelů. Ty pak podmiňují procesy vyšších

úrovní integrovanosti sociálních skupin, jejichž výrazem bývají analogické postoje, zájmy a aspirace, a tím tedy i jisté analogické projevy psychické.

Ve shodě s jinými marxistickými sociology máme za to, že pospolitosť psychická není konstitutivním znakem sociálních skupin jako takových, jak se domnívá např. Z. Bauman.⁶ Pospolitosť určitých objektivních potřeb vlastních dané sociální skupině si totiž její příslušníci nemusí vždy uvědomovat. Příkladně se k stanoviskům Wiatra a Szczepańskiego, že sociální skupiny jsou vymezovány objektivními znaky.

Subjektivně nereflektované objektivní identifikační znaky dané sociální skupiny mohou se pojít jen s živelnou aktivitou jejich příslušníků. Chceme-li postihnout zkoumané společenské fenomény ve vývoji, pak ovšem vezmeme sociální skupinu tohoto typu jako výchozí vývojovou formu souboru lidí s určitými objektivními identifikačními znaky, která je posléze zaměňována formami dalšími podle toho, jak vstupují do hry elementy uvědomělosti a do jaké míry se skupina integruje. Je zřejmé, že z tohoto hlediska sociální skupina na vysokém stupni integrovanosti podržuje v komplexu svých specifických diferencí neustále své původní konstitutivní objektivní znaky. V souhrnu identifikačních znaků integrovaných skupin existují ovšem, všeobecně vzato, různé možnosti, respektive varianty jejich vzájemných vztahů, a tím i jejich významnosti a funkce jeho znaků skupinotvorných. My se v intencích svého pojednání zajímáme o variantu, kdy ony původní konstitutivní objektivní znaky představují zároveň podstatný komponent celého komplexu identifikačních znaků.

Jestliže jako základní skupinotvorné znaky vystupují momenty výrobních vztahů, jestliže tyto momenty mají zároveň epochální význam, to jest ztělesňují podstatné stránky výrobního způsobu, a konečně, jestliže tyto momenty podmiňují dialekticky protikladné potřeby a zájmy příslušníků daného velkého souboru lidí

⁵ V tomto ohledu není zcela jasné stanovisko Leszka Nowaka: „Říká se zde (rozuměj v 2. části III. dílu *Kapitálu* — J. H.) tudíž, že vlastnictví výrobních prostředků určuje vlastnictví nadvýrobků ... V žádném případě však z toho nevyplývá, že právě první z těchto rysů je třeba uznat za kritérium třídního rozdělení. I když by se snad našly Marxovy nebo Engelsovy formulace, z nichž by vyplývalo, že jako kritérium třídního rozdělení používají kritérium vlastnictví výrobních prostředků, podstatné je

však to, že takových formulací není — pokud se mi to podařilo zjistit — v jediné práci, v níž se pojednává o teorii tříd systematicky, v *Kapitálu*. Naproti tomu se tam mnohokrát používá kritéria vlastnictví nadvýrobku.“

Nowak, L.: *Marxowski model struktury klasowej społeczeństwa kapitalistycznego*. Studia socjologiczne. 1972, 2, (45), s. 5–45.

⁶ Viz Bauman, Z.: *Zarys socjologii*. Warszawa, PWN 1962, s. 236.

vůči jiným takovým souborům, jde o sociální skupinu sui generis, o níž za určitých podmínek hovoříme jako o klasické třídě. O jaké podmínky se jedná?

Pojmeme-li výše uvedené specifické skupinotvorné znaky historicko-geneticky, shledáme, že mají nejenom podstatný význam pro celkové možnosti jednání příslušných sociálních skupin, ale že existují vždycky dříve, než si je jejich nositelé začnou uvědomovat a ve shodě s tím také jednat. Nejde přitom přirozeně o hypostázi kategorie společenského bytí, nýbrž pouze o úroveň korespondence, adekvátnosti tohoto bytí, pojatého jako obsah, jeho jevo-
vým formám. Klasické třídy se konstituují nikoli prostě jen svou objektivní materiální společenskou pozicí a z ní plynoucí identitou objektivních potřeb a zájmů, ale teprve určitými specifickými postoji vůči jiným třídám, které se z oněch objektivních daností subjektivním přispěním vyvinou, totiž postoji nepřátelskými. A ty jsou možné jako postoje ne dilčích lokalit, ale právě jako postoje celých velikých, to jest celonárodních skupin jen na základě jejich jisté uvědomělosti a organizovanosti. Jedině pak také mohou takové skupiny vystupovat se svými vlastními požadavky svým vlastním jménem. „Pokud milióny rodin,“ napsal Marx, „žijí v hospodářských existenčních podmínkách, které odlišují jejich způsob života, jejich zájmy a jejich vzdělání od životního způsobu, zájmů a vzdělání druhých tříd a stavějí je nepřátelsky proti nim, potud tvoří třídu... Pokud existuje mezi parcelovými rolníky jen místní souvislost, pokud totožnost jejich zájmů neploží mezi nimi společenství, národní spojení a politickou organizaci, netvoří třídu.“⁷

Jak patrně, kategorie společenské třídy naprosto není kategorií úzce ekonomickou, nýbrž sociologickou. S ohledem na to musíme v genealogii tříd rozlišovat přinejmenším tři vývojová stadia. Nejprve existuje třída v zárodečné, respektive nerozvinuté podobě jako sociální skupina ve své elementární danosti ve sféře ekonomického bytí, ještě bez sebeuvědomělých reflexů ve sféře společenského vědomí a institucí. V tomto „prenatálním“ stadiu vývoje tříd

neboli „tříd o sobě“, máme-li použít obrazu zakladatelů vědeckého komunismu, lze sice u jejich příslušníků zjistit určité typické projevy jako funkce jejich stejného ekonomického bytí, avšak zatím jen jako projevy od sebe víceméně izolovaných jedinců, a nikoli ještě jako projevy určitého povědomí třídní sounáležitosti, a tedy také třídního boje. Třída v pravém a vlastním slova smyslu se konstituuje v míře, v níž se u příslušného souboru lidí takové povědomí třídní sounáležitosti vytváří a proniká do praxe jako třídní hnutí a třídní boj. Probuzení třídního sebeuvědomění a třídního antagonismu ve formě politického uvědomění a politické organizace, jež samo o sobě je kvalitativním zvratem v celkovém procesu vzniku a vývoje tříd jako takových, rozevírá přirozeně celou škálu úrovní sepětí bytí a vědomí, objektivních potřeb a subjektivních zájmů, zkrátka obsahu a forem v životě tříd. A je nepochybně zcela oprávněné vydělit jako zvláštní stadium v celkové evoluci „třídy pro sebe“ stav, kdy tento obsah nalezl svou neadekvátnější formu.

Uvedenými stadii procházejí třídy jako subjekty praktické činnosti, reagující a vyrovnávající se se svou celkovou životní situací, v níž se v jednotlivých vývojových etapách dané společnosti ocitají. Zkušenosti provádějící praktickou činnost tříd pronikají zákonitě do vědomí jejich příslušníků a tuto činnost nepřetržitě zpětně ovlivňují. Celkový ráz těchto objekt-subjektových vazeb, podmíněný časoprostorovými parametry, je dán konkrétní relací neuvědomělých a uvědomělých elementů v třídním hnutí, to jest tím, v jakém smyslu a do jaké míry je příslušná činnost založena — vzhledem k daným objektivním podmínkám — na nepoznaném nebo naopak na poznaném. Prvotní projevy třídního uvědomování plynoucí z běžné, každodenní empirie tříd mají živelný charakter. „Živelný prvek“ nelze tudíž chápat jako naprostou absenci uvědomělosti, neboť „není v podstatě ničím jiným, než *začáteční formou* uvědomělosti“.⁸ Přitom třeba mít samozřejmě na paměti, že „je však živelnost a živelnost“.⁹ Tak například „byly-li rebelie pouze povstáním utlače-

⁷ Marx K. — Engels B.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1960, s. 229.

⁸ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 5. Praha, SNPL 1953, s. 387.

⁹ Viz tamtéž.

ných lidí, pak systematické stávky byly již výrazem počátků třídního boje, ale právě jen počátků".¹⁰ Rozvinutou jevovou formou třídního vědomí je ideologie překračující rámec bezprostředních empirických poznatků a vyjadřující třídní zájmy na vyšší úrovni zobecnění těchto poznatků. I tu, ve sféře ideologie — jejíž předními institucionálními představitelkami jsou v novodobých dějinách politické strany — je nutno ovšem rozlišovat řadu nuancovanějších etap podle toho, kdy a jakou ideologii si třídy tvoří, jakými institucemi je vyvíjena a koneckonců podle toho, v jaké míře proniká do mas. Mezi uvědomělostí a uvědomělostí může být podstatný rozdíl. Hnutí, které se jeví jako uvědomělé v jednom ohledu, může být v jiném ohledu jen hnutím čistě živelním. To plasticky ozřejmuje Lenin na případu stávek v Rusku v devadesátých letech minulého století. „Stávky bývaly v Rusku i v sedmdesátých a šedesátých letech (dokonce i v první polovině 19. století) a byly provázeny „živelním“ ničením strojů atd. Ve srovnání s těmito „rebeliemi“ lze stávky devadesátých let nazvat dokonce „uvědomělými“ — tak značný je pokrok, který za tu dobu uděloval dělnické hnutí... Samy o sobě byly tyto stávky bojem trade-unionistickým, nikoli však ještě sociálně demokratickým... V tomto smyslu stávky devadesátých let, přes obrovský pokrok ve srovnání s „rebeliemi“, zůstávaly hnutím ryze živelním.“¹¹

Mezi praktickým hnutím třídy, jehož charakteristickým rysem je vždy určitá spontaneitní tendence, a teoretickým vyjádřením jeho potřeb ve formě ideologie nezeje ovšem propast. Vždyť jak živelné hnutí, jež je bezprostředním projevem potřeb a zájmů třídy, tak i hnutí orientované ideologií jakožto zprostředkovaným výrazem těchto potřeb a zájmů vyvěrají z těchto objektivních zdrojů. Proto také třídní ideologie — ať už jsou její myšlenkové filiace jakékoli — se může etablovat jako adekvátní třídní ideologie, jen když vyjadřuje návaznost na zákonitě vývojové tendence vlastní danému živelnému hnutí.

To, jak určitá ideologie vyjadřuje objektivní potřeby dané třídy, závisí ovšem rozhodným způsobem na jejím specifickém historickém profilu a koneckonců tedy na

roli, kterou jí vymezuje výrobní způsob, s kterým je spjata. Nebudeme-li zatím ozřejmovat různé druhy této korespondence třídní ideologie třídním potřebám na jednotlivých historických případech a spokojíme-li se jen tou nejzákladnější klasifikací, rozlišíme — podle dvou základních typů tříd — dvě kvalitativně rozdílné struktury ideologicko-politického třídního uvědomění: třídní vědomí všech tříd mimo dělnickou třídu, které není ve svém celku založeno na vědeckém poznání širších souvislostí společenského vývoje, a třídní vědomí dělnické třídy, které tuto kvalitu má.

Je jasné, že nevědecká ideologie může podat jen víceméně deformovaný obraz společenských vztahů a místa a funkce, které v nich dané třídy připadají. Nicméně toto „falešné vědomí“, třeba i sebevíce zkreslující historickou skutečnost, může mít plnou způsobilost pro plnění třídně služební funkce. A je pouhou logickou inkluzí tohoto tvrzení, že i nevědecká ideologie dosahuje v určitém bodě svého optima vzhledem k objektivním třídním potřebám.

Neschopnost tříd spoutaných svou objektivní společenskou pozicí a třídně egoistickými zájmy rozpoznat pravdivě tuto svou společenskou pozici, svou funkci a perspektivu svého vývoje se nejnázorněji prokazuje u buržoazie. Ačkoli je jako třída v určitých fázích svého vývoje a v určitých ohledech zainteresována na racionálním vědeckém poznání, je s to jej do určité míry rozvíjet v některých dílčích oblastech společenské skutečnosti, nikdy však při zkoumání podstaty společenského systému jako celku. Buržoazní ideologie ani nemůže vstřebat vědecké poznatky o sobě jako ztělesňovatelce kapitálu, jehož negace je historicky nevyhnutelná, nemá-li popřít sama sebe. A tak buržoazie nepropouštějící do svého vědomí pravdivé poznání svého vlastního postavení vytváří si svou ideologii nutně jen jako falešné vědomí. Skutečnost, že na rozdíl od předchozích společenských formací jsou vykořisťovatelské vztahy v kapitalismu relativně obnaženy, nutí buržoazii k tomu, aby — s ohledem na široké masy pracujících, jejichž podporu potřebuje k uhájení své dominantní pozice — svou ideologii budovala tak, aby meri-

¹⁰ Viz tamtéž.

¹¹ Viz tamtéž.

torně vyjadřovala, ale formálně zároveň zastírala její nejvlastnější třídní zájmy.

Zcela jinak je tomu s ideologií proletariátu — třídy, která je nucena hledat cestu k zrušení daného společenského statu quo. Proletariát, jak známo, jeho bytí, jeho začlenění ve společenské strukturu nejen nespoutává v jeho možnostech proniknout k podstatě dějinného vývoje a svého vlastního postavení a role v něm, ale vytváří pro ně naopak potřebné objektivní podmínky. Tyto možnosti se ovšem neproměňují ve skutečnost automaticky. To dosvědčují celé dosavadní dějiny dělnického hnutí. Prokazují, že reálné vědomí dělnické třídy není nic předem daného ani konstantního, že má v různých podmínkách různou úroveň, na které závisí, co dělnická třída, respektive její jednotlivé skupiny, pokládají za svůj zájem a jak se to promítá v jejich praktické činnosti. Jak známo, ne každý zájem, který dělnická třída může právě sledovat, lze chápat jako progresivní. Tím je jenom tehdy, pomáhá-li splnit dělnické třídě její dějinné poslání: svrhnout kapitalismus a dosáhnout své vlastní, a tím i obecně lidské emancipace. A to je právě možné jen tak, že do sféry politiky, prováděné v zájmu dělnické třídy, vstupuje v potřebné míře vědecká teorie. Jedině pak překračuje ideologie dělnické třídy svou skupinově funkční dimenzi a stává se funkční i na základě své poznávací hodnoty.

Vědecká, marxistická ideologie je základním subjektivním předpokladem uschopnění proletariátu k vyřešení jeho dějinných úkolů. Přesto ovšem sama o sobě subjektivní faktor v úplnosti ještě nevytváří. K tomu je třeba, aby revoluční ideologie přešla do mas a tím se proměnila v materiální společenskou sílu. Základní podmínkou a zprostředkujícím článkem tohoto procesu je v daném případě revoluční politická strana proletariátu. Nejvýznamnějším a nejkompetentnějším mluvčím třídních zájmů dělnické třídy jsou v soudobé epoše komunistické strany. Dosavadní zkušenosti nás přesvědčují, že jediné pod jejich vedením je dělnická třída schopna vystupňovat svůj třídní boj s buržoazií v revoluci, která likviduje kapitalismus a nastoluje nový společenský řád — socialismus. Bez avantgardní role komunistických stran nelze reálně očekávat ani další úspěchy v boji dělnické třídy proti

soudobému státně monopolistickému kapitalismu, ani další úspěchy při výstavbě socialismu a komunismu. To je dáno právě tím, že komunistické strany — díky vědecké ideologii marxismu-leninismu, z níž vycházejí — jsou nejústrojnějším propojením dělnického hnutí se socialismem.

Plně vyzrálá třídní subjektivita proletariátu předpokládá tedy komunistické, marxisticko-leninské uvědomění rozhodujících částí proletariátu, které jediné může, jsouc vědeckého charakteru, orientovat třídní boj proletariátu správným směrem, tj. k plnění základních a perspektivních cílů. Bez marxisticko-leninského uvědomění je proletariát s to vyvinout svou třídní politickou subjektivitu jen k reflexi bezprostředních úkolů a zájmů, tj. může dospět jen k orientaci na reformu buržoazního řádu, nikoli na jeho likvidaci. K tomu, aby proletariát provedl socialistickou revoluci tedy nestačí, aby uskutečnil — jako dřívější revoluční třídy — své bezprostřední třídní zájmy, nýbrž musí je „přesáhnout“. Proto také historická mise proletariátu je mnohem náročnější. Bezprostřední požadavky dílčího vylepšení životních podmínek pro proletariát v rámci kapitalismu, vyjadřující reálné rozpory kapitalismu a jejich proniknutí do vědomí proletariátu, mohou být adekvátně posouzeny pouze v širším kontextu třídního boje s ohledem na to, zda a jak napomáhají plnění základních úkolů proletariátu.

To ovšem neznamená, že by třídní vědomí proletariátu bylo dáno snad teprve v uvedené vrcholné formě. Třídní vědomí jako vědomí široké, národní a v jisté míře i internacionální sounáležitosti všech, kdož mají příslušné ekonomické postavení, vzniká samozřejmě dřív, totiž se vstupem proletariátu do politické arény, to jest od okamžiku vytyčení jistých vlastních specifických požadavků a jejich prosazování prostředky politického boje. Třídní boj v pravém a vlastním slova smyslu má totiž vždy politický charakter. Přitom předmět tohoto boje samého není sám o sobě rozhodující. Bylo by omylem se domnívat, že politický boj se vede jen za jakési čistě politické postuláty. I boj za ekonomické požadavky přerůstá v boj politický, je-li veden v měřítku celé země a řízen s ohledem na tuto širokou návaznost jednotlivých akcí.

Politické vědomí a politický boj dělnic-

ké třídy, který živelně vyrůstá z dělnického hnutí samého, může sice už na úrovni trade-unionistické politiky znamenat boj za specifické proletářské požadavky, avšak jen zmírňující negativní stránky jejich životního postavení, způsobené kapitalismem. Jakákoli politická koncepce, která nevychází z vědy, je v případě proletariátu eo ipso koncepcí politiky buržoazie, která neustále infiltruje do dělnického hnutí. Dosahuje-li proletariát pouze takového nižší formy politického uvědomění, znamená to, že jako třída reflektuje jen určité parciální stránky svého společenského postavení, k jejichž odstranění se právě sjednocuje, avšak že ještě všestranně nepronikl do třídních relací kapitalistické společnosti, a tudíž se ještě neorientoval ve svých nejzákladnějších politických úkolech. Proletariát, který reflektuje své bezprostřední zájmy, ale nikoli ještě své zájmy základní, může už představovat do určitého stupně integrovanou sociální skupinu, a tudíž i třídu. Avšak nelze přehlédnout, že takovýto proletariát, který není ještě na úrovni svých objektivních úkolů a zaujímá proto nevyhnutelně v politice zároveň v té či oné míře pozici proburžoazní, je sice už třídou, ale třídou nevyzrálou, třídou s ne ještě plně vyvinutou politickou subjektivitou. „Uvědomění dělnické třídy nemůže být uvědoměním opravdu politickým, nejsou-li dělníci naučeni reagovat na všemožné případy zvláště a útlaču, násilí a zneužití, ať se jich dopustily kterékoli třídy; a při tom na ně reagovat právě z hlediska sociálně demokratického a nikoli z nějakého jiného. Uvědomění dělnických mas nemůže být opravdu třídním uvědoměním, jestliže se dělníci nenaučí na konkrétních a zároveň naprosto palčivých (aktuálních) politických faktech a událostech pozorovat každou z ostatních společenských tříd ve všech projevech duševního, mravního a politického života těchto tříd.“¹²

Typickým reprezentantem proletariátu, který není ještě plně politicky uvědomělý, jsou masy členstva reformistických a oportunistických stran. Specificky dělnické prvky politiky těchto stran tkví v prosazování požadavků výhodnějších podmínek pro prodej pracovní síly. V míře, v níž však toto své úsilí absolutizují a ponechávají přitom stranou vědecky zdůvod-

něné vzdálenější cíle dělnického hnutí, znemožňují proletariátu dosáhnout opravdové politické subjektivity a v nejpodstatnějších otázkách, týkajících se bytí či nebytí buržoazního řádu, jej zavádějí na scestí jemu jinak bytostně cizí buržoazní politiky. Je právě stěžejním úkolem komunistických stran tyto neblahé důsledky oportunismu všech druhů v dělnickém hnutí paralyzovat a zajistit, aby se proletariát ideologicky a politicky nepřimyká k boji za zájmy jiných a sobě antagonistických tříd, nýbrž rozvinul svou vlastní, vědecky fundovanou třídní politiku.

Jestliže se pravicoví vůdci oportunistických „dělnických“ stran zasazují o to, aby proletariát byl co nejméně vtahován do politického boje za své základní zájmy, osou komunistické politiky je zásadně všestranné stimulování takového boje, rozmach masového politického hnutí proletariátu.

Nyní, když jsme charakterizovali společenskou třídu jako stěžejní kategorii marxistické sociologie a poukázali na to, že antagonistická jednota protikladných tříd vykořisťovatelů a vykořisťovaných je modelem postihujícím nejzákladnější podstatu vykořisťovatelských společensko-ekonomických formací, je třeba nastolit otázku *konkretizace tohoto modelu*. Tento model, vypracovaný marxistickou teorií, je totiž jako každý teoretický model společenské skutečnosti založen na abstrakci od nejrůznějších rysů konkrétních společenských struktur. Tyto abstrahující předpoklady mají ovšem svůj plný *raison d'être*, neboť právě pouze pominutím všech jevů, které začleňují mechanismy příslušných výrobních způsobů a jimi podmíněných společenských procesů, je možné pronikat k jejich podstatě. Je ovšem nábílední, že svou funkci nástroje pravdivého poznávání společenské skutečnosti může mít tento model jenom za podmínky, že se nepodlehne „optickému klamu“ a tento model se nezamění za tuto skutečnost samu. Reálné společenské struktury se vyvíjejí podle modelových zákonů, vázaných na zjednodušené podmínky, právě jen mnohonásobným zprostředkováním konkrétnějšími společenskými vztahy.

K abstrahujícím předpokladům patří v první řadě předpoklad, že se zákony toho kterého historického typu výrobního způ-

¹² Viz tamtéž, s. 425.

sobu vyvíjejí v „čistém stavu“, že tu není žádného „znečištění“ ani pozůstatky předchozích, ani zárodky budoucího společenského řádu. Zmíněný model předpokládá existenci vždy jen jednoho určitého způsobu výroby s polaritou dvou antagonistických tříd. V reálně existujících společensko-ekonomických formacích však výrobní způsob, na němž je daný model založen, není výlučným, nýbrž hlavním výrobním způsobem, s nímž se tak či onak pojí torza jiných výrobních způsobů.¹³ A právě tato okolnost vyvolává potřebu pojmového i terminologického rozlišení třídních fenoménů téhož řádu, avšak jiné základní kvality a společenské funkce. S tímž oprávněním, s nímž odlišujeme hlavní výrobní způsob od vedlejších, odlišujeme od sebe *třídy hlavní a vedlejší*.

Jestliže předsocialistické třídní společenské formace jsou vykořisťovatelského charakteru, znamená to, že v předsocialistické epoše je pro hlavní třídu příznačné, že si zásadně jedna přisvojuje práci druhé. Vedlejší třídy však mohou být zásadně dvojího typu: a) ty, jež jsou spjaty vztahem vykořisťování jedné druhou, a b) ty, jež jsou spjaty s prostou zbožní výrobou a jejichž zdroj důchodu pochází z jejich vlastní práce. Nehledě na to, že konkrétní společenská pozice a perspektivy jednotlivých vedlejších tříd mohou být — v závislosti na jejich povaze a časoprostorových parametrech — velice rozdílné, jedno jim je vždy společné: společensko-ekonomická podřízenost třídě ztělesňující dominantní pól hlavního výrobního způsobu, a tím i víceméně silná tendence k proměně své vlastní podstaty. S ohledem na tuto tendenci je možno nazývat vedlejší třídy také třídami *přechodnými* (na rozdíl od relativně stabilizovaných hlavních tříd). Příkladem takové vedlejší a přechodné třídy jsou poburžoazňující se feudálové po buržoazní revoluci anebo zbožní malovýrobci, kteří na určitém stupni vlastního vývoje ustrnuli a dlouhodobě koexistují s jinými třídami.

Dalším abstrahujícím předpokladem modelu antagonistických tříd vykořisťovatelů a vykořisťovaných je abstrakce od rozdílů, které existují mezi příslušníky těchto tříd jak v oblasti jejich společenského bytí, tak i vědomí. Ve skutečnosti však takové roz-

díly existují v nejrůznějších ohledech a směrech a na jejich základě se tyto třídy vnitřně rozčleňují na četné, více nebo méně významně užší *třídní skupiny*. Nejvýznamnější z nich lze vydělit zejména na základě konkrétních kritérií podle charakteru práce, důchodu a subjektivních předpokladů a objektivní funkce při realizaci třídních zájmů.

Zvlášť významné třídní skupiny podle charakteru

1. práce:

- a) fyzicky pracující — duševně pracující;
- b) výkonní pracovníci — řídicí pracovníci;
- c) produktivní — neproduktivní;

2. důchodu:

- a) různé frakce tříd určované podle oblasti ekonomické aktivity a formy důchodu;
- b) různé vrstvy tříd respektive jejich užších skupin podle velikosti důchodu (obvykle třístupňové schéma);

3. subjektivních předpokladů a objektivní funkce při realizaci třídních zájmů:

- a) různé skupiny podle úrovně jejich třídního uvědomění, organizovanosti a akceschopnosti;
- b) základní masa členů třídy bezprostředně angažovaných v praktické společensko-ekonomické činnosti — menší část členů třídy, vystupujících jako ideologové a politici třídy.

Atd.

Není snad třeba zvlášť zdůrazňovat, že pouze co nejvšestrannější, tj. jak ekonomickou, tak sociologickou, psychologickou a další analýzou uvedených a ještě dalších třídních skupin je možné zmapovat daný sociální terén v celé jeho plasticitě a zároveň také prokázat a ozřejmit validitu třídního modelu. Není však úkolem této stati podat specifikaci, a tedy rozlišení sociálních pozic, rolí a reálné aktivity jednotlivých třídních skupin. K celé této problematice chceme zde meritorně poznamenat jen jedno: Do úrovně třídních postojů se příslušníci „tříd o sobě“ nepovznášeji nejen naráz — jak už o tom byla řeč na předchozích stránkách —, ale ani ne rovnoměrně. Máme-li na zřeteli to, co charakterizuje pohyby mas, a nikoli výjimeč-

¹³ Stupeň přiblížení modelu skutečnosti je ovšem v různých případech různý v závislosti na tom.

v jakém stadiu svého vývoje se zkoumaná společnost nachází, jak je vyvinuta.

ných jednotlivců, zjišťujeme v sebeuvědomovacích procesech třídy, jak známo, četné nerovnoměrnosti podmíněné právě vnitrotřídní skupinovou strukturou. Při výzkumu reálné třídní aktivity, kdy dešifrujeme objektivní ekonomické kořeny specifických dispozic jednotlivých třídních skupin, jakož i jejich projevy v oblasti nadstavbové, vytanou nám skupiny, které nejadekválněji a rozhodujícím způsobem vyjadřují a hájí nejzákladnější objektivní třídní zájmy. Nazýváme je obvykle *jádry velkých tříd*. Pro sociologickou analýzu je přitom signifikantní, že jsou založeny na vysoké kongruenci dílčích faktorů jejich ekonomického a v té či oné míře i společenského postavení a celkového životního způsobu.

Ještě však poznámku k samé koncepci třídních skupin z hlediska sémantického.

Požadavek terminologické a pojmové jednoznačnosti, který je třeba ve vědě respektovat, vyžaduje, aby bylo jasné řečeno, zda pojem třídy může být vůbec zásadně používán jako odraz částí velkých tříd, či zda je vyhrazen výlučně pro největší sociální skupiny ztělesňující základní kvalitu výrobního způsobu, jak se někdy soudí.

Ve smyslu určení, které jsme podali výše, jsou třídy sociální makroskupiny, jejichž podstatný rys je dán řádem, který umožňuje, aby jedna z nich si přisvojovala práci druhé. „A co jsou třídy vůbec?“, táže se Lenin a odpovídá: „Je to řád, který jedné části společnosti dovoluje přisvojovat si práci části druhé.“¹⁴ Z tohoto vymezení plyne, že velká sociální skupina se stává klasickou třídou na základě své elementární pozice a funkce ve vykořisťovatelských vztazích, avšak nikterak z něho nelze dovozovat, že termínu třída lze v intencích marxisticko-leninské teorie použít pouze a výlučně pro *úhrnné soubory všech vykořisťovatelů a vykořisťovaných*. Z hlediska teorie vzniká otázka, proč nerozlišit třídy podle velikosti a nemít tedy pojem *velké třídy*, který reflektuje vykořisťovatele a vykořisťované jako *úhrnné soubory*, a vedle toho pojem relativně *menších, dílčích, respektive specifických tříd*, reflektující toliko určité homogenní

části oněch nejširších třídních globalit. To, máme za to, potvrzuje kontext děl klasiků marxismu-leninismu. Aniž máme k dispozici systematickou obsahovou analýzu jejich příslušných textů, uvedeme několik výmluvných formulací. Tak už v *Manifestu Komunistické strany* se praví: „Celá společnost se stále více štěpí ve dva velké nepřátelské tábory, ve dvě *velké*, přímo proti sobě stojící třídy: buržoazii a proletariát“ (podtrhl J. H.).¹⁵ Také v poslední, jen započaté dvaapadesáté kapitole svého díla *Kapitál*, nadesané *Třídy*, Marx opakovaně hovoří o tom, že „námezdní dělníci, kapitalisté a pozemkoví vlastníci tvoří tři *velké* třídy moderní společnosti, založené na kapitalistickém způsobu výroby“ (podtrhl J. H.).¹⁶ Používali-li zakladatelé vědeckého komunismu termínu „*velké třídy*“, je jen nanejvýš logické, že se nerozpakují použít termínu třída zároveň k označení fenoménu sice stejné podstaty, který však je jen dílčí komponentou některé z oněch velkých tříd. Například v prvním dílu *Kapitálu* hovoří Marx nejen o třídě námezdních dělníků, ale také o její části — i když nejvýznamnější, nicméně ale přece jen části — jako o *třídě*. „Je samozřejmé, že tou měrou, jak se vyvíjejí stroje a jak se hromadí zkušenosti u *speciální třídy* strojových dělníků, vzrůstá přirozeně rychlost, a tím intenzita práce.“ (Podtrhl J. H.).¹⁷ Nebo například ve třetím díle *Kapitálu* v souvislosti s analýzou mzdy za dozor čteme, že se „tato mzda za dozor se vznikem *početné třídy průmyslových a obchodních ředitelů* dostávala jako každá jiná mzda za určitou úroveň...“ (podtrhl J. H.).¹⁸ Nejinak je tomu u Lenina. Tak například podle něho „pracující a vykořisťované masy na venkově... jsou reprezentovány ve všech kapitalistických zemích těmito *třídami*: Za prvé zemědělským proletariátem... Za druhé proletáři neboli parcelovými rolníky... Za třetí maloroľnictvem, tj. drobnými zemědělci...“ (podtrhl J. H.). Z této citace je nejen patrné, že Lenin rozhodně nelegitimizoval termín třída jen pro ta největší třídní uskupení, ale že jej nadto chápal jako synonymum slova třídní vrst-

¹⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 31. Praha, SNPL 1955, s. 268.

¹⁵ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958, s. 429.

¹⁶ Marx, K.: *Kapitál*. Díl 3. Č. 2. Praha, SNPL 1956, s. 432.

¹⁷ Marx, K.: *Kapitál*. Díl 1. Praha, SNPL 1954, s. 436.

¹⁸ Marx, K.: *Kapitál*. Díl 3. Č. 1. Praha, SNPL 1955, s. 409—410.

va. Jakékoli pochybnosti v tomto ohledu vyvracejí formulace jako „když však přecházíme k takové *vrstvě*, jako je střední rolnictvo, ukazuje se, že je to *třída*, která kolísá“ (podtrhl J. H.).¹⁹ Pro jistotu — aby se předešlo možnému nedorozumění — poznamenejme, že ovšem termín třídní vrstva či vrstva třídy v marxistické teorii a termín vrstva v buržoazní teorii mají naprosto odlišný význam: zatímco v prvním případě se podtrhuje právě *třídní* charakter vrstvy, v druhém se naopak popírá.

Třetím hlavním směrem konkretizace marxistického modelu rozporné jednoty dvou velkých antagonistických tříd je na jedné straně zřetel k sociálním skupinám, které jsou sice do třídních antagonismů zprostředkovaně vpleteny, avšak jako takové přímo a bezprostředně třídní charakter nemají, na druhé straně pak ke skupinám, které sice mají evidentně třídní rysy, avšak třídně ambivalentní (ať ekonomického či nadstavbového rázu).

V této stati se můžeme této problematice dotknout jen na jednom vybraném případě.

V souvislosti s analýzami třídní struktury kladou se někdy souřadně vedle sebe *velké třídy a inteligence*. Na první pohled je patrné, že v případě velkých tříd a inteligence běží o zcela rozdílné sociální skupiny. V otázce třídní příslušnosti se, jak jsme viděli, orientujeme primárně podle základní ekonomické pozice, kdežto kritériem příslušnosti ke skupině inteligence je status profesionální. Skutečnost, že ve společnosti existuje zvláštní skupina lidí profesionálně se zabývajících duševní prací (respektive prací s převahou duševních operací), je *sama o sobě* pro stanovení pozice jejich příslušníků v třídní struktuře právě tak irelevantní, jako jde-li naopak o manuální pracovníky, neboť dělba práce na práci fyzickou a duševní na úrovni výrobních sil nemá bezprostředně třídotvorný význam.

Logickou inkonzistencí kritérií dělby práce na práci fyzickou a duševní s rozdělením společnosti na základní třídy nelze však extrapolovat do reálných souvislostí historických. V tomto ohledu totiž pozorujeme frapantní spojitosti duševní práce s třídami panujícími a naopak ma-

nuální práce s třídami porobenými a vykořisťovanými. V celých dosavadních dějinách tihla každá vládnoucí třída k tomu, aby si ve svých třídních zájmech a jejich prostřednictvím v určité míře i v zájmech celé společnosti zajistila monopol na vzdělání a ideologickou moc. A tak, i když třeba jednotliví příslušníci vládnoucí třídy nebyli činnosti s převahou duševních operací nijak specificky charakterizováni, stávala se tato činnost typickým znakem aktivity vládnoucí třídy jako celku.

Odhlédneme-li nyní od toho, v jaké míře a jak konkrétně byly intelektuální výkony zastoupeny v činnosti vládnoucích tříd v jednotlivých společensko-ekonomických formacích, můžeme sumárně konstatovat, že se nominální vlastníci výrobních prostředků vždycky dělili o nadvýrobek s určitými skupinami intelektuálů ex professo, specializovaných na zajišťování nutné třídní soudržnosti a obhajobu základních zájmů třídy na všech hlavních frontách třídního boje. Tyto skupiny inteligence jsou inherentní součástí vládnoucí třídy. „Dělba práce, o které jsme už dříve zjistili, že je to jedna z hlavních sil dosavadních dějin,“ píše K. Marx, „se pak projevuje i u vládnoucí třídy jako dělba mezi duševní a hmotnou prací, takže uvnitř této třídy vystupuje jedna část jako myslitelé této třídy (aktivní, tvořiví, konceptivní ideologové této třídy, kteří si za hlavní pramen obživy zvolili vytváření a rozvíjení iluze této třídy o sobě samé), kdežto druzí mají k těmto myšlenkám a iluzím spíše trpný a receptivní postoj, protože jsou aktivními členy této třídy ve skutečnosti a mají méně času k tomu, aby si vytvářeli o sobě iluze a myšlenky. V rámci této třídy se z tohoto jejího rozštěpení může vyvinout dokonce určitá protikladnost a nepřátelství mezi těmito dvěma částmi, ale tato protikladnost sama sebou přestává, jakmile dojde k praktické kolizi, kdy je ohrožena sama třída...“²⁰ Chceme podtrhnout, že intelektuály uvedeného typu pokládáme za organickou složku vládnoucí třídy nikoli specificky pro jejich specializaci, nýbrž jediné proto, že se tato jejich specializace pojí s jejich participací na třídním vykořisťování a potlačování.

Snahy o vytvoření zvláštní skupiny

¹⁹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955, s. 200.

²⁰ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, s. 60.

intelektuálů s funkcemi — vzhledem k základnímu třídnímu zájmu — obdobnými těm, o nichž byla právě řeč, nacházíme ovšem i u jiných, a jmenovitě také u potlačených tříd. Podstatný rozdíl je jen v podmínkách a možnostech tyto snahy realizovat.

Od výše uvedeného typu intelektuálů musíme odlišovat inteligenci, jejíž pracovní podmínky a životní postavení ji řadí na pomezí velkých antagonistických tříd. Z definice sem patří všichni, jejichž základní ekonomická a společenská pozice implikuje třídně různorodé rysy. Podle konkrétních proporcí a vazeb těchto rysů se tato skupina vnitřně člení na různé profilované a víceméně početné podskupiny. Bez ohledu na to, jde-li o intelektuály, které Gramsci nazývá „organickými“ a kteří se podle něho rodí „v původní oblasti základní funkce ve světě hospodářské činnosti“, anebo ty, o nichž hovoří jako o intelektuálech tradičních, již jsou nositeli dějinné kontinuity specializované duševní práce,²¹ typickým rysem této skupiny inteligence je její sociální labilita, plynoucí nejen prostě z faktu postavení mezi velkými třídami, ale i jeho neustálého posouvání v souvislosti s jakoukoli významnější společenskou změnou.

Posouzení konkrétního postavení inteligence na frontách třídního boje, určujícího její charakter a vůbec otázky kritérií třídní příslušnosti s ohledem na práci fyzickou a duševní, se aktualizuje v diskusích a koncepci dělnické třídy v soudobém kapitalismu. Tuto problematiku je však možno rozevřít teprve ve zvláštním článku.

Резюме

Гоушка И.: К марксистской концепции общественных классов

Целью статьи является анализировать классы в эксплуататорских формациях, или же классы в первоначальном и классическом значении. Путем многократной теоретической редукции, выражающей редукцию, осуществляющуюся в самой практической жизни, т. е. редукцию всеобщести проявлений жизни классов сначала к их экономическому бытию, этого бытия, в свою очередь, к сфере производства и, наконец, самой этой сферы к ее элементарной внутренней предпосылке — способу распределения средств производства, мы приходим к самому существовавшему слою, в котором коренятся общественные классы. Это значит, что отношение к средствам производства надо

понимать как основной, или же решающий или определяющий момент возникновения и существования классов. По этому критерию мы различаем в эксплуататорских формациях две основные общественные группы: эксплуататоров и эксплуатируемых.

Классы в собственном смысле — это социальные макрогруппы, существенная черта которых дана тем строем, который делает возможным, чтобы одна из них присваивала труд другой. Из этого вытекает, что большая социальная группа становится классом на основе своей элементарной позиции и функции в эксплуататорских отношениях, но из того никак нельзя доказывать, что термин и понятия класс можно в рамках целей марксистско-ленинской теории употребить только и исключительно для общих совокупностей всех эксплуататоров и эксплуатируемых. С точки зрения теории лет основания, почему не различить классы по их величине и не иметь, таким образом, понятие большого класса, который отражает эксплуататоров и эксплуатируемых как их общие совокупности, и рядом с этим понятие относительно меньших, частичных, или же специфических классов, отражающих только определенные, гомогенные части названных самых широких глобальностей.

Классы конституируются не просто в результате лишь своей объективной материальной позиции и вытекающей из нее идентичности объективных нужд и интересов, но только в результате определенных специфических позиций по отношению к другим классам, развившихся из соответствующих объективных данных при помощи субъективного усилия, именно в результате враждебных позиций. И те возможны как позиции не частичных местных групп, но именно как позиции целых больших, т. е. всенациональных групп лишь на основе их определенной сознательности и организованности.

Следовательно, категория общественного класса совершенно не является категорией узко экономической, а социологической. Ввиду этого мы должны в генеалогии классов различать по крайней мере три стадии развития. Сначала существует класс в зародышевой, или же неразвитой форме как социальная группа в своем элементарном данном состоянии, в сфере экономического бытия и институтов еще без самосознательных рефлексов. На этой «пренатальной» стадии развития классов или «классов в себе», если употребить выражения основоположников научного коммунизма, можно, правда, у их членов установить определенные типичные проявления, как функции их одинакового экономического бытия, но пока только как проявления более или менее изолированных друг от друга индивидов, а не уже как проявления определенного сознания отношения классовой принадлежности, и тем самым классовой борьбы. Класс в настоящем и собственном смысле конституируется в степени, в которой у соответствующей совокупности людей образуется сознание отношения классовой принадлежности и в которой оно проникает в практику как классовое движение

²¹ Viz Gramsci, A.: *Základy politiky*. Praha, Mladá fronta 1967, s. 124—125.

и классовая борьба. Пробуждение классового самосознания и классового антагонизма в форме политического сознания и политической организации, которое само по себе является качественным переворотом в большом процессе возникновения и развития классов как таковых, естественно открывает целую шкалу уровней соединения бытия и сознания, объективных потребностей и субъективных интересов, коротко говоря, содержания и форм в жизни классов. И несомненно совсем справедливо в общей эволюции «класса для себя» выделение в качестве особой стадии состояния, когда это содержание нашло свою самую адекватную форму.

Поскольку дело касается пролетариата, его полностью созрелый классовый субъективизм предполагает коммунистическое, марксистско-ленинское сознание его решающих частей, единственно которое может — потому что оно научного характера — ориентировать классовые бои пролетариата в правильном направлении, т. е. к выполнению основных и перспективных целей. Без марксистско-ленинского сознания пролетариат способен развить свой политический субъективизм только к отражению непосредственных заданий и интересов, т. е. он может дойти только к ориентации на реформу буржуазного строя, не на его ликвидацию. Для того чтобы пролетариат осуществил социалистическую революцию, таким образом, недостаточно ему осуществить — как это сделали предшествующие революционные классы — свои непосредственные классовые интересы, но он должен «перешагнуть» их. Поэтому и историческая миссия пролетариата на много более требовательна. Непосредственные требования частичного улучшения жизненных условий для пролетариата в рамках капитализма, выражающие реальные противоречия капитализма и их проwicklung в сознание пролетариата, могут адекватно рассмотреться только в более широком контексте классовой борьбы с учетом того, помогают ли они выполнению основных задач пролетариата и каким образом это осуществляется.

В связи с анализом классовой структуры иногда ставят рядом большие классы и интеллигенцию. Однако с первого взгляда ясно, что в случае больших классов и интеллигенции дело касается совсем различной социальной группы. В вопросе классовой принадлежности, как это мы видели, мы ориентируемся первично по экономической позиции, между тем как критерием принадлежности к группе интеллигенции является статус профессии. Логическое несуществование критериев разделения труда на труд физический и умственный с разделением общества на основные классы нельзя, однако, экстраполировать на реальные исторические связи. В этом отношении именно наблюдаем бросающиеся в глаза связи умственного труда с классами господствующими и, наоборот, ручного труда с классами угнетенными и эксплуатируемыми. Владельцы средств производства всегда делились прибавочным продуктом с определенными группами интеллектуалов по профессии, специализированных на обеспечение необходимой классовой сплоченности и на защиту основных интересов класса на всех глав-

ных фронтах классовой борьбы. Эти группы интеллигенции являются интегрентной составной частью господствующего класса.

Стремления создать особую группу интеллектуалов с функциями, по отношению к основному классовому интересу аналогичными тем, о которых как раз шла речь, мы находим, конечно, и у других, а именно также у подавленных классов. Существенная разница только в условиях и возможностях реализовать эти стремления. От вышеприведенных типов интеллектуалов следует отличать интеллигенцию, представляющую особый слой на грани больших общественных классов. По дефиниции сюда относятся все, основная экономическая позиция которых включает классово-гетерогенные черты. Типичской чертой этой группы интеллигенции является ее социальная неустойчивость, вытекающая не только просто из факта положения между большими классами, но также из цифрового передвижения его в связи с любым более значительным общественным изменением.

Summary

Houška J.: The Marxist Conception of Social Classes

The goal of this paper is to deal with classes in exploiting formations, i. e. with classes in the original and classic sense.

On the basis of a multiple theoretical reduction expressing the reduction, which takes place in practice itself, i. e. the reduction of the totality of vital manifestations of classes first of all to their economic being, then of this being to the sphere of production and, finally, of this very sphere to its elementary internal prerequisite — the way of distributing the means of production — we arrive at the most fundamental stratum in which the roots of social classes are struck. This means that it is necessary to comprehend the relation to the means of production as a basic and/or decisive, determining moment of the origin and existence of classes. According to this criterion, two large social groups are distinguished in exploiting formations: the exploiters and the exploited.

In the proper sense, classes are social macrogroups whose fundamental feature is given by the order making it possible for one of them to appropriate the other's labour. It follows from this fact that a large social group becomes a class on the basis of its elementary position and function in exploiting relations, but one cannot deduce of it at all that the term and concept of class can be used in the intentions of Marxist-Leninist theory only and exclusively for aggregate sets of all exploiters and the exploited ones. From the viewpoint of theory there is no reason why not to distinguish classes according to their size and, consequently, not to have the concept of a *large* class, which reflects the exploiters and the exploited as their aggregate sets, and in addition to this the concept of relatively *smaller, partial and/*

for specific classes, which reflects only certain, homogeneous parts of those broadest class globalities.

Classes constitute themselves in no way simply, only by their objective material social position and the identity of objective needs and interests following from it, but by certain specific attitudes to other classes, which will develop from those objective entities by subjective assistance, i. e. by hostile attitudes. These attitudes are again possible not as those of partial localities, but just as those of entire, large, i. e. nation-wide groups, only on the basis of their certain consciousness and organization.

The category of social class is, therefore, not at all a specifically economic category, but a sociological one. With regard to this fact it is necessary to distinguish in the genealogy of classes at least three developmental stages. First, there exists a class in its germinal, i. e. undeveloped form as a social group in its elementary entity in the sphere of economic being, still without self-conscious reflexes in the sphere of social consciousness and institutions. In this "pre-natal" stage of the development of classes or "classes per se" — if the term of the founders of scientific communism is to be used — it is no doubt possible to find out certain typical manifestations of their members as functions of their equal economic being, but meanwhile only as manifestations of more or less isolated individuals and not yet as manifestations of a certain awareness of class adherence and, consequently, also of class struggle. In the true and proper sense of the word, a class constitutes itself to such an extent to which this awareness of class adherence is formed in the respective set of people and penetrates into practice as class movement and class struggle. The awakening of class consciousness and class antagonism in the form of political consciousness and political organization, which in itself is a qualitative turning-point in the entire process of origin and development of classes *per se*, naturally opens a whole scale of levels of the linkage of being and consciousness, objective needs and subjective interests, briefly of contents and forms in the life of classes. It is undoubtedly quite justified to sever the stage in which the contents found its most adequate form as a special stage in the total evolution of a "class per se".

As far as the proletariat is concerned, its fully matured class subjectivity presupposes the communist, Marxist-Leninist consciousness of its decisive parts; being of a scientific nature, it alone can orientate the proletariat's class struggles in a right direction, i. e. to the fulfilment of basic and prospective goals. Without the Marxist-Leninist consciousness the proletariat is able to develop its class political subjectivity only to a reflection of immediate tasks and interests, i. e. it can

arrive only at the orientation to a reform of bourgeois order, not to its liquidation. It is therefore not sufficient for the proletariat — in order to perform the socialist revolution — to realize its immediate class interests as the preceding revolutionary classes, but it must "exceed" them. For this reason the historical mission of the proletariat is also more pretentious. The immediate demands of partial improvement of the life conditions for the proletariat within the framework of capitalism, which express the real contradictions of capitalism and their penetration into the proletariat's consciousness, can be adequately assessed only in the broader context of class struggle with regard to the fact, whether and in what way they aid to fulfil the basic tasks of the proletariat.

In connexion with the analyses of class structure, large classes and intelligentsia are sometimes co-ordinated. At first sight it is, however, evident that in the case of large classes and intelligentsia quite different social groups are concerned. In the issue of class adherence — as we have seen — we orientate ourselves primarily according to economic status, while professional status is a criterion for the adherence to the group of intelligentsia. The logical inconsistency of the criteria of dividing work into physical and mental with the division of society into basic classes cannot, however, be extrapolated into real historical connexions. In this respect we can namely observe the striking connexions of mental work with the ruling classes and, *vice versa*, of manual work with the enslaved and exploited classes. The owners of the means of production have always shared the surplus product with certain groups of intellectuals *ex professo* specialized for the securing of necessary class unity and defence of the basic class interests in all main fronts of class struggle. These groups of intelligentsia are an inherent part of the ruling class. However, we can find the attempts at creating a special group of intellectuals with functions — with regard to the basic class interest — analogous to those, which have been just discussed, even in other and particularly in oppressed classes. There is a substantial difference only in the conditions and possibilities of realizing these attempts. We must distinguish from the above-mentioned types of intellectuals the intelligentsia representing a special stratum on the border of large social classes. From the definition all those belong here whose basic economic status implicates class-heterogeneous features. A typical feature of this group of intelligentsia is its social lability following not only simply from the fact of its position among large classes, but also from the latter's permanent shifting in connexion with any more important social change.

Základem marxistického konceptu sociologie podniku je rozlišování mezi podnikem socialistickým a kapitalistickým. Průmyslové podniky vznikají a fungují v rámci konkrétních společensko-ekonomických formací. Výrobní vztahy tvořící základ společensko-ekonomických formací určují také podstatné stránky sociální struktury průmyslových podniků. Pro sociální strukturu kapitalistických podniků je z tohoto hlediska rozhodující rozdělení společnosti na vlastníky výrobních prostředků (tedy v první řadě průmyslových podniků) a na námezdně pracující, kteří jsou těmito vlastníky vykořisťováni. Na podstatě tohoto vztahu nemění nic to, že vystupuje v historicky proměnných formách. V minulosti bylo pro sociální strukturu průmyslového podniku typické, že podnikatel – vlastník – vykonával svoji funkci přímo na půdě průmyslového podniku, v soudobém monopolistickém kapitalismu pak vykonávají bezprostřední řídicí funkce a vůli monopolních společností manažeři.

Z řečeného neplyne, že strukturní vazby v sociálním systému průmyslového podniku se vyčerpávají vztahem základních společenských tříd tvořících jádro společensko-ekonomické formace. Vazby se vytvářejí pochopitelně mezi všemi elementy podnikového sociálního systému a široké pletivo těchto vazeb poutá ty elementy systému, které jsou složkami vnitřní podnikové organizace. Protože vnitřní podniková organizace je podmíněna především dělbou práce v podniku a jejím smyslem je koordinace složek systému za účelem realizace základních podnikových cílů (především cíle výrobního) a protože v tomto směru je mezi socialistickými a kapitalistickými podniky obdoba, mnohé sociální vztahy v obou těchto typech podniků mohou být alespoň po formální stránce analogické. Platí však to, co bylo

napsáno v jedné naší starší sociologické publikaci: „Pro marxistickou sociologii průmyslu musí být studium ekonomického základu průmyslových vztahů rozhodujícím východiskem. Všechny vnitropodnikové sociální vztahy jsou v konečné instanci těmito převládajícími ekonomickými a společenskými vztahy, panujícími ve společenském řádu, určeny a poznamenány. Tímto východiskem se marxistická průmyslová sociologie kvalitativně liší od buržoazní průmyslové sociologie.“¹

Evidentní skutečnost podstatného vlivu převládajících vlastnických a ekonomických vztahů na sociální vnitropodnikové vztahy vyvolává otázku, jaké místo zaujímá anebo spíše má zaujímat v marxistické sociologii průmyslového podniku problematika dělnické třídy. Tato třída tvoří základní složku sociální struktury průmyslového podniku. Vystihuje to proslavená a často citovaná věta z *Manifestu Komunistické strany*: „Touž měrou, jakou se rozvíjí buržoazie, tj. kapitál, rozvíjí se také proletariát, třída moderních dělníků, kteří mohou existovat jen tehdy, když nalézají práci, a kteří nalézají práci jen potud, pokud jejich práce rozmnožuje kapitál.“² A nezapomínejme také na to, že již v *Manifestu Komunistické strany* je podán pregnantní obraz sociální organizace kapitalistického podniku: „Moderní průmysl proměnil malou dílnu patriarchálního mistra ve velkou továrnu průmyslového kapitalisty. Masy dělníků, směstnané v továrně, jsou organizovány po vojensku. Jako řadoví vojáci průmyslové armády jsou staženi pod dozor celé hierarchie poddůstojníků a důstojníků. Jsou nejen raby buržoazní třídy, buržoazního státu, každého dne a každé hodiny je také zotročuje stroj, dozorce a především sám jednotlivý buržoa-továrník.“³

Obraz sociálního systému kapitalistické-

¹ Čech, V. — Jukl, E.: *Sociologie v praxi Západočeského kraje*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1966. s. 104.

² Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1950, s. 33.

³ Citované dílo, s. 33.

ho podniku, který zde zakladatelé marxismu-leninismu podali, neztratil dodnes nic na své platnosti, pokud jde o třídní podstatu hierarchických vztahů v kapitalistických podnicích. Soudobé manažerské metody řízení těchto vztahů, ať jde o metody „human relations“, o tzv. sociálně politické metody řízení, o demokratické, participační a četné další praktiky a metody, které jsou vynuceny změnami mocenských sil ve vnitrostátním a v mezinárodním měřítku a které jsou i důsledkem technických, technologických a organizačních změn v kapitalistických podnicích, pouze do určité míry reformují sociální systém kapitalistického podniku, ale kvalitativní změnu v něm neuskutečňují.

Jestliže zkoumáme sociální systém průmyslového podniku, nevyhnutelně se tedy dostáváme k problematice dělnické třídy. Vůbec to neplatí jen o průmyslových podnicích kapitalistických. Ani sociální systém socialistických průmyslových podniků není možno posuzovat a analyzovat odtržené od sociální struktury socialistické společnosti, která je v zásadě založena na existenci dělnické třídy jako vedoucí společenské složky, družstevního rolnictva a sociální skupiny inteligence. Vztahy, které zaujímá dělnická třída v socialistické společnosti vůči všem ostatním složkám této společnosti, jsou základem a páteří vztahů také v sociální struktuře socialistického podniku. Ani jednu z rovin této struktury není možno vystihnout v její podstatě — ať jde o strukturu mocenskou, řídicí či skupinovou — jestliže nebudeme vycházet ze vztahů dělnické třídy a ostatních velkých skupin socialistické společnosti. Obecnou metodologickou formulaci to vystihl Jaroslav Kolář: „Studium struktury průmyslového podniku leží uprostřed mezi studiem struktury společnosti jako celku, které provádí obecná sociologie, a studiem struktury malé sociální skupiny, které je předmětem sociometrie. Proto se do sociální struktury podniku promítá makrostruktura společnosti; současně však porozumění jí předpokládá i studium individuálních rolí jednotlivců v malých sociálních skupinách a celém sociálním systému podniků.“⁴

Sociální struktura podniku však není jen reflexem převládajících celospolečen-

ských ekonomických a sociálních vztahů. Dělnická třída je svým vznikem, formováním svých specifických skupinových rysů, svými profesionálními, kvalifikačními a sociálně psychologickými charakteristikami organicky spjata právě s prostředím průmyslového podniku, s charakterem práce, který plyne z věcného a sociálního vybavení podniků, apod. Právě na půdě socialistických podniků se nejmasověji projevuje její progresivní společenská role rozvíjením socialistického soutěžení, uplatňováním vedoucí politické role přímo na půdě podniků anebo tím, že dělnická třída je základním kádrovým zdrojem rozhodujících složek socialistického politického systému. V socialistických průmyslových podnicích je koncentrována také ozbrojená ochranná moc dělnické třídy v podobě dělnických milicí. Socialistické průmyslové podniky jsou a budou bezprostředním jevištěm přeměn dělnické třídy, jejichž stále výrazněji působícím faktorem bude proces vědeckotechnické revoluce. Tyto podniky jsou a budou hlavním střediskem zvyšování její kulturně technické úrovně, sblížování a postupného překonávání rozdílu mezi fyzickou a duševní prací a jiných velkých pohybů v sociálně politické sféře socialistické společnosti.

Při vytváření marxistického konceptu sociologie průmyslového podniku a při všech konkrétních vědeckovýzkumných pracích na poli této odvětvové sociologie je ze všech uvedených důvodů nutno vycházet z toho, že problematika dělnické třídy zcela objektivně patří k základním bodům analýzy sociálního systému průmyslového podniku. To ovšem neznamená, že přístup sociologie průmyslového podniku k této problematice bude týž, jako přístup filosofie, ekonomie, vědeckého komunismu či historie. Objev historické role dělnické třídy a její vedoucí společenské funkce není nikterak spjat se sociologií průmyslového podniku. Vyplýval z komplexu ekonomických, filosofických a historických studií zakladatelů marxismu-leninismu a ze zobecnění konkrétních faktů o postavení, funkci a jednání dělnické třídy.⁵ Proto nestačí jen konstatování, že problematika dělnické třídy náleží k ústředním aspektům marxistické koncepce sociologie průmyslo-

⁴ Kolář, J.: *Sociologie podniku*, Praha, Práce 1968, s. 14.

⁵ Viz např. Rychtařík, K.: *Engelsova kniha Posta-*

vení dělnické třídy v Anglii — nová etapa společenského výzkumu. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1. s. 8—22.

vého podniku, ale musí být zkoumána specifická pohledu sociologie podniku na tuto otázku.

Je náblední, že ztratí-li se dělnická třída ze zorného pole sociologie podniku, je to prohřešek proti gnoseologické funkci této odvětvové sociologie. Pokud se to děje — a bohužel to v naší podnikové sociologii není docela řídký zjev — dochází k absurdní situaci, že sami představitelé této disciplíny počínají trpět „podnikovou slepotou“, kterou teoreticky zdůvodňují a vysvětlují. Avšak je to prohřešek také proti ideologickým funkcím, které sociologie průmyslového podniku má plnit. Vyklizuje se vlastně pole buržoazním průmyslovým a podnikovým sociologům, kteří problematice dělnické třídy věnují nejvyšší pozornost.

Otázka dělnické třídy v sociologii podniku kapitalistických zemí

Vztah buržoazní sociologie průmyslu a podniku k otázce tříd a třídního boje byl již nejednou v naší sociologické literatuře — podobně jako v literatuře ostatních socialistických zemí — kriticky posuzován.⁶ Chceme-li však nalézt co nejvýstižnější a také nejautentičtější charakteristiku místa, které zaujímá problematika dělnické třídy v buržoazní sociologii průmyslu a průmyslového podniku, je výhodné sáhnout po díle sociologa C. Wrighta Millse. Je to jeden z těch amerických sociologů, který nebyl spjat se zájmy severoamerického monopolního kapitálu a nejednou se kriticky vyjadřoval k významné složce ideologie tohoto kapitálu — k tzv. „manažerské sociologii“, představované teorií „human relations“.

V jedné ze svých méně známých časopiseckých prací *The Contribution of Sociology to Studies of Industrial Relations* se zabývá okolnostmi vzniku a funkcí průmyslové sociologie (přesnější je prý říkat „lidské vztahy v průmyslu“).⁷ Soustřeďuje se hlavně na Mayovu školu, „z níž všechny ostatní tendence nyní povstávají“.⁸ V kapitole nazvané *Sociální kontext nového hlediska* uvádí řadu výroků představitelů amerického kapitálu, z nichž je zřetelně

patrné, že tematickým a ideologickým jádrem americké průmyslové sociologie je vztah mezi kapitálem a dělnickou třídou. Například v *New York Times* z 18. května 1947 bylo možno číst tato slova: „Součinnost mezi prací a vedením je založena na lepším vzájemném chápání lidských vztahů a na tom, že dělníci jsou považováni za lidské bytosti ve shodě s americkou demokratickou tradicí, a nikoli za nerozlišenou masu podřízenou svévolné kontrole odborů anebo vládních diktátorů.“⁹ Anebo: „Lepší lidské vztahy v průmyslu znamenají vyšší pracovní výkon; ale to není vše. Postoj dělníků k práci, k představeným atd. má hluboký vliv na společenské mínění.“¹⁰

Mills ukazuje, že podnikatelé se soustřeďovali na nové odvětví poznání a praxe, na americkou průmyslovou sociologii „human relations“ proto, že věřili v její působení na snižování vlastních nákladů výroby, na uvolňování celkového napětí v podnicích, že doufali v nalezení nových „symbolů přizpůsobení“. Americká průmyslová sociologie má svůj „politický rámec“, neboť v ní jde v podstatě o vztahy mezi dělníky a podnikateli (v článku se mluví o „vedení“). Formulemi pro vyjádření těchto vztahů jsou „součinnost“ a „spolupráce“ a nejvýznamnější roli při jejich utváření mají manažeři, pracující metodami „otevřených komunikačních kanálů“ a jinými prostředky. Odboráři naproti tomu nejasně vycítovali, že zkoumat by se měly především „nelidské“ vztahy v průmyslu (inhuman relations in industry), a obávali se, že nástupem mayovské školy hrozí „sociologická taylorizace“.

Pročítáme-li práce z oboru americké průmyslové sociologie, pak skutečně vidíme, že postavení dělníků a ostatních námezdně pracujících je v nich z různých hledisek systematicky studováno a hledají se prostředky, jak zacházet s touto stěžejní skupinou v podniku, jak ji řídit, jak na ni působit, aby podnikový systém dosahoval permanentně stavu rovnováhy. Podstatné je, že v těchto pracích nejde o řešení problému dělnické třídy jako jedné z otázek, ale o to, že i poznatky o všech dalších sociologických problémech průmyslových

⁶ Viz např.: Cech, V.: „Lidské vztahy“ jako teorie a metoda boje monopolů proti dělnické třídě. Přehled. 1960. č. 4; Kohout J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967; Gvišiani, D. M.: „Menežerizmus“ — americká sociologická teorie. *Vospresy filosofii* 1961, č. 5, atd.

⁷ Viz: *Berkeley Journal of Sociology. A Critical Review*, Vol. XV. 1970.

⁸ Citované dílo, s. 13.

⁹ Citované dílo, s. 15.

¹⁰ Tamtéž.

podniků směřují k cíli harmonizovat dělnictvo a vedení jako dvě základní složky sociálního systému podniku, na jejichž vztahu především závisí „ekvilibrium“ tohoto systému.

Přitom vyrovnávání vztahů mezi dělníky a zaměstnanci na straně jedné a podnikateli na straně druhé je buď výslovně formulováno jako cíl řídicí práce v podniku, nebo tvoří jakousi vnitřní osu celého pojednání. U zakladatelů buržoazní sociologie průmyslu a podniku, ať severoamerických anebo německých, se zpravidla setkáváme s otevřeným vyjádřením, že problém dělnické třídy je právě tím hlavním. U Eltona Maya má úvaha o postavení dělnické třídy v kapitalistickém světě a o roli průmyslových podniků při řešení tohoto postavení přímo filosofický a programový charakter. Touha po solidaritě, po pevných skupinových vazbách, která je u dělnictva neobyčejně silná a která je v kapitalistické výrobě stále méně uspokojována, se může stát záchytným bodem úpravy průmyslových vztahů a záchrany kapitalistických pořádků. Bude to tehdy, jestliže se podnikatelům podaří tuto touhu uspokojovat podporou a rozvíjením neformálních vztahů. Polský autor J. Strzelecki upozornil ve svém pojednání *Společenská ideologie a hranice empirismu školy Eltona Maya* na to, že pro teorii „human relations“ je příznačný zásadní obrát v názoru na fenomén dělnické solidarity: „Ideje školy Eltona Maya jsou originální v tom, že v jevu, na který doposud podnikatelé pohlíželi s obavou a nepřátelstvím, spatřují kladnou hodnotu a chtějí na něm založit — ne méně a ne více — pouze záchranu té civilizace, v níž podnikatelé plnili řídicí úlohu.“¹¹

Německý zakladatel sociologie podniku Goetz Briefs pokládá za ústřední otázku průmyslových vztahů „podnikový sociální problém“, který je mu především problémem narůstajícího pocitu odcizení u dělnické třídy. Sleduje přitom různé pokusy o zmírnění tohoto pocitu a netají se svým odporem proti radikálnímu řešení revolučního překonání sociálně ekonomických podmínek odcizení, uskutečněnému v Sovětském svazu. Říká, že vedle tohoto řešení existuje ještě kapitalistická cesta, která byla celkem úspěšná v USA: soukromo-

kapitalistický podnik vezme věc sám do svých rukou s dvojím cílem — učinit zbytečnou státní intervenci a umožnit „mírové vytváření a upevňování vztahů mezi dělníky a podnikem“. Může to být úspěšné proto, že „kapitalistický podnik je dnes, vzhledem ke svému sociálnímu napětí, přístupnější a ochotnější ke korekturám než státní anebo socializovaný podnik.“¹²

Ve srovnání s pracemi zakladatelů buržoazní sociologie průmyslu a průmyslového podniku jsou v novějších dílech různé sociální aspekty chování dělníků a dalších zaměstnanců v kapitalistických podnicích studovány daleko podrobněji, avšak stále v onom základním rámci snah po úpravě vztahů mezi kapitálem a prací při zachování podstaty soukromovlastnického podnikání. V těchto dílech se rozehrává široký rejstřík témat z oblasti sociálních souvislostí práce a chování dělnické třídy. Závažné místo zde má výzkum různých forem styku a jednání nadřazených s podřízenými z hlediska jejich efektu na chování dělníků. Výsledkem výzkumu je formulace různých pravidel, instrukcí a metod jednání s lidmi a vedení lidí.

Často se opakujícími tématy, jimiž se buržoazní sociologie průmyslu a podniku zabývá, pokud jde o dělnickou třídu a její postavení v podnikovém systému (zejména v hierarchickém systému řízení), jsou například:

- charakteristika dělnické třídy jako společenské skupiny a kritika marxisticko-leninské teorie tříd a třídního boje;
- podnikové konflikty a metody jejich řešení (mj. problematika tzv. „divokých stávek“);
- role odborových organizací a jejich funkcionářů přímo v dílnách (tzv. mluvčích);
- obsah a formy participace dělnictva na řízení;
- postavení dělnictva v hierarchii řízení, zejména jeho vztah k nejnižšímu článku řízení, tj. k dílovedoucímu (a naopak);
- faktory spokojenosti dělnictva s prací a jejich postoje k podniku;
- stav a podmínky pracovní morálky dělnictva;
- otázky tzv. sociálního klimatu v dílnách, závodech a podnicích;

¹¹ *Studia socjologiczne polityczne*, 1962, č. 11.

¹² Briefs, G.: *Betriebssoziologie*. Stuttgart, Hand-

wörterbuch der Soziologie 1931, s. 50.

— otázky mobility (absence, fluktuace aj.) a četné další.

UVĚDOMUJICE si základní třídní kontext řešení těchto problémů v buržoazní sociologii průmyslu a průmyslového podniku, musíme současně pečlivě vyhledávat a pro naše účely využívat racionální přínosy výzkumů, které jsou na tomto poli podnikány. Především sama tato tematika je racionální a mnohé z uvedených okruhů jsou a nadále budou předmětem zájmu i marxistické sociologie průmyslu a podniku.

Ve východisku a přístupu k těmto tématům však je mezi buržoazní a marxistickou sociologií průmyslu a podniku diametrální rozdíl. Základní divergence je v názoru na podmíněnost a vývojové zákonitosti vztahu mezi dělnickou třídou a buržoazií v kapitalistickém systému. Marxistická sociologie průmyslu a podniku nejen nesdílí, ale naopak musí zásadně kritizovat obecnou výchozí ideu, vyjadřovanou sice různými způsoby, ale vždy s takovým smyslem, který je obsažen v tomto volně interpretovaném konstatování D. C. Millera a W. H. Forma v jejich *Industrial Sociology. The Sociology of Work Organizations*: „Nyní je známo, že výkon, zisk a průmyslový mír závisejí ve značné míře na poznání, že průmysl je komplexem vzájemně působících skupin a jedinců. Sám technologický pokrok nemůže vyřešit většinu problémů v našich závodech. Tyto problémy mohou být zvládnuty jen rostoucím poznáváním a pochopením lidských vztahů v průmyslu. Průmyslová sociologie je relativně novou disciplínou, věnovanou tomuto cíli.“

Tato ústřední idea je v buržoazní sociologii průmyslu a podniku relativně neměnná. Je jen vyjadřována různými formami. Například v knize *Human Relations at Work* od Keitha Davise (3. vydání z r. 1967) se opětovně připomíná rozhodující role manažerů při vytváření „dobrých lidských vztahů“ v podnicích v zájmu rovnováhy podnikového systému. V poslední době se kladé zvláštní důraz na formální pojetí vztahů v průmyslových podnicích, z něhož se ztrácí reálný třídní obsah těchto vztahů. Struktury vztahů nadřízenosti a podřízenosti v kapitalistických podnicích

jsou vydávány za stabilní a jsou někdy vyvozovány z existence rozdílů mezi lidmi v „přirozeném nadání“ k ovládání a řízení. V jedné z novějších severoamerických publikací *Elements of Industrial Systems Engineering* čteme, že rozdíly se projevují v existenci „osobnosti vůdčího typu, což znamená charakteristický rys nadřazenosti nebo zvláštní duševní schopnosti“.¹³

Heslo, že porozuměním a reformováním lidských vztahů v průmyslu je možno zvládnout problémy třídních vztahů kapitalistické společnosti, může mít nějakou působivost pouze ve spojitosti s odpovídající teorií tříd a třídního boje. Touto přiměřenou teorií je v buržoazní sociologii stratifikační nauka, podle níž je příslušnost ke třídám a vrstvám dána celou pluralitou faktorů — od výše příjmu až po způsob trávení volného času, ale s výjimkou tak „nicotného“ faktoru, jako je vztah k vlastnictví výrobních prostředků. Miller a Form o tom říkají, že raní marxisté pokládali rozdělení na průmyslové dělníky a vlastníky za základní třídní rozdělení společnosti, avšak, že „pozdější výzkumy vytříbily tuto zjednodušující analýzu, takže dnes si uvědomujeme, že společenskou třídní stratifikaci ovlivňují jiné ekonomické a sociální síly“. Podobně se vyslovuje západoněmecký sociolog Ralf Dahrendorf: ve světle určitých přeměn soudobého kapitalismu se prý „teze o rozštěpení průmyslu a průmyslových podniků na dva velké nepřátelské tábory, na dvě velké, proti sobě stojící třídy (K. Marx a B. Engels) jeví jako hrubě zjednodušená, ba jako nepravdivá“.¹⁴

Toto je východisko, které nejen otevírá nezbytný prostor k prokazování možnosti „průmyslového míru“ na půdě kapitalistické společnosti pomocí prostředků a postupů, které vypracovává buržoazní sociologie průmyslu a podniku, ale které určuje a poznamenává volbu tematických okruhů pro výzkum podle pořadí jejich naléhavosti a pochopitelně i způsob zpracovávání dílčích otázek. Sám teoretický koncept sociálního systému podniku musel být vyvinut tak, aby se manipulace s jeho elementy jevila jako účinný prostředek harmonizace základních sociálních vztahů na jeho půdě.

¹³ Blair, R. N. — Whitson, C. W.: *Elements of Industrial Systems Engineering*. Prentice Hall, New Jersey 1971, s. 169.

¹⁴ Miller, D. C. — Form, W. H.: *Industrial So-*

ciology. The Sociology of Work Organizations. New York 1964, s. 95; Dahrendorf, R.: *Industrie- und Betriebssoziologie*. Walter de Gruyter a Co., Berlin 1965, s. 92. 1971, s. 169.

Soustava pozic a rolí, jejich propojení komunikacemi podle určitých zásad, manipulace se symboly náležejícími k jednotlivým pozicím, vztahy v hierarchické linii nadřazenosti a podřízenosti a mnohé další — to vše jsou, podle představ těchto sociologů, rozhodující momenty sociálního systému podniku a jeho ovládnutí.

Nejvýstižnějším dokladem toho, jak základní buržoazní třídní hledisko v oblasti průmyslových vztahů ovlivňuje způsob řešení jednotlivých problémů v západní sociologii průmyslu a průmyslového podniku, jsou rozborové otázky průmyslových konfliktů, participace zaměstnanců na řízení, analýza vztahů mezi dělníky a dílovedoucími, přístup k tzv. „morálce“ dělnictva aj.

D. C. Miller a W. H. Form v již uvedeném díle analyzují konflikty v podnicích v širokém kontextu celospolečenského konfliktu mezi kapitálem a prací. Dávají nám nahlédnout do zajímavých skutečností dnešní severoamerické společnosti a současně prozrazují onen velký a zásadní ekonomicko-sociální rámec buržoazní sociologie průmyslu a podniku. Ukazují, jak severoameričtí monopolisté různými neformálními prostředky vyvíjeli nátlak na americkou vládu, aby jejich konflikty s dělnickou třídou řešila v jejich prospěch. Ukazují také, jakou taktiku v těchto konfliktech volili pravcovi odborářští vůdce. Vysvětlují tuto taktiku na příkladu filosofie Samuela Gompersa, spočívající v názoru, že by se dělnictvo mělo organizovat politicky, ale nemělo by podporovat politické strany. Gompers doporučoval, aby dělníci nejprve zkoumali výnosy zákonodárců obou politických stran a pak aby hlasovali pro ty, které budou ve prospěch dělnictva. Tento pragmatický postup vedl k oslabení neformálního vlivu monopolů na vládu a přispěl k vytváření formálních nátlakových skupin monopolního kapitálu. Současně na straně dělnictva vedl k vypracování programu „plné účasti“ v politice prostřednictvím Komitétu politické výchovy (COPE), spojeného s demokratickou stranou a vykonávajícího vliv na její politiku.

Součástí ofenzívy podnikatelů proti tomuto tlaku je orientace na vnitropodnikové řešení konfliktních situací mezi vedením

a dělníky. Do této ofenzívy byla zapojena sociologická zkoumání „modelů konfliktů“ a institucionálních a metodických prostředků jejich řešení. Pokud jde o institucionální problematiku, výsledkem sociologických doporučení byl růst vlivu oddělení pro průmyslové vztahy. Tato oddělení dohlížejí na postup při vyřizování stížností, shromažďují u různých složek organizace — finančních, personálních, dozorčích aj. — materiály potřebné k uzavírání smluv s dělníky atd. Velkou pozornost věnuje sociologie průmyslu a podniku jednání dílovedoucích jako představitelů podnikové organizace a jednání „mluvčího“ jako představitelů odborové organizace. U „mluvčího“ je důležitá jeho orientace — zda se orientuje na odborový svaz, na zaměstnance anebo zaměstnavatele. Studují se jeho role. Nejdůležitější je jeho role „detektiva“. Spočívá v tom, že „mluvčí“ zjišťuje, není-li porušována smlouva a nemají-li dělníci nějaké stížnosti. Pozorováním, osobním kontaktem i prostřednictvím neformálního komunikačního systému musí získat informace o všem důležitém, co se na jeho úseku děje. Jinou jeho rolí je role „advokáta“. Spočívá v hájení dělnických zájmů ve smyslu uzavřených smluv. Sociologové věnují pozornost také metodám jednání „mluvčího“, jeho vztahům k dílovedoucímu, procedurám při uzavírání smluv mezi dělníky a podnikateli atd. Miller a Form konstatují, že „proces kolektivního vyjednávání je procesem, který redukuje sporné otázky“.¹⁵

Obdobná pozornost je této problematice věnována západoněmeckými sociology. Například F. Fürstenberg se ve své knize *Grundfragen der Betriebssoziologie*¹⁶ domnívá, že vztahy mezi zaměstnanci (tj. dělníky) a mezi zaměstnavateli (tj. kapitalisty) mají rozhodující vliv na rozsah spolupráce v podniku, event. na vznik napětí a konfliktů. Ve všech průmyslových státech existují proto pokusy řídit tyto vztahy institucionálně a zajišťovat tak projednávání sporných případů mírnou cestou. V kapitalistickém světě jsou prý dvě možnosti: vytvořit potřebné instance zákonem, jak tomu bylo v NSR v případě tzv. *Betriebsverfassungsgesetz*, anebo ponechat vznik a formu potřebných institucí na vůli

¹⁵ Miller, D. C. — Form, W. H.: Citované dílo, kapitola 10: *Sociální konflikt v pracovní organizaci. Kontext průmyslového konfliktu*.

¹⁶ Fürstenberg, F.: *Grundfragen der Betriebssoziologie*. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1964.

zájmových stran, jako je tomu například ve Velké Británii. Podobnou problematikou se zabývá také R. Dahrendorf, který vypracovává přehled principů průmyslových vztahů a za jeden z podstatných principů pokládá „kanalizaci“ konfliktů, která zabraňuje přerůstání konfliktu v „partyzánskou válku“, či jak říkají Američané, v „divokou stávkou“.

Uvedené příklady ilustrují, že problematika dělnické třídy a jejích vztahů k podnikatelům je v buržoazní sociologii průmyslu a podniku jak východiskem, tak samotným tématem sociologických rozborů. Pro úplnost je však nutno znovu upozornit na to, že jednání dělnictva — z hlediska jeho sociálních souvislostí a vazeb — je studováno ještě v řadě dalších aspektů. Pro vývoj vztahů mezi kapitálem a prací je vysoce relevantní otázka spokojenosti dělnictva s vykonávanou prací a s životem v podniku vůbec. Pokusy vytypovat faktory této spokojenosti jsou již takřka nespočetné. D. G. Moore a R. K. Burns ve své studii *How Good is Your Morale?* uvádějí seznam faktorů (s jejich specifickou vahou), který je výsledkem průzkumu 500 000 průmyslových zaměstnanců.¹⁷ Kromě regulace průmyslových vztahů je účelem těchto výzkumů hledat prostředky ke zlepšení morálky pracujících a ke zvýšení podnikatelských zisků. Že se to nedaří v uspokojivé míře, dokazují tato slova z Millerovy a Formovy práce: „Celková morálka pracovníků ve výrobě je v průměru nízká. Práce sama jim dává málo uspokojení. Staví se kriticky vůči tlaku a pracovnímu břemenu na ně vkládanému. Stěžují si na únavu a nudu při své práci. Vidí málo možností pro osobní růst a postup v zaměstnání.“¹⁸

Spokojenost s prací a zlepšování morálky dělníků jsou závislé mj. na metodách řízení a na vztazích přímo v pracovních skupinách. Proto také tyto problémy jsou analyzovány. Vyslovuje se požadavek, aby v podnicích průběžně fungovala „zpětná vazba“, zachycující a korigující výkyvy ve spokojenosti s prací a v morálce, a aby pracovní morálka dělníků byla pozvedána pomocí tzv. „sociometrického rozmísťování“. Pokud jde o problematiku řízení či vedení pracovníků, vychází se ze zjištění, že existuje pozitivní vztah mezi způsoby

vedení orientovaného na zaměstnance a spokojenosti a morálkou. Rovněž faktory soudržnosti (koheze) pracovních skupin v provozech byly analyzovány a byl studován jejich vliv na spokojenost a morálku dělnictva.

Uvedeme-li ještě výzkumy mobility, absence a fluktuace dělnictva, pak výčet nejdůležitějších sociologických problémů týkajících se dělnictva v kapitalistických průmyslových podnicích je takřka úplný. Buržoazní sociologie průmyslu a podniku má tedy při realizaci ekonomické, sociální a státní politiky monopolistického kapitálu významnou funkci. Má ji proto, že neignoruje tak zásadní faktor soudobé společenské struktury, jako je faktor „dělnická třída“.

Dělnická třída v marxistické sociologii podniku

Marxistická sociologie průmyslu a podniku má provádět hlubokou kritickou analýzu přístupů buržoazní sociologie průmyslu k problematice dělnické třídy. Avšak jak již bylo řečeno, měla by současně učinit z problematiky dělnické třídy jeden z nosných bodů své koncepce sociální struktury socialistického podniku. Průmyslový podnik je typem technicko-ekonomicko-sociálního systému. Technická, ekonomická a sociální sféra podniku tvoří dialekticky propojenou jednotu. Současný stav techniky a technologie zakládá takové formy dělby práce, z nichž plynou rozdíly mezi fyzickou a duševní prací, což v rámci podniku znamená mezi dělníky na jedné straně a technicko-hospodářskými pracovníky na straně druhé. Vzhledem k socialistickému charakteru výrobních vztahů nemají tyto rozdíly třídní antagonistický charakter, ani pokud jde o řídicí pozice, jako tomu je v kapitalistických podnicích. Avšak rozdíly tu jsou, a to nejen v charakteru práce, ale také ve společenské funkci obou těchto velkých skupin podnikového sociálního systému. Ani při rozboru sociální struktury podniku nelze zapomínat na to, že historicky danou funkcí dělnické třídy je její vedoucí role při revolučních přeměnách společnosti v socialistickou a komunistickou společnost. Tato historická role plyne mj. ze zvláštností soužití a vztahů příslušníků dělnické

¹⁷ Miller, D. C. — Form, H. W.: Citované dílo, kapitola 16: *Vedení, morálka a produktivita*.

¹⁸ Tamtéž.

třídy právě v podnicích, ze sepětí s technikou jako základní materiální silou společenské dynamiky, z určitých sociálně psychologických zvláštností, které se v organizovaném kolektivu dělníků vytvářejí, a z řady dalších známých příčin. Organizovaným ideovým a akčním nástrojem realizace vedoucí role dělnické třídy je komunistická strana, která — obdobně jako odborové organizace — je pevnou součástí sociálního systému socialistického průmyslového podniku. Dělnická třída, její strana a odbory podstatným způsobem ovlivňují funkci celého technicko-ekonomicko-sociálního systému podniku v socialismu.

Zformalizované pojetí sociálního systému podniku, s nímž se v některých pracích našich autorů i u některých sociologů z ostatních socialistických zemí setkáváme, zabráňuje tomu, aby se dělnické třídy dostalo při rozboru podnikového systému a jeho struktury takového místa, které jí objektivně náleží. Typickým projevem zformalizování sociálního systému podniku je jeho pojetí jako souhrnu pozic a rolí. Vůbec nejde o to, že by sociologicky a nikoli jen organizačně pojatá problematika pozic a rolí nebyla reálnou problematikou podnikového sociálního systému, stejně jako ostatní sociálně vztahové aspekty formální organizace, neformálních vztahů a struktur apod. Avšak tento systém není možno na pozice a role redukovat. Sociální systém podniku je složitá kategorie, zahrnující lidské a skupinové elementy v jejich nespočetných vztazích, v němž jsou lidem přisouzeny pozice (to platí v první řadě o pozicích formální organizace, které jsou obsazeny jednotlivými pracovníky, aby organizace mohla fungovat) a v němž lidé na daných pozicích určitým způsobem jednají (hrají roli), ale v němž také — a dokonce v první řadě — působí vyhraněné makroskupiny, přičemž z těchto velkých skupin jsou to v první řadě dělníci na jedné straně a technicko-hospodářští pracovníci na straně druhé. Kromě toho jsou makroskupiny i mikroskupiny složitě diferencovány podle dalších kritérií — biologických, profesionálních, kvalifikačních, ideově politických a dalších. Což lze tuto komplikovanou realitu analyzovat jen pomocí operací s pozicemi a rolemi a některými dalšími odvozenými kategoriemi, jako je

nadřazenost a podřazenost, autorita, komunikace a další?

Autoři, kteří chápou sociální systém podniku jako souhrn pozic a rolí, si uvědomují ve větší či menší míře nebezpečí neúnosného zúžení pohledu na tento systém, a proto se dotýkají ostatních strukturních složek podniku, avšak jen v souvislosti s pozicemi a rolemi. To pak vede opět jen k zformalizovanému pojetí skupin, jak je patrné z tohoto výroku: „Vertikální diferenciace (nazývaná sociální stratifikací) je hierarchií sociálních vrstev, uspořádaných podle kritéria nadřazenosti a podřazenosti. Sociální vrstva je tedy skupina, která je definována svou pozicí — tzv. statusem — ve společnosti; je to skupina, jejíž příslušníci mají stejný status. Přitom statusem se i zde rozumí relativní (tj. vyšší nebo nižší) místo, které skupina zaujímá ve struktuře společnosti (v sociální struktuře) vzhledem k druhým skupinám.“¹⁹ Skupiny v podniku se podle toho vytvářejí jen na základě umístění v hierarchii nadřazenosti a podřazenosti. Potom ovšem nezbyvá místo pro kvalitativní analýzu skupin a jejich skupinových charakteristik, které do značné míry určují funkci skupin v podnikovém systému. A vůbec zde již není místo pro speciální analýzu funkce dělnické třídy v socialistickém podniku a sociologických podmíněností jejího života a práce.

Určitý pohled na průmyslový podnik jednak v jeho kvalitativní určitosti a jednak v jeho obecných sociálně organizačních formách nalézáme v práci S. Widerszpila a kol. *Sociologie v závodě*, zatímco některé jiné polské publikace z tohoto oboru k formálnímu pojetí sociálního systému podniku silně inklinují. Ve Widerszpilově knize se o dělnících v podniku sice pojednává v kapitole *Systém pozic a rolí a základní role v průmyslovém podniku*, ale na straně druhé z celé této práce plyne, že její autoři vycházejí z představy o specifických, kvalitativně určitých rysech dělnické třídy. Nezapomínají přitom ovšem na to, že dělnická třída je také vnitřně strukturována. Obraz sociologické problematiky průmyslového podniku podaný v této práci odpovídá realitě společenské struktury socialistické společnosti. Výchozí kategorií zde není kategorie systému podniku jako soustavy pozic a rolí, ale ne-

¹⁹ Porket, J. L.: *Podnik jako sociální systém*. Bratislava, ÚEOS 1967, s. 17.

sporně přesnější určení tohoto systému, které Widerszpil a kol. přejímají od J. Szczepańskiego. Společenský systém podniku je „soubor mezilidských vztahů, soustava určitých skupin a organizací, systém míst a společenských pozic“.²⁰

Vcelku správné marxisticko-leninské východisko pak autorům dovoluje vidět a vytyčovat sociologickou problematiku podniku ve světle podstatných vztahů socialistického podniku k celku socialistické společnosti. Uvádějí, že „společenské vztahy v závodě jsou konkrétní formou projevu vztahů společenských“. O dělnících říkají, že „základní skupinou pracovníků v každém závodě jsou dělníci, bezprostřední výrobci produktů vyráběných v daném závodě“.²¹ Ať se zabývají kteroukoli z významných otázek sociologie průmyslu a podniku – vlivem změn charakteru práce na sociální strukturu podniku a na chování pracujících, formováním a úlohou kolektivní práce a socialistických pracovních kolektivů v procesu humanizace práce, utvářením socialistického vztahu k práci, otázkami spokojenosti s prací a dalšími – nikdy nezapomínají na kvalitativní stránku těchto problémů a na jejich modifikaci v kvalitativně určitých skupinách působících na půdě průmyslových podniků.

Převážně formální přístup k sociologickým aspektům průmyslového podniku, s nímž se v některých našich pracích setkáváme, plní snad funkci vybrušování sociologických kategorií, čímž tyto práce mohou přispět ke zpřesňování některých nástrojů poznávání a analýzy sociologické problematiky podniků,²² avšak není přístupem dostatečným. Konkrétní výzkumná praxe také zpravidla z těchto formalizujících koncepcí nevychází. Výzkumy týkající se účasti pracujících na řízení, rozvoje různých forem socialistického soutěžení, vlivu technických a technologických inovací na povahu práce a četné další se vždy týkají konkrétního skupinového prostředí, respektují roli a specifičnosti dělnických profesí na půdě podniků a vycházejí z určení sociální struktury podniku převládajícími společenskými výrobními vztahy. Tím vlastně empirická výzkumná práce v našich podnicích sama překonává for-

malizující tendence v přístupu k sociálnímu systému podniku.

Sociologie průmyslu a podniku musí a – s ohledem na svůj empiricko-teoretický charakter a na metody, s nimiž disponuje – také může ve své předmětové sféře podávat daleko podrobnější a diferencovanější obraz skupinového uspořádání, než to činí historický materialismus, vědecký komunismus anebo i obecná sociologie. Tyto disciplíny se ve shodě se svým předmětem a metodami zabývají uvedenou problematikou daleko obecněji, přičemž historický materialismus formuluje především nejobecnější materialistická východiska rozboru třídní a skupinové struktury lidské společnosti a vědecký komunismus provádí konkrétní analýzu třídní struktury společnosti s ohledem na politické zájmy a politickou činnost těchto tříd a vrstev v té které fázi vývoje třídního a politického boje. Tato analýza slouží především k určení postupu komunistické strany jako předvoje dělnické třídy. V. I. Lenin vysvětloval tento problém v souvislosti s řešením volby taktiky ruské sociální demokracie v knize *Dvě taktiky sociální demokracie*: „Řešení této otázky, jak jsme uvedli, závisí na objektivní kombinaci působení různých společenských sil. Charakter těchto sil je teoreticky určen marxistickou analýzou ruské skutečnosti a nyní je určován prakticky otevřeným vystoupením skupin a tříd v průběhu revoluce.“²³

Marxistická sociologie průmyslu a podniku musí své podrobné rozborů skupinové struktury podniku, sloužící jako podklad pro ekonomické, odvětvové a podnikové řízení, budovat na marxisticko-leninské teorii tříd, na základních charakteristikách tříd, vrstev a skupin, jak je podává marxisticko-leninská teorie, a na aktuálních poznatcích o stavu a pohybech ve struktuře společnosti, které jsou formulovány vedoucími stranickými a státními orgány socialistické společnosti. Přitom mezi obecnějšími a zásadnějšími poznatky marxisticko-leninské teorie o společenských třídách, vrstvách a skupinách a mezi konkrétními a diferencovanými poznatky, které o této problematice přináší sociologie

²⁰ Widerszpil, S. a kol.: *Sociologie v závodě*. Praha, Práce 1971, s. 103.

²¹ Citované dílo, s. 101.

²² Pichňa, J.: *Sociológia podniku*. Bratislava, Práca 1972.

²³ Lenin, V. I.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1950, s. 482.

průmyslu a podniku, je vztah vzájemného ovlivňování a obohacování.

Slovenský sociolog Petr Gula před léty napsal, že sociologie průmyslu a podniku je povolána podat co nejreprezentativnější a nejpodrobnější obraz procesu industrializace na Slovensku. V tom je skutečně výstižně objasněna role, kterou sociologie průmyslu a podniku může v porovnání s obecněji zaměřenými disciplínami sehrát. Pokud jde o dělnickou třídu, sociologie průmyslu a průmyslového podniku ve svém teoretickém konceptu vytýčuje místo, které problematika dělnické třídy v této odvětvové sociologii zaujímá jako jedna z hlavních otázek sociálního systému podniku, a určuje přístupy k analýze této problematiky. Jde o to, aby sociologie průmyslu a podniku zobecňovala poznatky získané konkrétním sociologickým výzkumem o vlivu diferencovaného vnitřního složení dělnické třídy na plnění podnikových funkcí a konstruovala obraz možných variant, které se v našich podnicích z tohoto hlediska objevují. Je nepochybné, že objasnění vztahu mezi složením dělnictva (a širěji pracovního kolektivu závodu vůbec) a realizací podnikových funkcí má velký význam pro zkvalitňování řídicí práce. Každý řídicí pracovník ví ze zkušenosti, že charakter řídicí činnosti je silně poznamenán strukturou souboru a skupiny a že v cílech a metodách řízení se objevují odlišné problémy, jestliže pracovní kolektiv je složen převážně z kádrových dělníků, anebo naopak z lidí, kteří do závodu nově přicházejí z jiného prostředí, jestliže je složen převážně z mužů, anebo žen, stabilizovaných či nestabilizovaných částí pracovního souboru atp.

Charakteristické rysy velkých skupin v závodech — složení a stupeň rozvoje dělnictva po stránce jeho profesionální, kvalifikační, kulturně technické a ideově politické úrovně, struktura složky technicko-hospodářských pracovníků apod. — se promítají do všech částí sociálního systému podniku a ovlivňují jejich konkrétní vzhled a fungování. Dosud jsme například zvyklí pojednávat o malých pracovních skupinách zcela obecně. Avšak rozdíly mezi malými skupinami v závodech a podnicích jsou dány již tím, na jaké makroskupinové bázi vznikají — jde-li o malé pracovní skupiny dělníků či dokonce i jednotlivých částí dělnictva, jako jsou dělníci

kvalifikovaní a nekvalifikovaní, strojoví a ruční, jde-li o pracovní skupiny administrativních úředníků anebo konstruktérů, projektantů atd.

Rovněž tzv. neformální struktura závodu a podniku je pod těmito vlivy. Tato neformální struktura nejen objektivně existuje, jak to prokázala jako první právě sociologie průmyslu a podniku, ale stále se mění. Někdy se poukazuje na to, že neformální struktura může funkce v podniku ovlivňovat buď pozitivně, nebo negativně. Tyto směry působení neformálních struktur a možnosti ovlivňovat neformální struktury k pozitivním orientacím jsou závislé na řadě vnějších faktorů, například na zdokonalování formální organizace a metod jejího řízení, a na pozitivním vývoji základních makroskupin a na jejich vzájemných vztazích. Závisejí na celkovém rozvoji socialistických výrobních kolektivů závodů a podniků, v němž právě rozvoj dělnické složky, uplatňování její vedoucí role a zlepšování jejích vztahů ke složkám ostatním hraje rozhodující roli.

Je pochopitelné, že bez náležité pozornosti k dělnické třídě nelze v sociologii průmyslu a podniku pravdivě a s nároky na praktickou použitelnost řešit ani jedinou z otázek, jimiž se tato disciplína zabývá, ať jde o účast pracujících na řízení, problematiku postojů k různým jevům podnikového života, otázku mobility, konfliktů a spolupráce anebo zcela principiální problém dynamiky podnikového systému jako produktu vzájemných souvislostí mezi technickou, ekonomickou a sociální sférou podniku. Z hlediska zastoupení problematiky dělnické třídy čeká dosud koncept marxistické sociologie průmyslu a podniku na své dobudování.

Резюме

Чех В.: Проблематика рабочего класса в социологии предприятия

В теоретическом понимании и в практической исследовательской деятельности в области марксистской социологии промышленности и предприятия надо уделять большее чем до сих пор внимание проблематике рабочего класса. Промышленные предприятия существуют в конкретных общественно-экономических формациях, основой которых являются специфические формы собственности на средства производства. В этих формациях на основе отношения к собственности на средства производства образуются общественные классы. В капиталистической общественно-экономической формации это в первую очередь рабочий класс

и капиталисты, в социалистическом обществе это рабочий класс и класс крестьянства кооперативов. К ним присоединяется общественный слой социалистической интеллигенции. Эта классовая и групповая структура общественно-экономической формации отражается в структуре социальной системы промышленных предприятий. Отношения между классами и группами в обществе существенно влияют также на социальные отношения на предприятиях. Поэтому вопрос о рабочем классе относится к основным вопросам социологии промышленности и предприятия. Это видно также по буржуазной социологии промышленности и предприятия, в которой проблема отношений между рабочими и предпринимателями, между рабочими и руководством, относится к самым важным. Исследования в области социологии промышленности и предприятия направлены на установление гармонии между рабочими, капиталистами и их менеджерами. Очень хорошо это заметно по способу изучения и по его практическому применению в области промышленных конфликтов, институциональных и методических вопросов участия работников в управлении, отношений к работе и удовлетворение работой, трудовой морали и т. п. В марксистской социологии промышленности и предприятия проблематика рабочего класса еще не занимает место, отвечающее ее значению. Отчасти это обусловлено расширенным формализующим подходом к социальной системе предприятия как к сумме позиций и ролей. Существующее на промышленных предприятиях отношение между технической, технологической, социальной базой и социальной структурой предприятия требует уделять первоочередное внимание общественным макрогруппам, возникающим на основе разделения труда, из того в первую очередь рабочему классу, технико-хозяйственным работникам и их взаимным отношениям. Социология промышленности и предприятия в социалистических странах притом исходит из марксистско-ленинской теории классов и изучения о ведущей роли рабочего класса. Однако ее подход и методология изучения социальной структуры отличаются от более общих подходов философии, экономики и научного коммунизма. Социология промышленности и предприятия призвана давать конкретное и дифференцированное изображение рабочего класса и всех остальных социальных слоев промышленного предприятия, и изучать влияние характеристик макрогрупп на малые трудовые группы, неформальные отношения, отношения к труду и предприятию, и на все остальные проблемы и явления, которыми социология промышленности и предприятия занимается.

Summary

Čech V.: Problems of the Working Class in the Sociology of the Enterprise

Problems of the working class should be given considerably more attention than has been the case hitherto, both in the theoretical concept and in the practical research activity carried on in the area of the Marxist sociology of the enterprise.

Industrial enterprises exist in concrete socioeconomic formations based on specific forms of ownership of production means. In these formations, fundamental social classes come into being on the basis of the relation to the ownership of production means. In the capitalist socioeconomic formation it is primarily the working class and the capitalists, in the socialist society it is the working class and the class of co-operative farmers. These are joined by the social stratum of the socialist intelligentsia. This class and group structure of the socioeconomic formation is projected in the structure of the social system of industrial enterprises. Relations existing among the classes and groups in society are substantially affecting the social relations within enterprises. This is why the question of the working class belongs among the foremost questions of the sociology of industry and of the enterprise. This is evident also in the case of the bourgeois sociology of industry and of the enterprise where the problem of relations between workers and entrepreneurs, between workers and management belongs to the most relevant ones.

Under capitalism, the research in the area of the sociology of industry and of the enterprise aim at a harmonization of relations among workers, capitalists and their managers. This becomes clearly evident in the research method used and in the practical application of research results in the sphere of industrial conflicts, institutional and methodological questions of the employee's participation in management, attitudes to work and satisfaction with work, working morale, etc. In the Marxist sociology of industry and of the enterprise, the problems of the working class have not yet been assigned a place corresponding to their importance. The relation existing in industrial enterprises between the technological and economic base and the social structure of the enterprise requires paramount attention to be paid to social macrogroups arising on the basis of the division of labour, and, in particular, to the working class, to the technical-economic staff and to their interrelations.

In the socialist countries, the sociology of industry and of the enterprise proceeds from the Marxist-Leninist theory of classes and from the doctrine of the leading role of the working class. However, its approach and research methodology applied in examining the social structure of the enterprise differ from the more general approaches of philosophy, economy and scientific communism. The sociology of industry and of the enterprise is called upon to present a concrete and differentiated picture of the working class and of all the other social components of the industrial enterprise, and to study the impact of macrogroup characteristics on small working groups, informal relationships, attitudes to work and to the enterprise, and to all the other problems and phenomena dealt with by the sociology of industry and of the enterprise.

Měření ve společenských vědách

Závěry z diskuse o měření v sociologii*

Měření jako poznávací metoda hraje důležitou úlohu nejen ve vědách přírodních a technických, ale v posledních dvaceti letech proniká stále intenzivněji i do věd společenských. Zde již často nehovoříme o měření jako o určování počtu jednotek měřené veličiny, které také zpravidla neznáme, ale měření chápeme jako určité přiřazování čísel zkoumaným jevům. Kdy však je možné a smysluplné takové přiřazování považovat za měření, tj. za jakých podmínek má číslo přiřazené pozorovanému faktu svůj empirický význam, a tudíž také svůj konkrétní kvantifikovatelný obsah, o tom se názory různí. Proto redakce Sociologického časopisu uvítala podnětný příspěvek Karla Berky z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze, nazvaný *K pojetí měření v československé sociologii* (Sociologický časopis 1971, 5, s. 545), a učinila jej východiskem diskuse, která téměř po dva roky probíhala na stránkách Sociologického časopisu.

Výbor metodologické sekce Československé sociologické společnosti na svém rozšířeném zasedání projednal dosavadní průběh této diskuse. Jednání bylo zaměřeno na věcné objasnění dosavadních výsledků a bylo vedeno s cílem dosažení názorové jednoty v základních přístupových otázkách této problematiky.

Podkladem pro jednání bylo shrnutí obsahu příspěvků uveřejněných v Sociologickém časopise, které přednesl prof. F. Kahuda. Konstatoval:

Všichni autoři, kteří se diskuse zúčastnili, kladně hodnotí především tu skutečnost, že Berkova stať možnost měření ve společenských vědách neodmítá; jeho realizace však podle Berky předpokládá splnění nutných podmínek měřitelnosti, především vyžaduje teoreticky a metodologicky dobře fundovanou koncepci, o níž se zkoumání sledovaného společenského jevu opírá a z níž vychází. I když Berkova

definice měření, která se vztahuje toliko na spojitě veličiny nebo na veličiny, které jsou s ohledem na příslušnou empirickou teorii a numerické výpočty považovány za spojitě, diskutující neuspokojila, autoři nepovažují problém definice měření za nenáležavější; přesto však se k ní v diskusi často vrací. Tak již první diskusní příspěvek Jana Řeháka *Definice měření ve společenských vědách* (Sociologický časopis 1971, 6, s. 638) se přimlouvá za mnohem širší pojetí měření v sociologii, než je pojetí Berkovo. Rozlišuje měření v širším smyslu, v němž jde o proces jednoznačného přiřazování abstraktních entit objektům empirického světa tak, aby vztahy mezi těmito entitami odpovídaly vztahům mezi příslušnými objekty. Měření v užším smyslu znamená pak podle Řeháka přiřazování čísel, ovšem nikoli libovolně; nezahrnuje ani kategorizaci, ani uspořádání a předpokládá porovnatelnost úrovní vlastností a vzdáleností mezi nimi. Zahrnuje ovšem i čítání. Měření v širším smyslu zahrnuje klasifikaci, uspořádání, kódování, přiřazování funkcí, přiřazování grafů, mnohorozměrná měření a pochopitelně i měření v užším smyslu.

Je ovšem třeba připomenout, že Řehákovu pojetí měření je pojetí množinové, typologické, které se pohybuje v prostoru abstraktních kvantit a je pro praxi málo přehledné. Proto hned v dalším čísle časopisu přichází František Kahuda v článku *Měřit i porovnávat ve společenských vědách* (Sociologický časopis 1972, 1, s. 72) s hlediskem funkcí, které je pro srovnávání, tj. přiřazování kvantit, výhodnější a obsahuje v sobě i hledisko historické: přiřazení se provádí určitou funkcí, která odvisí od povahy měřené veličiny. Zatím co „číslíce“ jsou abstraktní kvantitativy, které nemají svůj materiální obsah, přichází Kahuda v teorii měření s „číslí“ (což nejsou „číslíce“), tj. s „body“, které v každé

* Diskuse se zúčastnili K. Berka, M. Illner, F. Kahuda, J. Řehák, A. Vodáková, F. Zich.

konkrétní situaci svůj materiální substrát mají, a je tudíž možno definovat jeho jednotky. Kromě toho Kahuda upozorňuje, že i když měření v přírodních vědách, zvláště ve fyzice, nelze zcela oddělit od měření ve vědách společenských, přec jen měřené interakce v neživé přírodě jsou kvalitativně jiné než v živé společnosti, s níž pracuje například sociolog, psycholog, pedagog apod. Fyzik například nepromýšlí při své práci to, co musí promýšlet sociolog či psycholog, zabývá-li se hmotnými pohyby, jimiž je provázáno myšlení člověka při duševní práci. Zde již fyzikální svět zůstává sice základní konstrukcí, ale nikoli konstrukcí úplnou a dostačující. Tak například fyzikální čas není kategorií psychickou; aby se jí stal, nemůže být závislý pouze na pohybovém rámci pozorovatele, ale též na psychologických proměnných. Kahuda proto definoval tzv. mentální čas a ukázal, že pak jsou obě nutné a postačující podmínky měření, o nichž pojednává K. Berka, tj. za prvé mít k dispozici alespoň dvě fundamentálně měřitelné veličiny (faktory) a zdůvodněně prokázat existenci jejich měrových jednotek, za druhé umět vyjádřit v daném oboru zkoumání jejich vzájemný vztah pomocí nějakého zákona, zcela splněny. Z Kahudova rozboru vyplývá, že těmito dvěma veličinami jsou například mentální čas a mentální výkon, které nejsou kategoriemi fyzikálními, i když nacházíme jejich fyzikální obdobu, ale jsou to základní kategorie psychické; obdobné vztahy lze nalézt i mezi jinými psychickými veličinami, např. mezi mentálním časem a potenční (psychickou) energií člověka. Budeme proto nejen porovnávat (bez určení jednotek pozorovaných veličin, kdy k jejich porovnání stačí číslíce), ale i měřit veličiny při sociologických výzkumech (budeme-li mít jejich jednotky a rozměry definovány), a to podle toho, jaký bude cíl konkrétního sociologického výzkumu a jaké základní měrové jednotky budou postupně do společenských věd zavedeny.

Mezi diskusní příspěvky o měření v sociologii je možno pak počítat studii Františka Zicha *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii* (Sociologický časopis 1972, 2, s. 140). Upozorňuje na metodologickou jednostrannost, která se projevuje v přílišném důrazu a přeceňování možnosti použití kvantitativních postupů, přičemž při měření intenzivních vlastností

sociálních objektů (postojů, mínění, chování apod.) se setkáváme s celou řadou metodologických obtíží. Proto považuje F. Zich za vhodnější označovat toto zjišťování intenzivních vlastností sociálních objektů obecnějším pojmem kvantifikace a pojmem „měření“ pak označovat jen takové zjišťování, pro které platí podmínky obecné definice měření, přičemž se připojuje k pojetí funkčnímu. Klíč ke kvantifikaci je pak v souboru postupů, které umožňují, aby kvantitativní stránky jevu byly poznatelné; přiřazení číslic je pak již záležitostí formální. Avšak směšovat kvantifikaci a měření nelze; jde o dva různé postupy ověřování, zkoumání a interpretace dosažených výsledků.

K diskusi o měření v sociologii se pak znovu vrátil Jan Řehák v článku *K současnému stavu naší sociologické metodologie a k některým potřebám výzkumu volného času* (Sociologický časopis 1972, 3, s. 333), v němž upozornil, že výrazným trendem současné metodologie je vzájemné přebírání metod a technik mezi vědními obory. Sociologie používá metody a modely vybudované v ekonomii, psychologii, demografii, lingvistice, pedagogickém výzkumu, ale i v genetice a v biologických vědách vůbec, v zemědělských vědách apod. Sociologické metody jsou naopak používány v jiných vědách. Nelze však zatím mluvit o jediné společné metodologii těchto věd, ale v určitých výsecích metodologie lze pozorovat jisté splývání a společnou práci na budování metodologické výstavby.

Jiné zaměření diskuse o měření představuje článek Aleny Vodákové *Kategorie validity* (Sociologický časopis 1972, 4, s. 425), odpovídající na otázku „Co měřit?“, aby bylo dosaženo relevance (důležitosti a obecné platnosti) i cíle poznání. Jde zatím jen o teoretický rozbor nejrůznějších definic validity, jak je nacházíme v literatuře; autorka se totiž po této analýze sémantických významů a sociologických smyslů pojmu validity k její problematice ještě později vrátí.

Zajímavým a metodologicky poučným příspěvkem k diskusi o měření je stať Michala Illnera *Poznámka k pojetí měření v sociologii* (Sociologický časopis 1972, 5, s. 515). Autor v něm uvádí, že základní (i když nikoli jedinou) poznávací funkci měření je třeba vidět ve skutečnosti, že usnadňuje srovnávání objektů; vůči srov-

návání stojí operace měření v instrumentálním vztahu a srovnávání lze také z historického hlediska považovat za operaci, na níž se měření vyvinulo. Rozbor operace srovnávání je podle M. Illnera klíčem k posouzení problémů měření a přes srovnávání vede i logická cesta k objasnění samého pojmu měření. Sám se přimlouvá za dostatečně široký obsah pojmu „měření“, tak aby kodifikoval praxi při poznávání různých forem materiálního světa, a tedy i postupy různých vědních disciplín. Neměly by existovat společenské jevy, jež by svou podstatou měření vylučovaly; jejich měřitelnost by měla v první řadě záležet na stupni, metodách a účelu poznání.

V posledním čísle minulého ročníku jsou pak obsaženy tři studie, jež se váží k diskusi o měření. V první řadě je to studie Marcela Josifka *Sociologie a matematika* (Sociologický časopis 1972, 6, s. 610), v níž autor dokládá, že i při měření jde o navázání kontaktů dvou abstraktních systémů, tj. obecné sociologie a matematiky, a dochází k závěru, že proces, nikoli jednorázový akt sociologického měření, není možné vtěsnat do jednoduché, všeobecně platné definice, nechceme-li se předem vzdát obecně poznávací hodnoty měřicího procesu.

Další studií *K pojmu znak v sociologii* přináší Jan Řehák pokus o formální definici, klasifikaci a vymezení vztahu k problematice měření (Sociologický časopis 1972, 6, s. 615). Jde opět o množinové pojetí znaku, které je jedním z možných postupů. J. Řehák tím navazuje na své předcházející úvahy o měření, které konkretizuje z formálního hlediska na typologii měřitelných znaků. Úspěch měření je podle autora závislý jak na volbě znaků, tak i na procesech měření. Je však především podmíněn teoretickou smyslností a vědeckou relevantností cíle či jeho praktickým zaměřením.

Třetí studií v této řadě je stať Aleny Voďákové *Kritéria validity* (Sociologický časopis 1972, 6, s. 626), která navazuje na stať vpředu uvedenou; autorce jde při rozvíjení snahy o kvalitu sociologického zkoumání o popis, posouzení a v rámci daných aplikací o doplnění systému kritérií validity používaných v současné sociologii.

Bylo tedy uveřejněno celkem deset významných studií či článků, které se zabý-

valy problematikou měření ve společenských vědách.

* * *

Při jednání rozšířeného výboru metodologické sekce Československé sociologické společnosti o uvedených diskusních příspěvcích byla především ujasněna stanoviska jednotlivých autorů, nebylo však dosaženo úplné názorové shody, především pokud jde o sám pojem měření. Z předložených názorů na základní okruhy problému měření vybíráme následující:

1. Význam a funkce měření v sociologii

Jakkoli sama definice pojmu měření může být problematická, není na druhé straně pochyb o tom, že široká „rodina problémů“, na které naše diskuse narazila a které zřejmě s otázkami měření souvisí, má klíčový metodologický význam pro rozvoj empiricky orientované marxistické sociologie. K tomuto souboru problémů patří nejen technické otázky konstrukce a užití měřicích stupnic, ale také předpoklady, které je třeba pro měření vytvořit v oblasti pojmové výstavby sociologie a při provádění řady operací, které vedou od sociologických pojmů až k získávání empirického materiálu. Patří k nim dále problematika funkcí, které měření plní pro výstavbu sociologické teorie a při aplikaci sociologie ve společenském řízení.

Otázky měření tedy tvoří metodologický komplex, jenž na jedné straně zasahuje až do základních gnoseologických a obecně metodologických východisek společenských věd a na straně druhé vede až ke zcela technickým otázkám konstrukce konkrétních měřicích instrumentů a postupů. Tento komplex je situován jak v oblasti sociologické teorie, obecné metodologie, logiky a matematiky, tak i ve sféře společenské praxe, řízení a rozhodování.

I když je zcela pochopitelné a správné, že zájmy jednotlivých metodologů se soustřeďují jen na některé dílčí úseky uvedeného komplexu a že podobně bývá omezena i většina odborných diskusí, je přece jen nutné respektovat spjatost celého komplexu a vzájemnou podmíněnost různých jeho složek a aspektů. Zejména je to nutné v průběhu obecné a problémy „inventarizující“ diskusi, jakou jsme se pokoušeli během uplynulého roku vést na stránkách Sociologického časopisu. Je tedy například jisté nezbytné řešit na zcela konkrétní

úrovni problematiku škálování, současně je však třeba pamatovat na to, že při technické diskusi tohoto typu byly před závorku vytčeny určité metodologické premisy, na nichž oprávněnost užití škálovacích technik závisí. Je také jisté zapotřebí ujasňovat si problémy tak obecné povahy, jako je definice pojmu měření ve společenských vědách nebo vztah měření v sociologii k měření v přírodních vědách, a vyvozovat z těchto úvah zásadní metodologické direktivy; nelze však přitom současně přehlížet skutečnost, že společenská praxe již určitých postupů pro měření společenských jevů de facto užívá, protože je potřebuje. Diskuse o měření v sociologii, pokud nechce zůstat čistě akademickou záležitostí, nemůže skončit závěrem, že společenské jevy prostě měřit nelze, nebo že je nelze měřit za stávajících podmínek, ale musí naopak ukázat, jak lze sféru měřitelného rozšířit a jaké jsou předpoklady zvyšování validity měření již zavedeného.

Síroce chápaná problematika měření je pro marxistickou sociologii významná také proto, že při jejím ujasňování si sociologie uvědomuje svou identitu jako vědní obor, zejména ve vztahu k vědám, které se zabývají jinými formami pohybu hmoty, než je život společnosti. Seriózní analýza možností a praxe měření v sociologii by nakonec měla i v této oblasti potvrdit myšlenku o jednotě hmotného světa, a tedy o metodologické jednotě věd, které se různými formami pohybu hmoty zabývají.

2. Předpoklady a specifika měření v sociologii

Při posuzování problematiky měření v sociologii, možnosti a mezí uplatnitelnosti měřicích procedur a vymezení specifčnosti měření ve společenských vědách vůbec je třeba analyzovat řadu filosofických, teoretických a metodologických otázek.

Za prvé, je třeba uvážit gnoseologicko-ontologické problémy kvalitativních a kvantitativních aspektů zkoumaných objektů. Bezprostřední nebo zprostředkovaný kvantitativní aspekt je nutným předpokladem měřitelnosti.

Za druhé, v souvislosti s historickým vývojem vědeckých pojmů od kvalitativních ke komparativním a metrickým (kvantitativním) je třeba uvážit, že i v sociologii lze smysluplně hovořit o metrických pojmech jen tehdy, existuje-li k nim předběžný komparativní pojem.

Za třetí, je třeba si uvědomit, že uplatnění metod měření původně rozvinutých ve fyzice nelze v sociologii provést bez modifikací podmíněných specifičností předmětu zkoumání v sociologii a vymezení objektů, u nichž je účelné s ohledem na potřeby teoretických úvah měření provádět. To znamená dobře uvážit funkci měření v sociologii ve vztahu k ověřování obecných i dílčích sociologických teorií, k získání numerizovaných dat atp.

Z této analýzy pak vyplývá, v které etapě výzkumu je možné a vhodné uplatnit specifické procedury „sociologického“ měření.

Za čtvrté, je třeba uvážit možnost zobrazování předpokládaného empirického relačního systému v sociologii do odpovídajícího numerického relačního systému, z něhož pak vyplývá diferenciací mezi čítáním a měřením, kterou lze předběžně charakterizovat jako zobrazování do množiny přirozených čísel, jde-li o čítání, a do množiny reálných čísel, jde-li o měření.

Za páté, je třeba zvážit, zda jsou splněny nutné a postačující podmínky měřitelnosti, zvláště empiricky relevantní interpretace numerických relací a operací a konstrukce vhodné, operačně reprodukovatelné jednotky měření.

Na základě těchto předběžných úvah bude pak možno stanovit, v jaké míře a v jakém smyslu je účelné hovořit o měření v sociologii. Jaké terminologické konvence přitom zvolíme, zda budeme hovořit o měření v širším či užším slova smyslu, o kvalitativním či kvantitativním měření, o škálování a měření, zda budeme subsumovat měření a čítání pod pojem kvantifikace, numerizace či metrizace, zda budeme rozlišovat sociologické a fyzikální měření, není samo o sobě tak závažné.

3. K definici měření v sociologii

Jak vyplývá z předcházejícího, není možno v současné době formulovat všeobecně přijatelnou a uspokojivou definici. Byly vysloveny definice širší i užší. Užší definice umožňuje vždy specifikaci a přesnější využití aparátů. Na „přesnějších“ základech užší definice můžeme vyvíjet konkrétnější postupy a dostaneme silnější tvrzení o věci. Na druhé straně můžeme definovat, vymezit i příbuzné obory a definice nemusí být vedeny ve stejném duchu.

Širší definice zahrnuje širší třídu postupů $\angle$ umožňuje jednotný pohled na věc, umožňuje vytvářet jednotnou soustavu smysluplných pojmů, umožňuje jednotný přístup při specifikaci na užší problémy, umožňuje právě ve filosofické a obecně metodologické rovině jednotné zhodnocení různých dílčích postupů, umožňuje účelné specifikace na dílčí postupy a analogické aplikace zkušeností z jedné dílčí metody na ostatní, umožňuje vytvořit konzistentní systém vzájemně na sebe navazujících a doplňujících se pojmů, které je třeba brát v úvahu.

Širší definici volíme proto, že rozdíly mezi „měřením“ a „čítáním“, „měřením“ a určováním kvality a uspořádáním „měření“ a zjišťováním křivek, grafů apod. (myslíme-li měřením kvantitativní záležitost) jsou v praktické rovině a podle zvyku a našeho dosavadního náhledu sice zřejmé, ale mají jako poznatkové procesy společného jmenovatele, a to:

- a) jsou smysluplné vždy pro určitou třídu objektů – empirického systému, na němž jsou objektivně dané relace vzhledem ke zkoumané vlastnosti,
- b) zkoumané vlastnosti jsou reprezentovány znakem – množinou symbolů odpovídajících vždy určitým seskupením stavby vlastnosti; na tomto znaku jsou definovány relace souběžně k relacím vlastnosti v objektivním zkoumaném systému,
- c) existuje zobrazení z empirického systému do abstraktního systému (tj. znaku s relacemi), které umožňuje jednoznačné určení hodnoty znaku pro každý konkrétní objekt.

Na závěr tohoto sdělení je třeba ještě upozornit na některé okolnosti. Předně je zřejmé, že zde prezentované základní výsledky dosavadní diskuse o měření v sociologii nejsou a v této etapě ani nemohou být úplné. Tři relativně samostatné tematické celky, které se v diskusi objevily a které zde uvádíme, obsahují nejen evidenci problémů a jejich pracovní utřídění, ale současně naznačují i některé nové přístupy a možnosti jednotlivých řešení, která ovšem nemohou být jen akademickou záležitostí, ale musí probíhat v souladu s cíli konkrétní výzkumné činnosti v oboru sociologie.

Z prezentovaných úvah je také zřejmé, že jejich autoři nedošli ve všech směrech

k jednotnému názoru o pojetí, definici a funkci měření v sociologii. Domníváme se, že to není na škodu věci, ale naopak to svědčí o složitosti, životnosti a plodnosti řešení této problematiky.

Diskuse o měření vznikla nutně a zákonitě právě v tomto období, v němž naše sociologie prodělává významný proces metodologické sebereflexe, v němž hledá efektivní prostředky zkoumání sociální reality a prohlubuje svůj metodologický aparát. V tomto směru je zřejmé, že podobná diskuse mohla vzniknout o řadě jiných neméně významných problémů. Praktická potřeba metodologického rozpracování obecných pojmů, potřeba ověřování konkrétních metod a technik sociologického zkoumání dává tušit, že tato a další podobné diskuse budou i nadále pokračovat a přinesou své pozitivní výsledky.

Резюме

Измерение в общественных науках. Итоги дискуссии об измерении в социологии

Статья подытоживает частные сведения из дискуссии о проблематике измерения в социологии, имеющей место на страницах Социологического журнала и в рамках работы методологической секции Социологической ассоциации.

Во вступительной части резюмируются основные подходы дискутирующих. В первом параграфе дается оценка функции измерения в социологии и ее значению. Прежде всего здесь констатируется, что эта проблематика составляет методологический комплекс, выходящий за пределы только узко социологической области. Целенаправленность решения этого вопроса усматривается прежде всего в его значении для исследовательской практики и для развития самой специальности. Во втором пункте оцениваются предпосылки и специфика измерения в социологии.

Третья часть приводит предложение дефиниции измерения. Избрано более широкое понимание дефиниции измерения, так как она дает возможность более общего подхода и создания предпосылок для дальнейших параллельных понятий. Рабочая дефиниция формулирована следующим образом: К данному свойству мы конструируем признак, отражающий отношения, которые определяют это свойство в реальном мире. Этот признак имеет переменные величины для классов объектов, для которых свойство определяется. Измерением называется процесс измерения величины признака для определенного данного объекта.

Дискуссия об измерении в чехословацкой социологии является составной частью процесса методологической саморефлексии, и она будет продолжаться в связи с решением практических методологических задач.

Summary

Measurement in Social Sciences (Conclusions from the Discussion on Measurement in Sociology)

The paper summarizes partial findings following from the discussion on the problems of measurement in sociology which has taken place on the pages of the Sociological Review and within the methodological section of the Czechoslovak Sociological Society.

In the introductory part, the fundamental approaches of the discussers are summarized. The first section evaluates the function of measurement in sociology and its importance; first of all, the statement is advanced that these problems form a methodological complex overlapping the narrowly sociological area. The functional significance of this question lies primarily in its relevance for the research practice and for the development of the discipline itself. In the second

part, the preconditions and specific features of measurement in sociology are evaluated.

In the third part, an attempt is made at defining measurement in sociology. A more broadly conceived definition of measurement was chosen: this makes possible a more general approach, as well as the creation of preconditions for further co-ordinate concepts. The working definition has been formulated as follows: For a given quality, a variable is construed depicting the relationships determined by this quality in the real world. This variable involves variable values for the class of objects for which the quality has been defined. The process of determining the value of the variable for a certain given object is called measurement.

The discussion on measurement in Czechoslovak sociology forms a part of the process of methodological self-reflection and will continue in connection with solving practical methodological tasks.

Zdroje mimořádného zkreslení odpovědí na otázky dotazníku a cesty k jeho neutralizaci

MILAN BRUMLA

Rapid, Praha

Úvod

Problematika tvorby otázek je významnou oblastí sociologické metodologie nejen pro svoji svébytnou specifikou, ale zejména pro praktické důsledky, které mohou mít nevhodně sestavené otázky.

Obecně platí, že odpovědi jsou úměrné kvalitě otázky. Odpověď je funkcí mnoha faktorů – otázky, situace, skrytých cílů respondenta (jako je např. prestiž, snaha o úmyslné zkreslení odpovědi) atd. Formulace otázky hraje mezi těmito faktory prvořadou roli.¹ Nejasné a nedostatečně vymezené otázky proto navozují odpovědi, které trpí stejnými nedostatky. Sugestivně položené otázky přinášejí pak odpovědi, které jsou očekávány a považovány za žádoucí. Změní-li se otázka, mění se i odpověď. Diference vznikající z různých formulací otázky téhož obsahu je někdy překvapující.²

Nejde pouze o zásadní změny otázek. Někdy stačí změnit jedno jediné slovo, aby se jednoznačná otázka stala víceznačnou, a tím získala jiný smysl.³

Na podcenění problematiky otázek a dotazníků a na potřebu zvýšit zájem o tuto oblast shodně poukazuje řada zahraničních autorů. Tak W. Friedrich z NDR říká výslovně [5]: „Tato problematika je bohužel velmi zanedbána empiricky, ale hlavně teoreticko-metodicky. V naší literatuře se jí blíže teoreticky zabýval jen Krasemann.“ Jiní autoři z NDR [9] konstatují, že kladení otázek je často podceňováno. Ještě se

dostatečně nedocenilo, že cílevědomé, metodicky a psychologicky správné kladení otázek je nezbytným předpokladem kvality výsledků. Grušin [6] upozorňuje na závažnost problematiky a její pouze zdánlivou jednoduchost.

„Jde o to, že na první pohled banální požadavek, aby otázka kladená dotazovanému byla formulována správně a přesně, naráží v praxi na značné potíže.“ Oppenheim [13] dokonce uvádí, že „zkreslení zaviněné konstrukcí dotazníku a formulací otázek může snadno převážit to, co bylo získáno zlepšením technik výběru souboru respondentů“.

Je třeba se také zmínit o někdy se objevující mechanické představě, že technicky dokonalé zpracování získaných dat na počítačích stačí k získání spolehlivých výsledků. Žádné sebelepší sečítání odpovědí na nespolehlivý dotazník nemůže kompenzovat jeho vnitřní nespolehlivost. To samozřejmě platí i naopak.

Výstižně dnešní situaci komentuje Friedrich [5]: „Statistické zpracování dat a jejich interpretace stojí na hliněných nohách, jsou-li otázky zpracovávány laicky. *Kvantitativní výpočty a statistické zpracování mohou vést ke zdánlivé přesnosti – a tím ke zkreslenému podání skutečnosti.* Tato výtka nepatří statistikům, ale tvůrcům a interpretům otázek. Nutné další zlepšování statistických postupů současně předpokládá podstatné zvýšení kvality v oblasti výzkumu otázek.“

¹ Do vztahu „otázka-odpověď“ se tedy promítá i širší vztah „tazatel-dotazník-respondent“ resp. vlivy spojené s rozhovorem jako takovým. U standardizovaného rozhovoru prostřednictvím strukturovaného dotazníku by však tyto vlivy neměly být rozhodující. Zůstávají stranou našeho zájmu, je ale třeba vědět o jejich existenci.

² Bingham-Moore-Gustad uvádějí příklad pokusů, které měly dokázat, jak změněná formulace otázky může způsobit změny v odpovědích. Jedna otázka vedla ke 41 % kladných odpovědí. S jinou formulací však odpovědi „ano“ bylo 92 %. Grušin [6:214] uvádí příklad ze sovětské praxe, kdy jednu z možných alternativ odpovědí uvedlo jen 0,2 % dotazovaných, když nebyla výslovně uvedena mezi alternativami. Po jejím doplnění mezi alternativy ji však uvedlo plných 21,9 % respondentů.

³ Autoři z NDR [9] uvádějí tento ilustrativní příklad: Dejme tomu, že otázka v původní formulaci by zněla: „Kdy jste si koupil v obchodě nový televizor dodaný z výroby?“ Při změně otázky: „Kdy jste si koupil v obchodě nový televizor?“ mohou odpovědět i ti, kdo si koupili použitý televizor. Z jejich hlediska je však „nový“. Při další změně: „Kdy jste si koupil nový televizor?“ mohou odpovědi zahrnovat i nákupy od soukromníků. Jiné výsledky opět přinese otázka: „Kdy jste si pořídil nový televizor?“ Kladné mohou odpovědět nejen ti, kdo získali televizor nový nebo použitý, nákupem nebo výměnou, ale dokonce i ti, kdo případně televizor dostali darem anebo jej třeba vyhráli v loterii. Zdánlivě nepodstatné změny otázky mají za důsledek takové změny odpovědí, že výsledky nemusí být srovnatelné.

Problematicku tvorby otázek nelze tedy co do stupně významu podceňovat ve srovnání s jinými možnými zdroji zkreslení. Oblast tvorby otázek a dotazníků není vyhraněnou oblastí jedné vědní disciplíny. Jde spíše o záležitost interdisciplinární, vyžadující přístup sociologický, psychologický, sémantický, přičemž značnou roli hrají i empiricky získané zkušenosti.

Vymezení tématu

Oblast problémů spojených s tvorbou otázek a dotazníků je značně rozsáhlá.

V tomto článku jde jen o určitý výsek — o problematiku otázek ve standardizovaných rozhovorech, při výzkumech dotazováním prostřednictvím strukturovaných dotazníků. Přitom je zaměřen pouze na ty typy otázek (a to jen na otázky ve vlastním slova smyslu, včetně alternativ odpovědí) a na některé jejich elementy, které mohou být zdrojem *mimořádně* zkreslených odpovědí resp. výsledků. Otázky s touto specifickou charakteristikou jsou označeny jako „problémové“.

S ohledem na rozsah článku se v rámci tohoto druhu otázek budeme zabývat převážně těmi, které mají za úkol zjišťovat fakty. Tím je dáno, že stranou našeho hlavního zájmu zůstanou „otázky“ zjišťující postoje, názory a mínění, které mají svou vlastní, rozsáhlou a specifickou problematiku.

Speciálním zaměřením na typy otázek a elementy, u nichž hrozí mimořádně vysoké zkreslení odpovědí, je také dáno, že nemůžeme vycházet z běžně známé systematiky otázek podle formy odpovědi (otázky otevřené, zavřené, resp. polootevřené).

K některým aspektům kompetence, procedury a pilotáže

Kvalifikovaná tvorba otázek předpokládá nejen vědomosti, ale i praxi, zkušenosti a speciální výcvik. Zdá se však nevhodné opírat se o úzké specialisty pro tvorbu otázek. Tento proces naprosto nelze oddělit od jiných fází výzkumu. Je proto spíše vhodné, aby byl řízen obecně zaměřeným výzkumníkem, který se ovšem musí dobře vyznat i v tvorbě dotazníku.

Tvorba otázek také nemá být záležitostí jednotlivce (byť byl sebezkušenější a sebekvalifikovanější), ale záležitostí týmu, v němž se zkušenosti členů navzájem doplňují a případné nedostatky neutralizují.

Ideální počet členů týmu jsou 3–4 odborníci. Při vyšším počtu se práce týmu stává neoperativní.

Upozorňujeme výslovně na fázi pilotáže, protože může mít mimořádný vliv na kvalitu otázek. Má-li být pilotáž užitečná, je třeba, aby ji prováděli nejlepší a nejzkušenější tazatelé a výzkumníci. Pilotáže by se měl osobně zúčastnit i vedoucí výzkumného projektu. Je nejlépe seznámen s cíli a problémy výzkumu a bývá i nejlépe schopen interpretovat výsledky pilotáže.

K náležitostí odborně provedené pilotáže patří mimo jiné i to, že tazatelům jsou známy sporné body nebo problémy dotazníku. Pokud je nedostatečně provedena předcházející fáze přípravy dotazníku, zejména kritické zkoumání otázek jejich tvůrci, a pokud nejsou známa slabá a podezřelá místa otázek a dotazníku, nemusí být pilotáž plně úspěšná. Pokud se tazatelé nezaměří na sporné momenty, je pravděpodobné, že ani špatné otázky nebudou pilotáží odhaleny (14). Kritické zkoumání otázek samotnými tvůrci, které má pilotáží předcházet, je proto mimořádně důležité.

„Problémové“ otázky a jejich typologie

1. Sugestivní otázky
 - obecně
 - otázky prestižní
 - otázky požadující informaci
 - otázky zaměřené do budoucnosti
 - otázky hypotetické
 - otázky se stereotypy
2. Otázky kladoucí nepřiměřené nároky na paměť respondenta
3. Otázky extenzivní
4. Multielementní otázky

Obecně k problematice sugestivních otázek

Pojem tzv. sugestivních otázek není jednoznačně vyjasněn a je vysvětlován různými autory různě.

Uveďme např. Oppenheima [13]: „sugestivní otázky nejsou neutrální — navozují odpověď nebo vyjadřují hledisko tazatele“. Bingham-Moore-Gustad [2] hovoří o „otázkách, které předpokládají fakty a vsugerují odpověď, která může, ale nemusí být pravdivá“. Autoři z NDR [9] hovoří o tom, „že otázka může mít jistý sugestivní účinek. Ze zvolené formulace může respondent vyrozumět, že se od něj vlastně očekává určitá odpověď. Formulací otázky lze zkreslené odpovědi tohoto typu přímo vyvolat.“ Grušin [6] nehovoří

přímo o sugestivitu, ale zdůrazňuje nebezpečí zkreslení otázek. V této souvislosti zdůrazňuje, že dotazovanému se může zdát, že se od něho očekává volba jen jedné (dvou), tří — podle podmínek dotazovací akce) z předložených variant. Kapr — Šafář [8] uvádějí, že sugestivní jsou takové otázky, které už tím, jak jsou položeny, formulovány, předem napovídají „vhodnou“, „očekávanou“ odpověď. V Paynově pojetí [14] lze za sugestivní považovat takovou otázku, která vede respondenta k jiné odpovědi, než kterou by dal na jinak formulovanou otázku téhož obsahu.

Ideální a nesugestivní otázkou by tedy byla taková otázka, která by neovlivnila odpověď. Takové otázky však neexistují. Neexistuje formulace, která by se pro danou otázku dala považovat za jediné správnou. Různé formulace přinášejí různé odpovědi, ale je těžké jednoznačně dokazovat a tvrdit, že jedna formulace je správná a ostatní špatné.

Je otázkou, zda etrémně široké pojetí, zahrnující i „sugestivitu formy“, není nadzazené. V tomto pojetí jsou sugestivní například i zavřené dichotomické otázky (protože zkreslují výsledek tím, že nedávají respondentovi více možností) anebo neúplný výběr alternativ u polytomických otázek. Zkreslení může být ostatně způsobeno i pořadím alternativ nebo pořadím otázek.⁴

V zájmu objektivity je nutno poznamenat, že i když většina autorů varuje před sugestivními otázkami a nebezpečím mimořádného zkreslení, může mít tento typ otázek za určitých okolností v dotazníku pozitivní funkci [15]. Někteří autoři například upozorňují, že záměrné nasazení sugestivních otázek může za určitých okolností dokonce zvýšit validitu odpovědi. Sugestivní otázky se hodí například k eliminování respondentů s extrémními názory. Také neúplný výběr alternativ nemusí v každém případě nutně vést ke zkreslení.

Zdroje sugestivity mohou být rozmanité. Oblast sugestivních otázek je rozsáhlá a nemá přesně vymezené hranice. Za těchto okolností se zdá, že nepřijatelnějším by bylo takové pojetí sugestivních otázek, které není ani příliš široké, ale ani příliš úzké. Při neexistenci jednoznačně uznávané definice sugestivních otázek budeme považovat za sugestivní jen otázky (samy o sobě), které určitou odpověď navozují buď svou vlastní formulací, nebo nepřímou,

způsobené zkreslení však dosahuje závažného stupně intenzity.

Otázky spadající do této oblasti se v zahraniční literatuře diferencují na různé podskupiny. Ty se však mnohdy, jak ani při charakteristice sugestivních otázek není jinak možné, prolínají, a tak diferenciaci, kterou použijeme, nelze považovat za vyčerpávající. Slouží spíše k přehledu a k orientaci.

K obecné ilustraci toho, oč v případě sugestivních otázek jde, uvedeme konkrétní příklad z praxe hloubkových interview [1]:

Tazatel: „Co máte raději, dívat se na televizi, nebo jít do kina?“

Respondent: „Já opravdu nevím... snad televizi.“

Tazatel: „Proč? Snad proto, že je to pohodlnější?“

Respondent: „Tak jsem o tom nepřemýšlel, ale asi to tak bude. Člověk nemusí jít ven... je to pohodlnější.“

Tazatel: „Tím myslíte, že je pohodlnější zůstat doma, posadit se do křesla?“

Respondent: „Ano. A pak, rodina je pohromadě, víte, co se děje.“

Tazatel: „A jste-li v biografu, máte starosti, co se děje doma.“

Respondent: „Ano, právě to jsem chtěl říci. Mám starosti, co se děje doma.“

Jde o nejobecnější případ sugestivity, kdy tazatel fakticky vkládá respondentovi „odpovědi do úst“. Jiným takovým příkladem může být otázka:

„Nezapomněl jste něco?“

(Zde už jen samo položení otázky je aktem sugestivity. Otázka připomíná něco, nač respondent ani nemyslel. Jeho pocity a reakce však mohou být otázkou ovlivněny.)

Otázky prestižní

Sugestivnost otázky nemusí být vyvolána jen slovní formulací anticipující určitou odpověď. Otázka sama o sobě může být formálně bezchybná, a přece může dojít ke zkreslené odpovědi. Tak je tomu v těch případech, kdy se otázka dotýká prestiže respondenta, resp. lidské touhy po prestiži. Lidé chtějí působit na druhé svými vědomostmi, svým fyzickým vzhledem, zkušenostmi, majetkem, morálkou. Chtějí být považováni za čestné a charakterní. Chtějí, aby si o nich druzí mysleli, že řádně plní své povinnosti a vůbec že se chovají tak, jak to odpovídá ustáleným společenským normám.

Příklady prestižních otázek:

„Jak často pijete pivo (alkoholické nápoje)?“

⁴ O „sugestivitě pořadí otázek“ a tzv. „haló-efektu“ hovoří např. Kapr-Šafář, viz [8:67].

„Sledujete kritiky, recenze a články o nových knihách?“

„Čtete pravidelně knihy?“

„Navštívil jste během uplynulého roku alespoň jednu výstavu výtvarného umění?“ (U této otázky je navíc sugestivní i formulace.)

K prestižním otázkám patří i takové otázky, které jsou uváděny pod záštitou nějaké autority:

„Lékaři říkají, že... Co si o tom myslíte vy?“

„Mnoho lidí si myslí, že...“

„Výzkum ukázal, že...“

Problematickou prestižní otázkou výstižně ilustruje Oppenheim [13]: „Vždy si musíme uvědomovat, že mnoho otázek zjišťujících fakty může být zatíženo prestiží. Někteří lidé budou tvrdit, že čtou více a koupají se častěji, sež odpovídá skutečnosti. Zdá se, že si čistí zuby přehnaně často a že chodí do muzea každý týden!“

Kolektiv autorů z NDR [9] upozorňuje na možnost prestižního zkreslení odpovědi při dotazování na četbu známého díla.

Nevhodně postavená otázka: „Četl jste *Fausta* od Goetha?“

Správná formulace: „Chtěl byste si někdy přečíst *Fausta* od Goetha?“

Taková formulace poskytuje respondentům možnost „prestižního úniku“. I ti, kteří knihu nečetli, mohou tvrdit, že si ji přečetli, a chránit tak své ego. Ti, kdo knihu už četli, to neopomenou zdůraznit. (Jak uvidíme v partii o technikách předcházejících zkreslení, není ovšem formulace dávající možnost prestižního úniku jedinou možností, jak eliminovat vliv prestiže. Jinou možností jsou filtrační otázky atd.)

Vlastní sugestivita otázky může být ještě zvýšena nevhodnou kombinací s následující otázkou, která má být kladena při negativní nebo neuspokojivé odpovědi na předcházející otázku (např. 1. „Jak často chodíte do divadla?“ 2. „Proč nechodíte do divadla častěji?“ – druhá otázka přímo vyvolá představu, že do divadla je třeba chodit často).

Instruktivní příklad prestižní otázky uvádí kolektiv východoněmeckých autorů [4]:

„Kolik jste měla možnost uspořít v minulém měsíci?“ – nic // pod 20 DM // 50 až 100 DM // 100 až 200 DM // nad 200 DM.

Takto formulovaná otázka v sobě skrývá nebezpečí, že i hospodyně, která v minulém měsíci nemůže vykázat žádné úspory, odpoví z prestižních důvodů kladně. Formulace otázky má několik chyb:

1. Otázka působí sugestivně – z otázky může respondent vyvodit, že se vlastně nějaká úspora očekává.
2. Skutečnost, že v otázce není výslovně uve-

den doplněk – „anebo jste neměla možnost nic uspořít“ – jen podtrhuje sugestivitu otázky.

3. Je-li otázka stanovena včetně alternativ, pak tím dochází k silnému ovlivnění. V tomto případě alternativy ještě posilují pocit respondenta, že se *muselo* něco uspořít.
4. Autor otázky se nesprávně pokoušel vyřešit jednou otázkou něco, co by se mělo zjišťovat dvěma otázkami.

Vhodnější postup: Otázka č. 1. „Měla jste možnost v minulém měsíci něco uspořít, nebo to nebylo možné?“

Tato formulace umožňuje, aby respondentka přiznala i možnost, že nic neuspóřila. Formulace „nebo to nebylo možné“ ji nevede k tomu, aby z prestižních důvodů uvedla nepravdivou odpověď. V případě, že respondentka něco uspořila, tazatel připojí druhou, doplňkovou otázku.

Otázka č. 2: „Kolik to bylo v minulém měsíci?“

Přitom by se neměly uvádět žádné alternativy částek, i když – jako pomůcka pro tazatele – by v dotazníku mohly být orientačně uvedeny.

Otázky požadující informaci

Závažnost prestižních otázek z hlediska možného zkreslení odpovědi je značná. Zkreslení odpovědi z prestižních důvodů snad nejčastěji pramení z pocitu respondenta, že musí na danou otázkou říci nějakou odpověď. V tomto směru s prestižními otázkami souvisí a v některých oblastech se do značné míry i prolínají otázky, které požadují od respondenta informaci. Důvody, proč mnohdy dochází k „inflaci vědomostí“ ze strany respondenta, jsou často právě prestižní. Je empiricky zjištěno, že respondenti odpovídají nejen na otázky, kterým nerozumí, ale i na ty, na které vůbec neznají odpověď. Ve snaze vypadat, že jsou dobře informováni, podávají někteří lidé více informací, než kolik jich jsou objektivně schopni podat. Dalo by se s nadávkou říci, že „nevědí, o čem mluví“.

Tyto tendence respondentů byly v některých výzkumech zjišťovány například otázkami dotazujícími se na fiktivní národnosti, na zákon, který neexistuje, apod.

Na otázky zjišťující stav informovanosti dotazovaného je ovšem možné obdržet zkreslené odpovědi také proto, že respondent objektivní informaci prostě nemůže podat, protože ji nezná, nebo proto, že v důsledku zapomenutí podává informaci, o níž je subjektivně přesvědčen, že je správná, ve skutečnosti je však odhadem. Takovými otázkami kladoucími nepříměrné nároky na paměť se budeme zabývat

zvlášť. Na tomto místě připomeňme jen důležitost toho, aby otázka od respondenta vyžadovala jen informaci, kterou je schopen podat.

„Problémové“ otázky tohoto typu se vyskytují poměrně často. Jejich tvůrci — a to je bohužel častým jevem — mylně předpokládají, že respondent odpověď na otázku musí znát.

Příklady:

„Řídí se požadavky na správnou výživu podle Vašeho názoru málo lidí, méně než polovina lidí nebo většina lidí?“

„Myslíte si, že výrobek XYZ je lepší než ostatní?“

Tato otázka předpokládá, že respondent zná výrobek XYZ. Pokud ho zná, pak otázka dále mylně předpokládá, že respondent zná i další výrobky téhož druhu a že je schopen je navzájem porovnat. Také výraz „lepší“ je mnohoznačný, a proto nevhodný.

Je třeba znovu zdůraznit, že je zásadně důležité vždy oddělit (např. filtračními otázkami) „informovanou“ skupinu respondentů od skupiny „neinformované“. Jinak hrozí nebezpečí, že odhady neinformované skupiny budou figurovat v závěrečných výsledcích jako fakty. Je nutno *odhalit, zda respondent vůbec může podat požadovanou informaci, a pokud ano, zda ji nepodává zkresleně.*

Na tomto místě se nelze nezmínit i o tom, že ke zkreslení odpovědi na otázku zjišťující informovanost (vědomosti) respondenta může dojít už volbou mezi otevřenou a uzavřenou otázkou resp. otázkou polootevřenou. Jde-li o to, zjistit vědomosti, znalosti, je lépe volit otevřenou nebo polootevřenou otázku. Jinak dochází k inflaci vědomostí, a to tím spíše, je-li správná odpověď uvedena mezi alternativami odpovědi. Tato skutečnost byla dokázána štěpeným testováním ([11], [12]).

Otázka A:

„V televizi a časopisech se denně užívá velmi mnoho cizích slov. Lidé často nevědí, co znamenají. Co například znamená „esperanto“? Tato otázka je svým způsobem otevřená, resp. polootevřená. Zhruba 35 % respondentů poslalo obsah termínu esperanto správně.

Otázka B:

Text otázky stejný, ale je doplněn o alternativy správné odpovědi:

— jednotná světová řeč — nevím — jiná odpověď

Správnou odpověď označilo 52 % respondentů. Z provedeného experimentu vyplývá, že čím je otázka zjišťující stav *vědomostí* otevřenější, tím více se výsledek blíží reálnému stavu.⁵

Otázky zaměřené do budoucnosti

Zkreslení odpovědi na tento typ otázek je ovlivněno především faktem nejistoty budoucího chování. Mínění vyjádřené v přítomnosti vždy neznamena, že respondent bude v souladu s ním jednat v budoucnosti. Podle Friedrichova názoru [5] existuje podle okolností mezi verbálními výroky respondentů ve fiktivní situaci a skutečným chováním v reálné situaci jen vztah pravděpodobnosti. Důležitým úkolem je proto zjišťovat *stupeň* vztahu mezi výroky zjištěnými při dotazování a chováním v praxi, například experimenty v reálné situaci.

Kolektiv autorů z NDR [9] je optimističtější, zejména pokud jde například o předpovědi budoucího kupního chování. Vychází však z předpokladu splnění hlavní podmínky, kterou vidí v dodržení správného metodického postupu. Za takový postup pokládá nasazení komplexu doplňujících se otázek a konfrontaci získaných údajů s dalšími sociálně ekonomickými daty (například příjmem, velikostí rodiny, stářím), jakož i s cenovými trendy a vzdáleností doby indikovaných nákupů.

Hrubý návrh řešení komplexu otázek:

„Vlastníte televizor?“ „V kterém roce jste si ho koupili?“ „Považujete vlastnictví televizoru za žádoucí?“ „Je *pevný* váš úmysl, že si příští rok koupíte televizor?“ „Na co nyní šetříte?“ „V jakém pořadí chcete uskutečnit nákupy výrobků, jejichž pořízení plánujete?“

V navrhovaném metodickém postupu nejde o jednotlivé, izolované otázky dotazující se na budoucí kupní chování, i když otázka tohoto druhu je v komplexu obsažena. Její problematičnost je však snížena formulací „*pevný úmysl*“.

Je třeba se ještě zmínit o tom, že otázky týkající se budoucího kupního chování někdy a s různým stupněm intenzity souvisí s prestiží, zejména pokud se týkají výrobků, které se mohou stát symbolem společenské prestiže. Tak například otázky týkající se budoucího nákupu auta mohou přinést inflaci kladných odpovědí. Nejsilněji však zde působí moment projekce do budoucnosti. Respondent se totiž

⁵ Při zjišťování názorů může být situace odlišná. Grušin [6:215] uvedl příklad otázky: „Jaká opatření můžete navrhnout k upevnění mladé rodiny?“ Volba typu otázky (Grušin preferuje otevřené otázky, protože neomezuji respondenta) nezabránila zkreslení. Rada respondentů nepochopila smysl otázky a

při odpovědích sklouzla do zcela jiné oblasti (např. rozpídající se rodiny), zatímco cílem bylo zjistit podmínky, které by vylučovaly situaci vedoucí k rozvodu. Zavřená otázka se správně vybranými alternativami by v tomto případě zřejmě byla vhodnější.

cítí méně vázán, pokud jde o správnost jeho odpovědi.

Otázky hypotetické

Problematika hypotetických otázek je podobná. Tyto otázky začínají například výrazem „Kdyby...“, nebo obsahují kondicionální tvar slovesa. Také validitu odpovědi na tento typ otázek lze považovat za velmi problematickou. Hypotetické otázky přinášejí hypotetické odpovědi. Z toho důvodu je vhodnější se hypotetickým otázkám pokud možno vyhnout. Praxe ukazuje, že otázky zaměřené na minulost (a zejména blízkou minulost) mohou někdy přinést validnější odhad než otázky zaměřené na hypotetickou nebo budoucí situaci.

Otázky obsahující stereotypy

Za stereotypy lze považovat slova, která jsou emocionálně zabarvena a automaticky navozují pocit souhlasu nebo nesouhlasu. Jde o ustálené asociace, spojované se jmény jednotlivců (např. Hitler), institucí apod. (např. fašismus, demokracie), s deskriptivními termíny (např. ředitelé, šéfové), určitými etnickými skupinami (např. cikáni) nebo jednotlivci (např. tchyně).

Je-li v otázce obsažen stereotyp, respondent spíše reaguje na sugestivní výraz než na vlastní obsah otázky. Pokud není stereotyp podstatnou součástí otázky, je lépe se mu vyhnout. (Ze systematického hlediska by bylo možné slova – stereotypy zařadit pod tzv. problémová slova. Obsahují však silný sugestivní náboj. Proto o nich hovoříme na tomto místě.)

Otázky kladoucí nepřiměřené nároky na paměť respondenta

Velmi často se stává, že respondentova odpověď je jen odhadem. Ke zkreslení tohoto typu dochází, klade-li otázka nepřiměřené nároky na jeho paměť. (Příklad: „Které pořady v televizi jste sledoval tento týden?“)

Je chybné předpokládat, že odpověď respondenta na takovou otázku bude vždy přesná. To, co si respondent pamatuje, se může značně lišit od skutečnosti. Proto je nutné se buď vyhnout všem otázkám, které kladou na paměť respondenta nepřiměřené nároky, nebo formulovat otázku tak, aby dotčené časové období nebylo příliš vzdáleno od doby dotazování a ná-

roky na paměť se snížily na minimum. Otázku uvedenou jako příklad by bylo lépe formulovat takto: „Které pořady jste sledoval dnes (včera)?“

V oblasti výzkumu spotřebitelské povtařky se lze setkat s tzv. „postupem podle posledního nákupu“, který je aplikovatelný i obecně. Tato praxe vychází z předpokladu náhodné distribuce odpovědí. Lze předpokládat, že odpoví-li respondent, že naposledy koupil výrobek značky AB (i když třeba běžně používá CD), vyrovná se toto zkreslení jiným respondentem, který třeba naposledy koupil CD (a běžně užívá AB).

Z hlediska validity předpovědi je – jak jsme již dříve řekli – často vhodnější zaměřit jednotlivé otázky spíše do blízké minulosti než do budoucnosti. V tomto bodě se stýkají otázky kladoucí nepřiměřené nároky na paměť s otázkami hypotetickými a otázkami kladenými do budoucna.

Otázky extenzivní

(předpokládají generalizaci ze strany respondenta)

S otázkami kladoucími nepřiměřené nároky na paměť souvisí otázky extenzivní. Jsou to otázky, které mají obvykle zjistit průměr nebo generalizaci za určité období. (Např. „Kolikrát jste během posledních čtyř neděl použil hromadného dopravního prostředku?“)

Otázky tohoto typu jsou nevhodné, protože žádají od respondenta příliš mnoho:

1. Vzpomenout si na jednotlivou činnost.
2. Vytvořit průměrnou generalizaci. Tím, že jsou příliš extenzivní, stávají se tyto otázky téměř hypotetické. Spoléhat se na paměť respondenta a navíc předpokládat schopnost generalizace je nesprávné.

Daleko přesnější je dotazovat se řadou otázek na specifické fakty a nevyžadovat generalizaci zahrnující celou řadu elementů. Je-li souhrn detailů dostatečně kompletní, je celek přesnější než všeobecný odhad. To znamená, že výsledky výše uvedené otázky budou validnější, budeme-li se dotazovat na použití dopravního prostředku „včera nebo minulý týden“ a dotaz budeme opakovat třeba několikrát za měsíc.

Otázky multielementní

Není snadné získat spolehlivou odpověď

na otázku týkající se jedné myšlenky. Z toho vyplývá, že jde-li o dvě myšlenky (témata), je vhodné použít dvou otázek. V tomto směru se dopouštějí chyb zejména začínající výzkumníci, kteří chtějí vtěsnat do jedné otázky co nejvíce. Důsledkem může být velmi obtížná, ne-li nemožná interpretace výsledků a také neúnosná délka otázek.

Příklad:

„Kterou stránku nedělního vydání novin XYZ čtete nejdříve a je pro vás nejzajímavější?“

(Jde o dvě myšlenky. Navíc se předpokládá, že čtenář nejzajímavější stránku čte nejdříve.)

„Byl jste v poslední době nemocen nebo trpěl bolestmi hlavy?“

„Odhalení“ některých multielementních otázek bývá obtížné. Účinným pomocníkem může být zejména pilotáž, protože multielementnost otázky se nezvratně projeví v odpovědích a zejména v obtížnosti je interpretovat.⁶

S multielementními otázkami svým způsobem někdy souvisí i příliš dlouhé otázky, nazývané v zahraniční praxi „maratónské“. Pro délku otázky nelze stanovit přesná pravidla. Převážně se však doporučuje, aby otázky byly v rámci možnosti co nejkratší.

Problémová slova a slova s více významy

Zmínili jsme se již o slovech—stereotypech, která mají sugestivní účinky. Problémových slov v oblasti tvorby otázek existuje však mnohem více, stereotypy jsou jen jejich částí. Některá slova mohou (podle empirických zkušeností) působit potíže a při jejich použití je třeba opatrnosti. Problémovost většiny z nich však není absolutní, i když může být takřka univerzální. Převážně záleží na kontextu a jistě i na typu a úrovni respondentů. Zdrojem potíží bývají také slova s více významy, protože hrozí nebezpečí, že respondent takovému slovu přisoudí jiný význam než autor dotazníku.

Znalost problematických slov nesmí ovšem vést ke snížení opatrnosti, pokud jde o jiná slova. Zásadně je nutno ke každému

slovu přistupovat s opatrností, k problémovým slovům a slovům s více významy pak s ještě větší opatrností. Vhodná slova mají mít pokud možno jen jeden význam, mají být jednoduchá a má je znát každý respondent. Typická problémová slova jsou například: *všechno, vždy, každý, nikdy, žádný, jen, jistě*. Tato slova jsou si příbuzná v tom smyslu, že vyjadřují extrémnost. Z hlediska použití v dotazníku jsou riziková, protože mohou vést ke zkreslení.

Příklad:

„Sledujete při přechodu ulice vždy dopravní světla?“

Respondent by třeba v zásadě odpověděl kladně, většinou dopravní světla sleduje. Váha však akceptovat extrémní výraz „vždy“. Důsledkem může být záporná odpověď, i když by spíše měla být kladná. Výrazy tohoto typu jsou obzvlášť nebezpečné u tzv. dichotomických otázek, kde se odpovědi navzájem vylučují.

Další problémová slova představují termíny: *špatný* (lidé jen neradi kritizují), *zakázat* (respondenti souhlasí více s formulací „nedovolit“ než zakázat), *blízko* (příliš neurčitě), *kde* („Kde jste to četl?“ — v novinách — doma — v inzerátu), *důležitý, lepší* (oba poslední výrazy jsou příliš neurčitě, chybi jednotný názor na to, co znamenají).

Zvláštní pozornost a delikátní přístup si zaslouží skupina slov označující časová údobí, například: *během minulého týdne, denně* (myslí se včetně neděle, nebo jen všední den?), *nyní* (kdy nyní?), *dnes* (doslova dnes, nebo v dnešní době?), *často* — *příležitostně* — *obvykle* — *normálně* — *pravidelně*. (Co např. znamená pravidelně? Vždy, téměř vždy, více než jindy atd.?)

Příkladem otázky, jejíž hodnota je z tohoto hlediska bez případného upřesnění velmi sporná, může být: „Využíváte této služby obyvatelstvu často, příležitostně, nebo vůbec ne?“

Zvláštní pozornosti si zaslouží i uvádění příkladu v otázce (*jako například*) a dále výraz *slyšel*.

Uvedení příkladu může respondenta odvést od hlavní myšlenky.

⁶ Grušin [6:211] uvádí: „... dopustili jsme se chyby jiného druhu u otázky: „Co si myslíte o své generaci. Líbí se vám. Jste si ní spokojeni?“ Stalo se to proto, že uvedená formulace neobsahovala jednu, ale dvě, i když velmi blízké, ale přesto neadekvátní otázky: 1. „Líbí se vám vaše generace?“ 2. „Jste s ní spokojeni?“ Tuto okolnost nezpozorovali všichni

dotazovaní, a odpovídali-li někteří (naštěstí to byla většina) na tuto otázku dvakrát (Líbí, jsem spokojen, nebo Nelíbí se mi, nejsem spokojen), pak jiní se omezili na prosté ano či ne. Přitom zůstalo nejasné, k čemu svou odpověď dotázání vztahovali a jak mají být odpovědi vyhodnoceny.“

Výraz *slyšel* je riskantní v tom smyslu, že některý respondent jej může chápat do slova, jiný obecněji (včetně např. četl).

Otázka „Už jste někdy slyšel o...“ tedy může zahrnovat nejen seznámení se s předmětem dotazování prostřednictvím lidí, rádia, televize, ale třeba i četbou novin apod.

Otázka „Které časopisy jste četl v posledním týdnu?“ může vypovídat o časopisech skutečně přečtených či jen prolistovaných, koupených atd.

Opatrně je třeba používat i pojmy, pod nimiž si každý respondent *může představit něco jiného*. To platí i pro slova, která jsou vysoce *abstraktní* nebo přesahují určitou *míru neurčitosti*. Bývá zpravidla nutné vymezit je nebo upřesnit přímo v dotazníku. To ovšem není snadné a v mnoha případech je předpokladem upřesnění sémantická analýza.⁷ Do kategorie těchto slov patří například: *zákon, umění, obchod, kvalita, rodina* (při použití v dotazníku nutné předpokládá definici), *volný čas, kolektiv, racionalizace*.

Mimořádně zkreslující důsledek použití takových slov popisuje například Grušin [6: 211]: „V našem průzkumu jsme se ptali: „V jakých formách, podle vašeho názoru, se bude dále rozvíjet hnutí za komunistickou práci?“

Otázka se zdála být naprosto jasná. Chtěli jsme zjistit, zda lidé spojují budoucnost komunistické práce s individuálním údernictvím, s kolektivy typu brigád nebo se soutěží celých podniků. Avšak někteří účastníci průzkumu otázku nepochopili, především pro mnohoznačnost termínu „forma“. Část (téměř 50 %) odpovědí šla úplně mimo.“

Potíž je v tom, že čím je slovo známější a obecněji užívané, tím více významů mívá. Z toho vyplývá, že výběr slov jen podle frekvence užívání nemůže zaručit, že slovo bude ideálně vhodné pro použití v dotazníku, i když výběr slov podle frekvence může být velmi cenným pomocníkem. Splnění jednoho požadavku na slovo vhodné pro dotazník (jeho známost) tedy může být současně důvodem k jeho eliminaci (vícevýznamovost). Existují podpůrné pomůcky, jako například frekvenční

slovníky. Jejich použitím lze však pouze zjistit vhodnost slova z určitého aspektu.

V zahraniční praxi proto vznikají jakési zvykové seznamy obecně vhodných nebo nevhodných slov.⁸

Na tomto místě je nutné se zmínit také o tom, že výběr slov v první fázi přípravy dotazníku se řídí zcela jinými kritérii než výběr slov pro definitivní verzi. Otázky musí být nejprve naprosto přesně formulovány tak, aby odpovídaly požadovanému obsahu. Terminologicky se tato fáze označuje jako „vymezení“ otázky. V této fázi není možné vyhnout se případnému použití cizích nebo odborných termínů, jakož i jiných slov, bez ohledu na jejich obecnou srozumitelnost. Teprve „vymezená“ otázka se „překládá“ do definitivní verze za pomoci již zmíněného „slovníku“ jednoduchých slov apod.

V češtině lze dojít k výběru osvědčených a vhodných slov patrně také především empiricky. Autoři otázek však mají k dispozici málo pomůcek. Zmíňme se alespoň o frekvenčním slovníku *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* [7], který mimo jiné obsahuje 10 000 nejčastěji používaných slov v češtině. Použitelnost tohoto díla pro tvorbu otázek však značně snižuje ta okolnost, že výběr nepřihlíží k počtu možných významů jednotlivých slov. Z tohoto hlediska je nutné nasazení uvedeného slovníku kombinovat s použitím *Slovníku jazyka českého* [16], s jehož pomocí lze zjišťovat, případně eliminovat slova, které mají příliš mnoho významů.

Cesty a techniky vedoucí k neutralizaci nebo snížení stupně zkreslení

Na cestě k dosažení maximální kvality otázek a odpovědí musí být splněny různé předpoklady. K obecným předpokladům patří například přiměřená úroveň autorů otázek, správná týmová procedura, odborně provedená pilotáž. S těmito momenty souvisí i způsob práce autorů otázek.

⁷ Citujeme Friedricha [5:56]. Oblast sémantických analýz byla zatím silně zanedbávána. Potřebujeme nutně sémantické analýzy takových pojmů, jako např. zákonost, perspektiva, protiklad, politika, třídní boj, uvědomění, ateismus, volný čas, kolektiv atd. Takové otázky jako např. „Znáte racionalizační koncepci svého podniku?“ absolutně neodpovídají vědeckým požadavkům. Sémantická analýza by ukázala, že takové otázky nelze použít.

⁸ V angličtině v tomto směru první pokus učinil Payne (*Seznam problémových slov*). V německé oblasti hovoří Neollová o slovníku jednoduchých slov, který by neměl přesahovat 800 slov. Payne odhaduje počet takových slov v angličtině na 2000. Rozsah a potřeba slov tohoto typu je zřejmě dana charakterem každého jednotlivého jazyka.

Autokontrola

Kontrolní otázky, které si mohou klást sami tvůrci otázek, jsou pomůckou při kontrole vlastní práce. Jde o jakousi autokontrolu, která je v této oblasti naprosto nezbytná a rozhodně ji nelze opomíjet. Je důležité, aby co nejvíce sporných míst otázek a dotazníků bylo objeveno ještě před pilotáží.

Jednou z nejdůležitějších kontrolních otázek tohoto typu by měla být: *Co při této otázce předpokládám? (Co při formulaci otázky pokládám za jisté?)*

Autoři otázek totiž zpravidla předpokládají, že respondent disponuje požadovanou informací a může odpovědět. Předpokládají, že respondent rozumí otázce. Respondent ale třeba nikdy neslyšel o tématu, na něž je dotazován nebo o něm má třeba jen mlhavé představy a není schopen si vytvořit vlastní úsudek. Proto je třeba mít kritický postoj k tvořeným otázkám. Jsou-li otázky formulovány týmem pracovníků, je pravděpodobnost zjištění chyb a nedostatků přirozeně vyšší.

Jinými takovými kontrolními otázkami mohou být např.:

Nežádám informaci, na kterou si respondent nemůže vzpomenout?

Je smysl otázky zřejmý?

Nežádám po respondentovi uvedení motivů? (A je-li tomu tak:)

Jde o oprávněnou výjimku z obecného pravidla, že se otázky mají omezovat na zjišťování faktů, nebo postojů a názorů?

V praxi výzkumu trhu v NDR [3] se uplatňují například tyto kontrolní otázky:

„Dá se získat potřebná informace přímým dotazem, nebo je třeba nepřímé dotazování, popřípadě rozdělení otázky do více otázek?“

„Je otázka formulována tak jasné a jednoznačné, že vylučuje jakoukoli možnost rozdílného výkladu?“ „Je otázka formulována tak, že neklade nepřiměřené nároky na paměť respondenta a nevede tedy ke zkreslujícím informacím?“

Speciální techniky pro neutralizaci zkreslení odpovědí

Podobně jako neexistuje propracovaná systematika otázek, neexistuje ani přehled postupů a technik, které by umožnily předejít možnému zkreslení. To platí jak obecně, tak i u otázek problémových. Pří-

slušné techniky se vyvíjejí empiricky, nejsou soustavně zpracovány a shrnuty.

Pokusíme se alespoň o rámcový výčet, a to ve vztahu k problémovým otázkám (výčet nemůže být pochopitelně vyčerpávající):

1. Štěpené testování
2. Kontrola otázky z hlediska dostatečné specifičnosti za pomoci kontrolních otázek
3. Filtrační otázky a otázky pseudofaktické
4. Speciální formulace otázek, dvojice nebo komplexy otázek, nepřímé otázky
5. Interpretace odpovědí „nevím“ a „žádná odpověď“

Speciální techniky nemohou být použity vždy a všude. V každém jednotlivém případě problémových otázek může být situace jiná a aplikace určité techniky závisí na posouzení a rozhodnutí výzkumníka. Na použití jednotlivých technik není prostě návod. Obecněji může být patrně použita jen technika štěpeného testování.

Štěpené (větvané) testování

je jednou z nejčastějších a obecně nejpoužívatelnějších technik. Lze je využít například u sugestivních a prestižních otázek, hrozí-li zkreslení v důsledku výběru nebo pořadí alternativ, při podezření, že slovo je stereotypem, atd.

Je-li formulace otázky „podezřelá“, vytvoří se další verze otázky. Každá z verzí se položí polovině (nebo i více ekvivalentním částem) výběru dotazovaných. Každá z částí by měla být reprezentativní sama o sobě. Na základě srovnání výsledků se vybere ta alternativa, která vede k minimálnímu zkreslení. Tato techniky lze ovšem využít i tím způsobem, že se obou otázek použije ve výzkumu a průměr sečtených odpovědí může očekávané zkreslení neutralizovat.

Podle převažujících názorů je tato technika jedinou objektivní cestou ke zlepšení formulace otázek. Při tvorbě otázek sice hrají roli i intuitivní a jiné faktory, pokud však jde o podíl vědy v této oblasti, pak k němu zcela určitě patří právě tato technika. Při správném použití je kontrolovaným experimentem.⁹

⁹ Štěpeného testování jako nástroje vhodného ke zjišťování kvality formulace otázek se začalo užívat už v roce 1938. Poprvé bylo popsáno Cantrilem v ro-

ce 1944. Payne v roce 1951 výslovně uvedl, že jde o kontrolovaný experiment, podrobněji je ale popsala až Noellová.

Kontrola otázek z hlediska dostatečné specifickosti

Jde o ryze praktickou pomůcku, použitelnou ve fázi „vymezení“ otázky. Kontrolním dotazem: *Kdo? Proč? Kdy? Kde? Jak?* si autoři ověřují, zda otázka je dostatečně specifická s ohledem na informaci, kterou má zjistit.

Filtrační a pseudofaktické otázky

K filtračním otázkám patří otázky typu: „Slyšel jste už o tom a o tom?“ „Jaký příklad můžete dát na to a to?“ „Co byste řekl, že je to a to?“ Užívá se jich především ke zjištění, zda respondent má objektivní možnost požadovanou informaci podat. Filtrační otázky tak pomáhají předem roztrždit „neinformovanou“ skupinu respondentů od „informované“ nebo zjistit stupeň informovanosti. Příklad filtrační otázky: „Je podle vašeho mínění pravda, že káva XY nemá účinky působící rušivě na spánek?“ Filtr: „Už jste někdy pil kávu XY?“

Tyto otázky lze využívat velmi dobře i při výzkumu mínění. Postup navržený Gallupem umožňuje zjistit pět různých aspektů mínění. V jeho systému pět otázek je cílem filtrační otázky (položené hned na začátku dotazování) zjistit, co respondent ví o šetřeném problému, a oddělit neinformovanou skupinu od informované.

Filtračních otázek lze použít také v těch případech, kdy je očekávána inflace kladných odpovědí, například z prestižních důvodů, a odpovědi lze využít k odhadu výše inflace. Takovou inflaci lze očekávat například při dotazování na populární rozhlasové nebo televizní pořady. Obdobně mohou být využity u otázek týkajících se budoucích nákupů, zejména u těch, které mají prestižní zabarvení. V dvojici nasazených otázek (tzv. postup s dvojicí otázek) je jedna z otázek fakticky filtrem.

Příklad:

1. „Chcete si v budoucnu koupit chatu?“
2. „Jste si téměř jist, že si koupíte chatu během příštího roku?“

Při použití tohoto postupu je možné reálnost úmyslu posoudit objektivněji.

S filtračními otázkami jsou svým způsobem příbuzné tzv. pseudofaktické otázky, které například spolu se skutečným názvem uvádějí i fiktivní název objektu

dotazování a umožňují odhadnout, jak dalece jsou asi odpovědi spolehlivé.

Příklad:

„Které z těchto politiků znáte?“ U Thant, Pompidou, Allende, Zaekarias (fiktivní osoba, která neexistuje).

Pseudofaktické otázky se prolínají s filtračními. V „čistém“ provedení zjišťují v zahraničí například postoje k neexistujícím národnostem, zákonům apod. Z odpovědí lze projekci usuzovat například na intenzitu různých předsudků apod. Pak už ovšem spadají spíše do oblasti otázek „postojových“.

Speciální formulace otázek, dvojice a komplexy otázek, nepřímé otázky

Správná volba formulace může předcházet vzniku zkreslení vznikajícímu ze sugestivity či prestižního působení otázek. Typický pro tuto oblast je například způsob formulace otázek týkajících se četby tisku. Četba některých periodik, zejména deníků, může být považována za prestižní záležitost a otázka na toto téma může vést k inflaci kladných odpovědí. Formulace závěrečné otázky, která při tzv. čtenářských výzkumech má například zjistit, zda dotazovaného lze skutečně považovat za čtenáře, je proto mimořádně důležitá a musí být naprosto precizní.

Příklad:

„Jen t.k mimochodem, nyní, když jsme si prohlédli tento výstisk, mohl byste mi říci, zde jste se dostal k tomu, abyste si jej už dříve přečetl, anebo jste jej nečetl, nebo si nejste jist?“ (Výrazy jako jen tak mimochodem, anebo už jste se dostal chrání respondentovo „já“ a umožňují prestižní únik.)

S obdobnou situací je možné se setkat při dotazování na četbu velmi populární knihy. I zde může chránit prestiž respondenta formulace: „Už jste se dostal...“ Jinými takovými obraty, které odvedou pozornost respondentů od jeho vlastní osoby, mohou být například poukazy na jiné osoby: „Některé lidé říkají...“

Hrozí-li nebezpečí prestižních nebo jiných osobních vlivů, může být vhodné netázat se respondenta na jeho názor přímo, ale ptát se například na názory druhých osob. Je pravděpodobné, že v podobě jejich názoru vyjádří respondent svůj vlastní, skutečný názor, který by jinak třeba vůbec nevyjádřil. (Triviálním příkla-

dem může být např.: „Jaký je v podniku názor na vedoucího XY?“)

Nepřímé otázky jsou částí tzv. projekčních technik, jejichž problematika je daleko složitější a náročnější, než abychom se jí mohli zabývat v tomto kontextu. Uvedme jen tolik, že jejich nasazení bývá obzvlášť významné, jde-li o tzv. otázky *proč*. Tyto otázky, zjišťující motivaci respondenta, jsou většinou nevhodné [8]. Respondent pochopitelně odpovídá subjektivně, většinou není schopen objektivní analýzy. Zjistit motivaci je náročný a složitý úkol. Může jej splnit jen výzkumník po srovnání všech zjištěných faktů a po objektivní analýze. Cestou k řešení mohou být nepřímé otázky, dále dvojice nebo celé skupiny otázek.

Příklad nasazení skupiny dílčích otázek:

Místo otázky „Proč jste uzavřel nebo neuzavřel sdružené pojištění domácnosti?“ je lépe se dotazovat rozložené:

- na to, co pro respondenta znamená pojem „sdružené pojištění domácnosti“
- na znalost toho, co pojištění kryje, do jaké výše je možná finanční náhrada atd.
- na motivy, které vedly k uzavření resp. neuzavření pojistky
- na informační kanály, jejichž prostřednictvím respondent o tomto druhu pojištění získal informace
- na rozsah a četnost škod v domácnosti, které mohou být anebo byly kryty sdruženým pojištěním domácnosti.

Psychotaktického postupu, při němž místo jednotlivé otázky je nasazena dvojice otázek nebo celý komplex dílčích otázek, spoluzahrnujících však i kritickou přímou otázku, je ovšem možno využívat daleko šířeji. Setkali jsme se s ním například v pasáži o prestižních otázkách, lze jej uplatnit u otázek kladených do budoucnosti atd.

Obecně lze říci, že nasazení nepřímých, skrytých nebo speciálních postupů je vhodné, jde-li o tzv. ožehavá témata. Obvykle se mezi ně řadí témata, která u dotazovaného vyvolávají vnitřní konflikt. Jeho zdrojem bývá mnohdy rozdíl mezi společenskými normami a skutečným stavem na straně dotazovaného. (Příklad: „Domníváte se, že manželství vašich rodičů bylo šťastné?“) Jako indikátor stupně „ožehavosti“ tématu často slouží počet odmítnutých odpovědí, vyhýbavých odpovědí, odpovědí „nevím“ a zjištěných nesprávných odpovědí.

Nejnovější empirické zkušenosti nazna-

čují, že difference mezi tzv. ožehavými a neutrálními otázkami a obtížnost zvládnutí ožehavých témat byla přeceňována. Ožehavá témata existují vlastně jen potud a v té míře, pokud a nakolik jsou otázky formulovány nevhodně nebo je dotazovací proces strategicky nedokonalý. Odpor dotazovaných lze poměrně snadno překonat [10]. Rozhodující tedy není samo téma (obsah) otázky, ale technologie otázky nebo komplexu otázek.

Interpretace odpovědi „nevím“ a „žádná odpověď“

V tomto případě jde o pokus zlepšit kvalitu odpovědi ex post, a to buď po provedené pilotáži (pak je možné formulaci otázky změnit), nebo až po skončení výzkumu (pak lze například za pomoci křížové analýzy odhadnout, jak dalece je odpověď spolehlivá).

Touto problematikou se dosti obšírně zabýval Zeisel [17]. Na význam vysokého procenta odpovědi „nevím“ a „žádná odpověď“ jako možného signálu chyby v procesu dotazování nebo formulaci otázky však upozorňuje více autorů. Vysoké procento odpovědí „nevím“ je do určité míry spolehlivým náznakem, že otázka nebyla dobrá. Naproti tomu za důkaz kvality otázky nelze považovat například stabilitu odpovědi nebo vysoké procento odpovědi.

Vysoké procento odpovědi „nevím“ nelze přejít bez povšimnutí. Vyžaduje pečlivou analýzu v každém jednotlivém případě, protože signalizuje selhání otázky. Jde-li o výsledky pilotáže, je třeba pilotáž opakovat se změněnou formulací. Jinými cestami, jak předejít vysokému procentu odpovědi „nevím“, může být podle okolností např. doplnění otázky vhodnými alternativami nebo použití filtrační otázky.

* * *

Mnoho zkoumáme dotazníkem, ale málo zkoumáme dotazník. Nebudeme-li dobře znát a ovládat „nástroje“ výzkumu, nutně se to projeví ve výsledcích. Společným úsilím sociologů, psychologů, sémantiků i výzkumníků z praxe lze dojít k hlubšímu poznání problematiky dotazníku resp. otázek, a tím i ke kvalitativnímu zlepšení výsledků dotazování.

Literatura

- [1] Berendt, P.: *The Depth Interview*. Journal of Advertising Research, 1966, č. 2.

- [2] Bingham, P. — Moore, G. — Gustad, O.: *How to interview*. New York, Harper & Row 1966.
- [3] Fischer, H.: *Zu einigen Fragen der Durchführung von Bevölkerungsbefragungen durch Industrie und Handel*. — Marktforschung 1970, č. 2.
- [4] Fischer, H. — Köppert, W.: *Konsumentenbefragung*. Berlin, Verlag Die Wirtschaft 1967.
- [5] Friedrich, W.: *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*. Berlin, Verlag Die Wirtschaft 1971.
- [6] Grušin, B. A.: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972.
- [7] Jelínek, Z. — Bečka, F. — Utěšilová, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha, SPN 1961.
- [8] Kapr, J. — Šafář, Z.: *Sociologie, nebo zdravý rozum?* Praha, Mladá Fronta 1969.
- [9] Kollektiv autorů: *Handbuch der Konsumentenbefragung*. Berlin, Verlag Die Wirtschaft 1972, 2. vyd.
- [10] Koolwijk, J.: *Unangenehme Fragen. Paradigma für die Reaktionen der Befragten im Interview*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1969, č. 4.
- [11] Noelle-Neumann, E.: *Umfragen in der Massengesellschaft*. Reinbek, Rowohlt Taschenbuchverlag 1963.
- [12] Noelle-Neumann, E.: *Wanted "Rules" for Wording structured Questionnaires*. Public Opinion Quarterly 1970.
- [13] Oppenheim, A. N.: *Questionnaire Design and Attitude Measurement*. London, Heinemann 1966.
- [14] Payne, S.: *The Art of Asking Questions*. Princeton, Princeton University Press 1965, 7. vyd.
- [15] Richardson, S. — Dohrenwend, B. — Klein, D.: *Interviewing, it's Forms and Functions*. New York, Basic Books 1965.
- [16] Váša, Z. — Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého*. Praha 1941.
- [17] Zeisel, H.: *Say it with Figures*. New York, London, Harper & Row 1957.

Резюме

Брумла М.: Источники чрезвычайного искажения ответов на вопросы анкеты и пути к нейтрализации искажения

Автор статьи занимается проблематикой составления вопросов для исследований при помощи анкеты, а именно под специальным, даже в заграничье непривычным углом: под углом зрения проблемности отдельных групп вопросов. Под понятием «проблемные» вопросы автор подразумевает те категории и элементы вопросов, у которых есть угроза чрезвычайно высокого риска искажения ответов.

Из источников искажения часто недооцениваемое составление вопросов относится к самым частым и самым важным. В область проблемных вопросов автор включает: 1. Суггестивные вопросы, 2. Вопросы, предъявляющие не соответствующие требования к памяти опра-

шиваемого, и экстенсивные вопросы. 3. Большеэлементные (омнибусные) вопросы.

В область суггестивных вопросов автор включил общие суггестивные вопросы, престижные вопросы, дальние вопросы, требующие информации, гипотетические вопросы и вопросы направленные на будущность и, наконец, вопросы со стереотипами. Отдельно автор занимается проблемными словами и словами с большим количеством значений.

Проблема составления и категоризации вопросов для структурных анкет не разработана ни в заграничье, даже ни в общем уровне. Монотематические попытки, как работа Найпе «Искусство задавать вопросы», есть редкое исключение. Названный очерк является монотематической попыткой заполнить пробелы в области теории вопросов: предложить и разработать типологию вопросов, у которых есть угроза особенно большого риска искаженных ответов.

Заслуживает внимания то, что автор пытается подвести итоги разным пониманием суггестивных вопросов и прийти к генерализации, равно как и к собственному пониманию этой до сих пор не вполне выясненной области. Заключение статьи содержит перечень важнейших специальных технических приемов, которые дают возможность уменьшить или нейтрализовать искажение. В эту часть включено разное тестирование, фильтровальные и псевдофактические вопросы, дальние косвенные и проективные вопросы, пары и группы вопросов, равно как и интерпретация ответов «не знаю» и «поль ответа».

Summary

Brumla M.: Sources of Extraordinary Misrepresentation of Replies to Questions Included in the Questionnaire and Ways to Its Neutralization

The author deals in his study with the problems of the question wordings in surveys with questionnaires from the point of view of the problem questions. Under this expression are such categories of questions to be understood which can lead to an extraordinarily high bias.

The sources of bias are various, the question wording belongs to the most frequent and important of them. Under the problem questions are ranked: 1. Leading questions. 2. Memory questions and extensive questions. 3. Multielement (omnibus) questions. The memory questions are such questions which require too much from the memory of the respondent. The extensive questions require from the respondent a generalisation. The topic of leading questions includes common leading questions, prestige questions, questions requiring informations hypothetical questions, questions referring to the future and questions with stereotype. A separate part of the study is devoted to the problem and multimeaning words.

The problems of questions wording and question's typology are not yet solved. The essay to solve them monothematically, such

as Payne's *The art of asking questions*, is rare exception. This study tries to fill part of the vacuum: to elaborate the typology of questions which lead to an extraordinarily high bias.

The main topic of the article represents the factual questions, the attitude questions with their special problems are not included. It is worth noting that the author makes also a survey of various concepts of leading questions, tries to achieve a genera-

lisation as well as his own position towards this problem.

The last part of the study contains a summary of the most important proceedings and methods to prevent or eliminate the bias of the answers. This part includes the split-ballot testing, filter and pseudofactual questions, indirect and projective questions, double-barreled questions as well as groups of questions and finally the interpretation of the "Dont' know" answers and "No answer".

Jerzy Szacki: Tradycja. Przegląd problematyki

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971, 292 s.

Autor recenzované knihy Jerzy Szacki patří ke střední generaci polských sociologů. Působí na Institutu sociologie Varšavské university. Od března 1972 je předsedou Polské sociologické společnosti. Je jedním z nejvýznamnějších soudobých marxistických historiků sociálního myšlení a sociologie v Polsku. Této oblasti teoretické práce věnuje soustavnou pozornost, jak o tom svědčí řada studií, které v posledních letech publikoval. U nás jsou známy širší veřejnosti jeho *Utopie*, které vyšly v českém překladu v roce 1971.

Nová Szackého kniha je především pokusem o všestrannou analýzu pojmu tradice, který je sice jak v běžném myšlení, tak mezi teoretiky společnosti široce používán, jehož obsah ani rozsah není však jasně a jednoznačně vymezen. Zároveň hned můžeme dodat, že je to v rámci marxistického myšlení, pokud je nám známo, svým záběrem a svou hloubkou pokus ojedinělý, a proto tím záslužnější.

Motivy, jež autora vedly k tomu, aby se zabýval zmíněnou problematikou, jsou přesvědčivě vysvětleny v úvodu ke studii. Můžeme je shrnout do těchto bodů: 1. V soudobé sociologické literatuře nenacházíme jakoukoli hlubší analýzu povahy a mechanismů tradice. 2. Chybí nám rovněž koherentní teorie tradice, což je mj. důsledek svérázné aberace racionalistického myšlení, projevuující se v dávném odporu tohoto myšlení vůči tradici jako problému i jako sociálnímu jevu. 3. Ani v rámci marxismu nedisponujeme zatím všestranně propracovanou teorií tradice, i když její potřeba je některými marxisty živě pocítována. (Zde se Szacki odvolává například na I. F. Drozdova *Javljajuťsja-li tradicii priznakom nacii?*, Voprosy istorii č. 3, 1968.) 4. V literatuře zabývající se problematikou rozvojových zemí se stále častěji řeší otázka vztahu „tradice a modernosti“ těchto společností, přičemž i zde je pojem tradice používán jako pojmová zkratka, která je sice velmi výhodná, jež však ponechává bez odpovědi řadu otázek týkajících se podstaty zmíněného pojmu. 5. Slovo tradice se poměrně velmi široce používá, skloňuje se všemi možnými způsoby a s jeho pomocí se „vysvětlují“ určitá fakta, která se jinak vysvětlit nedají. Říká se například, že chování příslušníků nějakého celku se dá vysvětlit

zvláštnostmi jeho tradice, aniž by se však objasnilo, v čem tato tradice spočívá a proč hraje za určitých podmínek obzvlášť důležitou roli. Je zřejmé, že v tomto i v celé řadě dalších obdobných případů se vlastně neznámé „vysvětluje“ neznámým, což nemůže vést k pozitivním výsledkům.

Souhlasíme tudíž s autorem, že analýza pojmu tradice je svrchované potřebná a aktuální.

Szacki však zároveň upozorňuje, že zabývat se problematikou tradice není záležitost jednoduchá a snadná. Poukazuje na tři základní druhy obtíží, které je v této oblasti třeba překonat. Za první a hlavní překážku považuje specifické emocionální ovzduší, jakým je problém tradice obklopen. Ti, kdož se tak či onak zabývají tradicí, přistupují zpravidla, až na nepatrné výjimky, k tomuto jevu nikoli jako k faktu, nýbrž jako k pozitivní či negativní hodnotě. Samotné slovo tradice vyvolává někdy souhlasný nebo odmítavý postoj. Tradice se nejčastěji považuje za něco, co je svou povahou dobré, avšak setkáváme se rovněž se ztotožňováním tradice s něčím, co je svou povahou špatné. Krátce řečeno, slovo tradice není zdaleka emocionálně neutrální.

Druhá podstatná těžkost souvisí s rozsahem zkoumaného jevu. Není jasné, kde jsou jeho hranice. Někteří autoři mají tendenci chápat jej velmi široce a nemají pak daleko od ztotožňování tradice s pojmem kultury. Můžeme se setkat rovněž s názorem, že celá minulost je potenciální tradicí. Tato bezbřehost zkoumaného předmětu vede nutně k tomu, že každý autor musí na základě zájmu, které sleduje, a potřeb, které chce uspokojit, provádět určitý výběr těch aspektů tradice, jež považuje za nejdůležitější. Odtud už zmíněná pluralita definic a koncepcí, které — jsouce všechny koncepcemi tradice chápány určitým způsobem — se týkají otázek dosti různorodých. Szacki se s touto obtíží vyrovnává tak, že ve svém výkladu jednak podává přehled zmíněných koncepcí a zavádí do nich určitý pořádek, jednak zřetelně vysvětluje a zdůvodňuje vlastní pojetí tradice.

Konečně třetí těžkost nesouvisí podle Szackého s vlastnostmi zkoumaného předmětu, nýbrž s charakterem soudobých společenských věd. Ty zpravidla nejsou přizpůsobeny analýze takových témat, která se evidentně nedají vtěsnat do zájmové oblasti pouze jedné z nich. Určitý krok vpřed učinila v tomto ohledu sociální antropologie, avšak její nejdůležitější přínos je výsledkem zkoumání tzv. předpisemných společností, a ne vždy je

stejně užitečný pro poznání soudobé společnosti vůbec. Velkou šancí inspirovat interdisciplinární studie má podle Szackého nesporně marxismus, avšak i on podléhá postupné departamentalizaci, i když hodnota této poznávací perspektivy závisí nikoli na tom, zda bude přítomna ve všech možných odvětvích speciálního bádání, nýbrž na tom, jaké budou její pokroky v řešení klíčových problémů sociální teorie, jež sama není tvořena výsledky masy dílčích studií. Autor se při zkoumání tradice snaží překonat zmíněné hranice, které přetínají území soudobých humanitních věd. Tím je nucen, jak sám poznamenává, psát svou knihu o tradici jako diletant, nikoli jako sociolog či historik, jakkoli zajisté vystupoval v těchto rolích dostatečně dlouho, aby si zachoval ty či ony profesionální sklony a zvyky. Autorovo subjektivní, až příliš sebekritické hodnocení vlastní role ovšem neznamená, jak čtenář brzy a snadno zjistí, že také objektivní výsledky jeho analýzy tradice je diletantský. Naopak, kniha je i metodologicky dobrým příkladem a svým způsobem návodem, jak fundovaně přistupovat k problematice, která se pohybuje na pomezí několika humanitních oborů. Dobrého výsledku Szacki dosáhl nikoli pouze proto, že je erudovaným sociologem a historikem, ale především proto, že je sociologem a historikem marxistickým. Tím zároveň dokázal, že je možné úspěšně překonat onu tendenci k departamentalizaci marxismu, na kterou sám kriticky poukázal.

Svůj výklad zahajuje Szacki předběžným vymezením tradice jako souhrnu svazků přítomnosti s minulostí. Od okamžiku, kdy lidé byli schopni podrobit svoje osudy kritické reflexi, odpovídali rovněž tak či onak na otázku svého vztahu k minulosti, ke svým předchůdcům. Dějiny sociálního myšlení nám takových odpovědí poskytují nepřetržité množství. Szackému však nejde o to, reprodukovat všechny možné projevy tohoto vztahu. Soustřeďuje se pouze na určité typické situace a na ony doktríny, jejichž analýza mu umožňuje exponovat obzvlášť důležité aspekty problému tradice. Z tohoto hlediska považuje za nutné analyzovat nejprve kontroverzi racionalismu a konzervatismu na přelomu osmnáctého a devatenáctého století a dále tzv. sociologický romantismus první poloviny minulého století. Volí tyto ideologie předně proto, že právě díky jim se tradice stala závažným tématem úvah o společnosti, a za druhé z toho důvodu, že mohou sloužit takřka jako ideální typy tří různých stanovisek zaujímaných k uvedenému problému. Těmito stanovisky jsou: a) „utopická“ negace minulosti jako takové, b) „tradicionalistická“ afirmace minulosti jako takové, c) romantická (rozumí se tzv. pokrokové romantická) afirmace určité minulosti, vybrané z mnoha jiných možností.

Utopickou negací tradice se vyznačuje novověký racionalismus, který se přímo vyvíjel jako rebelie proti tradici. Jeho přívrženci se shodně domnívali, že tvrzení o dávné existenci nějaké věci nebo o její existenci v minulosti nás vůbec neinformuje o její hod-

notě. Minulost pro ně neznamená argument pro kladné hodnocení. Naopak, jestliže se na ni někdo odvolával, mohl tím nanejvýš vyvolávat negativní soudy, poněvadž přesvědčení o tom, že lidstvo teprve začíná vycházet z temna barbarství, které se v novověku šíří, vyvolávalo nedůvěru vůči všem odvěkým návykům myšlení i jednání. Pro novodobé racionalisty ve filosofii i v politice je typické, že se vším je třeba začít úplně od počátku, že je třeba se osvobodit od všeho, co tu bylo. Szacki nazývá tento postoj iluzi osvobození se od tradice.

Pro klasický „aristokratický“ konzervatismus období revoluce 1789 bylo naopak typické, že pro jeho představitele minulost se svým myšlením a svými institucemi byla vzorem, který je třeba následovat, neboť se osvědčil. Zdůrazňují nenarušitelnost solidarity minulých generací s generací současnou. Ve všech případech vystupují proti racionalistické utopii v tom smyslu, že neexistuje a nemůže existovat budoucnost odtržená od minulosti, že jakékoli pokusy o to, začít se vším úplně od počátku, nutně musí ohrozit samé bytí společnosti.

Szacki podrobuje oba tyto krajní postoje kritice a poukazuje na to, že žádná ze stran není schopna přistoupit k tradici jako k problému podmínek lidské činnosti. Obě trpí dvěma základními nedostatky: směšují fakta a hodnoty a chápou tradici jako stejnorodý a jednoznačný jev. Racionalisté jako jev ve svém celku negativní, konzervativci jako jev pozitivní. Přitom však v praxi se racionalisté tak či onak vždy rovněž odvolávali na minulost, a naopak konzervativci nikdy neakceptovali minulost jako celek. Obě strany nebyly tedy — jak ani jinak nebylo možné — ve svých praktických postojích věrny svým teoretickým proklamacím.

Revoluční romantismus první poloviny devatenáctého století je pak podle Szackého částečným překonáním tohoto sporu, a to svou myšlenkou, že budoucnost vyrůstá a musí vyrůstat z minulosti. Správně chápáná minulost obsahuje hodnoty dostatečně bohaté, aby nová společnost nemusela začínat z ničeho. Přesto však ani romantismus neprovedl demystifikaci problému tradice a nepřekročil v jistém smyslu hranice starého sporu, protože i on zůstal u onoho směšování faktů a hodnot, které je pro zmíněný spor tak typické.

První, kdo překonává opozici tradice a utopie z pozic sociálního revolucionáře a kdo je vůbec prvním revolucionářem a zároveň racionalistou, který se však zbavil viry v možnost začínat se vším úplně znovu a od počátku, je podle Szackého Karel Marx. Marx byl prvním revolucionářem, pro něhož minulost nebyla ani hodnotou, ani anti-hodnotou, leč prostě faktem, k němuž je třeba v praxi i teorii přihlížet. Szacki interpretuje Marxovy názory v tom smyslu, že tento tvůrce materialistického pojetí dějin nevěřil v možnost využití minulosti jako vzoru pro komunistickou revoluci. Minulost nás neučí, jaký má svět být. Zdůvodnění komunismu je zbaveno jakýchkoli historic-

kých reminiscencí. Minulost ovšem určuje hranice naší činnosti ve dvojím smyslu: jednak jde o to, zda je společnost zralá či nezralá k tomu, aby si zvolila způsob života shodný s komunistickým ideálem, a za druhé o to, že sám ideál nemůže být stanoven libovolně, čistě z hlavy, jak tomu bylo například u filosofů osmnáctého století a u utopických socialistů. Marxův komunismus je zřeknutím se celé dosavadní historie, která je někdy nazývána prehistorií, ale zároveň má být v jistém smyslu jejím výsledkem. Odpovídá nejen požadavkům „lidské přirozenosti“, ale rovněž historickým potřebám třídy, která v určitém dějinném okamžiku dozrává k tomu, aby vystoupila jako představitelka lidstva. Opozice utopie a tradice, politického racionalismu a tradicionalismu se u Marxe podle Szackého přeměňuje v opozici ideálu a podmínek jeho realizace, přičemž minulost tento ideál neznala ani znát nemohla, neboť teprve současnost umožnila jeho vznik a uskutečnění.

Marxova vize kapitalismu umožňuje pochopit, proč její tvůrce považoval za možnou zcela budoucnostní orientaci proletářské revoluce. Jakkoli Marx byl vždy přívržen spolicít s masami kapitalismem vyděděných a vykořeněných lidí, a rovněž odsuzovat krutosti průkopníků kapitalismu, bylo by těžké najít v devatenáctém století myslitele, který by byl natolik vzdálen vši sentimentality vůči předkapitalistické minulosti a vůči „reakční“ kritice kapitalismu, jako byl právě on. *Manifest komunistické strany* je chválou pokroku uskutečněného buržoazií potud, pokud tento pokrok znamená likvidaci „patriarchální“ minulosti. Toto stanovisko je ještě zřetelněji patrné z Marxových úvah o britských vládách v Indii.

Role tradice v sociálním životě se podle Marxe a Engelse zmenšuje. Szacki píše, že pro marxismus je charakteristickou, i když nikoli jedinou tendencí, chápat tradici jako evolucionisticky pojatý přezitek, jehož trvání souvisí hlavně s inercí určitých oblastí sociálního života a společenského vědomí. Historický proces v marxovském pojetí se dá chápat jako proces překonávání tradice a tradice naopak jako inertní síla, která klade odpor pokroku. Na základě analýzy Marxových a Engelsových děl dospívá tudíž Szacki k závěru o v podstatě negativním poměru obou těchto myslitelů k tradici.

Po Marxově a Engelsově smrti dochází však k některým významným změnám jak v objektivní společenské situaci, tak v pokrokových sociálních hnutích, včetně hnutí dělnického, které podle Szackého vyžadují učinit jisté korektury ve starých schématech jednoznačné detradicionalizace společenského života. Jde o tři základní skutečnosti, jež v této souvislosti považuje Szacki za rozhodující:

1. Dosavadní koncepce týkající se sociálního života a jeho přeměn byly zobecněním zkušeností zemí západní Evropy, jejichž vývoj byl bezprecedentním jevem v tom smyslu, že k němu docházelo bez jakýchkoli ucelených vzorů společenského systému. Na

Východě byla po této stránce odlišná situace, což má zásadní význam pro pochopení dalších osudů tradice v radikálním evropském myšlení. Myslitelé ze zemí, které teprve stály na prahu rozvoje kapitalismu, byli v jiné situaci, než jejich západní předchůdci. Jde nejen o to, že vyslovující se pro „nové“, vyslovovali se pouze pro novost relativní (neboť „nové“ bylo „novým“ pouze v hranicích jejich země), ale také o to, že byli zároveň nuceni provést volbu, kterou Západ neznal: volbu, zda ono „nové“ má být totožné se skutečností rozvinutějších zemí, nebo zda má být něčím jiným a vlastním. Protože vývoj kapitalismu na Západě se, jak známo, nevyznačoval zdaleka pouze rysy pozitivními, což si pokrokoví myslitelé na Východě velmi dobře uvědomovali, nepřekvapuje, že se mezi nimi začaly objevovat tendence k tomu, hledat vzor pro lepší uspořádání ve vlastní minulosti, ve vlastních tradicích. Jakkoli se tyto snahy postupně ukázaly jako iluzorní, nezůstaly bez vlivu na posun v hodnocení tradic a připravovaly půdu něčemu, co by v dřívějších představách nutně znamenalo *contradictio in adiecto*, objevu tzv. pokrokových tradic.

2. Rozvoj národního vědomí a národních hnutí, ve kterých je tradice postupně stále více pozitivně hodnocena.

3. Změna statusu dělnického hnutí, projevující se oproti období Marxova a Engelsova působení v jeho zmasovění, v orientaci na spoulenice a konečně v tom, že i ono už má svou bohatou minulost, své vlastní tradice, na něž je možné navazovat.

Vezmeme-li v úvahu všechny tyto nové skutečnosti, nepřekvapí nás, že u Lenina jako největšího marxisty počátku dvacátého století se setkáváme s myšlenkou pokrokových tradic. Szacki velmi přesně a zasvěceně objasňuje, proč Marx chápal tradici spíše jako to, co „tíží“ přítomnost, jako něco negativního, zatímco Lenin objevuje pokrokové tradice jako tu část dědictví minulosti, se kterou se soudobý revolucionář, přes svou zásadně budoucnostní orientaci, může a musí morálně solidarizovat. Tomuto posunu v pojetí a hodnocení tradice v rámci marxistického myšlení věnuje Szacki v první kapitole své práce hodně místa. Není možné zde reprodukovat celou jeho argumentaci, domnívám se však, že je nesporně cenným příspěvkem nejen k teorii tradice, ale zároveň i k dějinám marxismu.

Zatímco první kapitola Szackého práce je orientována spíše historicky, to znamená, že se zabývá rozbořem historických podmínek vzniku problematiky tradice a jejím vývojem v devatenáctém století a počátkem století dvacátého, má druhá kapitola převážně analytický ráz a je pokusem o vytvoření základů marxistické teorie tradice.

Szacki ukazuje, že tradice v širokém slova smyslu obsahuje tři faktory a procesy: 1. Činnosti, jimiž se z pokolení na pokolení předávají ty či ony převážně duchovní statky daného společenského celku. Ta pojetí, která se zaměřují právě na tuto stránku tradice, označuje Szacki jako činnostní. 2. Statky, které se

předávají, tedy to, co je předáváno. Je-li v centru pozornosti právě tato stránka tradice, hovoříme podle Szackého o předmětném (objektivním) pojetí. 3. Vztah daného pokolení k minulosti, souhlas s dědictvím, nebo protest proti němu. Pojetí zaměřené na tyto otázky nazývá Szacki subjektivním.

Na základě této klasifikace provádí poté polský autor odpovídající terminologické rozlišení a hovoří o sociální transmisi (činnostní pojetí), o společenském dědictví (předmětné pojetí) a o tradici (subjektivní pojetí). Celá druhá kapitola je pak věnována podrobnější analýze těchto tří aspektů a pojetí tradice. Všechny tyto tři aspekty se podle autorových slov nesporně doplňují a při zkoumání tradice je třeba je všechny brát v úvahu. Jejich rozlišení je však potřebné, neboť právě tím, že bývají ve vědeckých úvahách i v publicistických sporech směřovány, dochází ke zbytečným polemikám a zmatkům. Je autorovou zásluhou, že vnaší do této otázky svou pojmovou i terminologickou analýzou jasno. A i když jeho návrh nemusí být pochopitelně ve všech směrech akceptován (na to si ani autor nečiní nárok), stává se nesporně přinejmenším solidním základem věcné diskuse.

Třetí kapitola Szackého práce je věnována analýze pojmu tradicionalismu. Také tento pojem je mnohohybný, autor provádí klasifikaci jeho základních významů a zamýšlí se nad reálnou rolí tradicionalismu jako světového nároku ve společnosti. Konečně poslední kapitola, nazvaná *Tradice a historická věda*, je soustavnějším výkladem otázky, které se autor již v předchozím výkladu několikrát dotkl — poměru tradice k historii jako vědě.

V naší informaci jsme pochopitelně nemohli podat výčet všech otázek, jimiž se Szacki zabývá. Všimli jsme si pouze toho, co považujeme za nejpodstatnější. Celá práce je myšlenkově neobyčejně bohatá a autor, který by byl k sobě méně náročný, by z látky, kterou shrnul, zpracoval a tvůrčím způsobem rozvinul Szacki, rozhodně vytěžil kvantitativně mnohem rozsáhlejší dílo, než je tato poměrně útlá studie. O to víc je v ní doslova na každé stránce námětů k přemýšlení, o to je její obsah hutnější, o to méně je v ní zbytečných slov.

Přínos Szackého *Tradice* vidím v kontextu soudobé marxistické sociologie v těchto bodech: 1. Je prvním soustavnějším a relativně vyčerpávajícím pokusem o monografické zpracování problému tradice na půdě současného marxismu. 2. Přináší cenná, originální a argumenty podložená pojmová a terminologická rozlišení a upřesnění, bez nichž je další práce na dané problematice a diskuse o ní těžko myslitelná. 3. Ve své historické části je významným příspěvkem k dějinám marxistického sociologického myšlení, jejichž zpracování je potřebným a naléhavým úkolem. 4. Je dobrým základním přehledem o nemarxistické literatuře na dané téma a jejím kritickým zhodnocením. 5. Je příkladem plodného přínosu marxistické teorie a metodologie při zpracovávání problémů pohybujících se na pomezí několika příbuzných disciplín. 6. Je obrazem vysoké kultury autorovy badatelské práce i jeho kritičnosti k vlastním závěrům.

Celkově je další úspěšnou studií autora, jehož celé dosavadní dílo znamená nesporný přínos k marxistickým dějinám sociálního myšlení a sociologie.

Jan Sedláček

P. P. Maslov: Statistika v sociologii

Moskva, Statistika 1971, 248 s.

Autor P. P. Maslov je znám sociologické odborné veřejnosti z četných knih zabývajících se sociologickou problematikou. Již v roce 1930 vydal knihu *Perenaselenije russkoj derevni* (Gosizdat, Moskva) a od roku 1960 je to pak celá řada: *Bjudzhet vremeni* (I AN SSSR, Moskva 1960 — anglicky), *Vremja, dosug, obrazovanie* (Vyssaja škola, Moskva 1964), *Dochoď sovetskoy semji* (Statistika, Moskva 1965), *Modelirovanije socialnych procesov* (Nauka, Moskva 1966 — anglicky), *Sociologija i statistika* (Statistika, Moskva 1967).

Kniha *Statistika v sociologii* je podstatně předělaným vydáním první verze, kterou byla *Sociologie a statistika* z roku 1967. Už tato první verze byla našim čtenářům dostupná.

Podle názvu knihy budeme nejspíše očekávat standardní obsah, který se pod podobnými tituly skrývá: učebnici metod statistiky pro použití v sociologickém výzkumu. O nic takového tu však nejde. Autor neměl v úmyslu napsat učebnici, ale chtěl provést komplexní analýzu metodologie statistických aplikací v sociologických problémech a ukázat na meze a možnosti těchto aplikací. Vychází přitom z bohaté zkušenosti z práce nad konkrétními daty. Domnívám se, že kniha může být užitečná pro různé typy čtenářů:

- sociology, kteří se o statistiku nezajímali a kteří zde dostanou zasvěcenou, na filosofickém základě založenou argumentaci pro potřebu a používání dat v sociologickém bádání a též principy, které je při takové práci třeba dodržet; kniha je pro ně jednak úvodem do problému a jednak stimulem k dalšímu seznamování se se statistikou, například i s konkrétními metodami a technikami, které zde nejsou vysvětlovány. Tento typ čtenářů může vynechat některé partie, které předpokládají matematické formulace, na druhé straně však právě zvládnutí těchto částí umožní zbavit se obvyklé nechuti k matematické formuli a formulaci;
- sociology, kteří jsou seznámeni se základními technikami a metodami statistiky, kteří mají praxi v analýze dat; ti naleznou v knize širší metodologický pohled; problémy tu jsou buď přímo formulovány, nebo jsou odvoditelné. Těmto čtenářům snad bude kniha invokovat otázky po smyslu technik a statistických postupů vůbec; prostudování knihy jistě přispěje ke kvalitě aplikací;
- metodology, kteří zde najdou mnoho námětů pro rozvíjení metodologie poznávacích postupů založených na analýze dat; kniha je shrnuje a otevírá dostatečně.

V každém případě jde o velice užitečnou práci, která vyplňuje mezeru mezi učebnicemi

statistických metod a pracemi obecně metodologickými. Kniha překračuje rámec daný názvem v tom smyslu, že se dotýká nejen problematiky statistických aplikací, ale šířeji i aplikací matematických, matematického modelování vůbec a zvláště modelů sociálních procesů — tak navazuje na dřívější autorovy práce. Takto komplexně pojatá problematika je natolik široká, že neumožňuje detailní zastavení u jednotlivých aspektů — záměrem autora je tedy komplexnost pohledu umožňující najít vztahy mezi jednotlivými díčími aspekty a pohledy. Problematika knihy není v žádném případě uzavřena, sám autor prohloubil řadu názorů od vydání první verze z roku 1967. Je to kniha podnětná, vybízející k diskusí a řešení naznačených problémů; na základě zasvěcené argumentace staví základ pro výstavbu jednoho směru sociologické metodologie.

Autorův styl (zřejmě podmíněný extenzitou záběru) i sémantické a terminologické problémy nás nutí ke značnému soustředění a stálému hodnocení jednotlivých částí a výroků v rámci celku. Při studiu (a slovo studium je třeba podtrhnout) této náročné knihy si uvědomíme, jak snadné je polemizovat s jednotlivými výroky (které v cizím jazyce navíc špatně chápeme), ale jak nesnadné je argumentovat proti ucelenému hledisku. Nejednou se při čtení knihy pouštíme do polemik s určitým výrokiem nebo se zase dovoláváme některých formulací — pravý smysl výroku a autorův záměr se pak ale vyjeví až při celkovém pohledu a zhodnocení a může být zcela odlišný od naší původní interpretace. Je to jistě vinou obecně nejednotně užívané terminologie, nevyslovených a neopakovaných samozřejmostí, které si čtenář nemusí uvědomit, samozřejmě tu má svůj vliv nejednoznačná sémantika slov, ale také tu je příčina v tom, že často máme snahu překládat zjednodušeně a „přímou“; napomáhá tomu ovšem i autorův styl. Zdánlivě sporná tvrzení se však vyjasní ve velké většině v dalším textu. Dále se pokusím upozornit na některá z nich.

Velký význam knihy je v tom, že vyžaduje tvůrčí přístup čtenáře, že jej nutí přemýšlet a zaujímat stanoviska jak v dílčích aspektech, tak k celkovým přístupům. Není to tedy čtení receptáře, návodů a pravidel, které vyžadují většinou jen trpělivost v osvojení si určitých schémat postupu. Zde každý oddíl formuluje nový problém, z něhož vyplývají desítky jiných.

První kapitola *Role statistiky v sociologických výzkumech* se zabývá problematikou zobecňování faktů, prioritou teorie v rámci sociologických výzkumů a předmětem statistické analýzy. Je tu také oddíl kritiky hodnotící zkušenosti západních sociologických výzkumů. V třetím oddíle se rozebírá předmět statistiky. A zde mnohý čtenář nebude souhlasit s některými výroky autora; i když jde o detaily, tyto detaily mají závažné konsekvence v porozumění, například výrok, že v problematice kontroly jakosti nemůže být řeči o matematické statistice. To je pouze určitá formulační nepřesnost, která je dále v knize uvedena na pravou míru. Matema-

tická statistika nemá materiální obsah (v tom má autor jistě pravdu) — je to součást abstraktní vědy — matematiky. Abstraktní matematické modely, z nichž matematická statistika vychází, vznikají v procesu složitého odrazu jevů reálného světa. Aplikace matematickostatistických výsledků je pak možno zavádět přímo na ty situace, které patří do třídy modelovaných jevů. Proto kontrola jakosti je přímou aplikací abstraktní matematiky, která — zasazena do konkrétní situace — dostává svůj obsah specifikovaný na tuto situaci. Myslím, že obecně P. P. Maslov nedoceňuje vliv matematické statistiky na statistiku oborově. Oborová statistika (např. ekonomická či biologická) je přece kritériem praxe hodnotícím praktickou aplikabilitu matematické statistiky.

Nedorozumění může nastat už v samém termínu „statistika“. Jeho význam je rozmanitý a společný jmenovatel „práce s daty“ se specifikuje nejružnějším způsobem. I autor jej používá v dosti široké významové škále: statistika sbírající hromadná data na celostátní úrovni a vytvářející zobecňující a interpretovatelné ukazatele, matematická statistika jako formální matematická disciplína zpracovávající modely práce s daty, aplikovaná statistika, ekonomická statistika, statistika práce, sociální statistika. To by nemělo vést k žádným požitím; avšak vysvětlení je nutné v okamžiku, kdy jde o institucionální zřízení, instituce, předmět, roli a o koncepci.

Proto se také autor ptá: Jakou tedy statistiku používat v sociologickém bádání? Jeho odpověď je: Samozřejmě ekonomickou a nikoli biologickou. V dalším textu však používá název sociologická statistika.

Podívejme se v této souvislosti na problém podrobněji:

Vezmeme-li současný vývoj oborových statistik, pak v mnohém je sociologii opravdu ekonomická statistika nejbližší. Pokud jde o základní ukazatele, pak je však jistě vhodnější statistika demografická, při zkoumání jiných aspektů statistika psychologická nebo biologická či jiná. Použitím názvu *sociologická statistika* vlastně autor ukazuje na neadekvátnost jakékoli jiné statistiky pro potřeby sociologie a podmiňuje tím vlastně výrok o aplikaci ekonomické statistiky na dobu, kdy samostatný statistický systém pro sociologii nebyl ještě vyvinut. Sociologie je věda svým předmětem a metodou odlišná od ostatních, i když velmi příbuzných nebo v lecčems analogických vědních oborů — může sice přebírat řadu metod (a také to zhusta činí), neboť je to účelné, výhodné a přirozené — systematické budování sociologické metodologie však předpokládá systematické budování sociologické statistiky.

Statistika má v aplikační vědě dvě základní role, dvě roviny:

- a) zavedení a prověření smysluplných měr, které charakterizují sociologické pojmy, a vyvíjení modelů, které umožňují diskusi a teoretické zpracování těchto měr;
- b) vyvíjení metod zobecňování — při neúplné informaci o cílovém základním souboru hledá cesty měření základních parametrů; for-

mule a její zpracování; algoritmus, pravidlo; jejich vlastnosti vycházející z matematické statistiky.

Oba aspekty patří do sociologické metodologie, druhý pak také do oboru konkrétních metod a technik. Současné s těmito dvěma však ještě musíme uvažovat aspekt organizace.

Tyto úkoly tedy před námi stojí; jsou však už také v první fázi řešení (např. analýza dat mikroenzů na ÚFS ČSAV). Celý vývoj sociologické statistiky (používám tu volně autorův termín, který sice zatím není užít, ale pomalu, postupně si razí cestu) však bude předznamenán vývojem sociologie a jejích teoretických požadavků, jako je volba proměnných, které jsou sledovány, jejich propojení, tvorba teoretických ukazatelů, které pak jsou převáděny do matematických indexů a zjišťovány. Jinými slovy, je třeba mít nejprve teoretické základy statistického měření relevantních vlastností různých sociálních skupin, provést konstrukci indexu tak, aby odrážel podstatné vlastnosti, a nakonec nalézt optimální technicko-organizační zajištění sběru dat a dosazení do matematických vzorců. Je to tedy konstrukce komplexního měřicího prostředku a postupu, měřicí stupnice a provedení vlastních měření.

Praxe si takový vývoj žádá a ten už ve svých začátcích probíhá. Sociologická statistika ovšem zahrnuje nejen argumentaci měř, sběr a zpracování standardních statistických dat pro celostátní populaci, ale také přístupy ke zpracování dat anket, výběrových šetření, dat speciálního charakteru apod., jimiž jsou získávány informace o dílčích populacích a o speciálních situacích. Nejde nám tedy vždy jen o tzv. hromadná data celostátní úrovně (na které se P. Maslov téměř jednoznačně zaměřuje). Zpracování dat z dílčích souborů a dat nehromadného charakteru ovšem také do statistiky (nebo širěji do matematické sociologie) patří.¹

Nejobtížnější metodologické problémy statistiky v sociologii jsou však v oblasti vyvinutí měřicích prostředků pro vlastnosti skupin (jak malých, tak velkých). Skupina chápáná jakožto celek není jen prostým úhrnem jedinců. Zde bude třeba kriticky hodnotit tzv. „princip střední hodnoty“, podle něhož se vlastnost skupiny měří jako průměr hodnot vlastnosti u jednotlivých členů. Přitom ovšem například průměrný příjem na hlavu v domácnosti není perfektním ukazatelem, protože u větších rodin mohou průměrné náklady klesat, náklady na dospělého jsou jiné než na děti a podobně; skupinový postoj není průměrem postojů jednotlivých členů skupiny; chování skupiny nelze předvídat z chování jedinců v podobné situaci atd. atd. Marxistický pohled předpokládá především hlubokou analýzu každého případu. Proto i zde budeme muset v každém případě rozhodnout, zda je tento princip skutečně akceptovatelný. Bohužel jsme v současné době v situaci, kdy skupinové míry vznikají jako

přímé agregáty jednotlivých hodnot (průměry, rozptyly atd.). Princip střední hodnoty můžeme přijmout ve většině případů pouze jako dočasnou nutnost; zde je ovšem vidět jedna z mezi aplikace statistických ukazatelů běžného typu.

Obecně je tu pak velmi obtížný problém zachycení podstaty společenského procesu nepřímým měřením. To je možné jen na základě postulovaných teoretických modelů. Jak jinak je možno zachytit velmi subtilní změny ve společnosti, které se ještě nedostaly tak daleko, aby byly zjevné? V naší společnosti nastalo mnoho objektivních změn, které však nejsou uchopitelné sociologickými metodami. Zjednodušeně to lze ilustrovat na příkladu respondenta, který má v sociologickém výzkumu vyjádřit svůj názor, ale sám je teprve v procesu vytváření názoru, ještě si tento názor neujasnil a nemůže jej tedy explicitně a verbálně vyjádřit. Úkolů je tedy dost.

Zde se ovšem setkáváme s dalším aspektem věci — jak využít statistiku nebo dokonce sociologickou statistiku? Výstavba sociologické statistiky by byla neúčelná, kdyby nesloužila účelům nejširší praxe sociologické vědy a skrze ní praxi (v nejširším slova smyslu) celé společnosti. Její užití je ovšem podmíněno existencí uživatelů, tj. sociologů schopných a ochotných komunikovat se statistickým textem a po zvládnutí metody komunikovat s daty. Budoucnost (a už i současný vývoj) ukáže, že ochota se změnit v nutnost. A tudíž ochota bude jedním z kritérií výběru k praxi v sociologii. Jde pouze o schopnost naučit se trochu nezvyklému jazyku. K tomu mohou vést dvě cesty — při výuce sociologie přednášet studentům teorii matematické statistiky na dosti vysoké úrovni, nebo vytvořit speciální jazyk sociologické statistiky, který by byl prostředníkem mezi sociologií a matematikou a v němž by statistické pojmy od samého začátku byly uváděny do souvislosti s paralelními pojmy sociologickými.

Obojí jsou extrémy, které nelze zcela splnit — není reálně možné přednášet teorii statistiky pro studenty sociologie a není možné v krátké době vytvořit konzistentní a úplný jazyk sociologické statistiky. Zřejmě tu půjde o kompromis a střední polohu — nejlépe bude, přednášet matematiku a statistiku z hlediska obecné metody jako abstraktní předmět aplikovaný na konkrétní situace. Souběžně však je třeba vytvářet jazyk statistiky sociologické.

Kniha P. P. Maslova nejen tento vývoj předpokládá, ale v jeho duchu je také koncipována.

Statistika nemůže být ovšem specifická pro vědní obor sociologie, pokud nebude položen metodologický základ pro pojmový systém, pokud nebudou objasněny a vzájemně porovnány pojmy postoj, mínění, spokojenost a celá dlouhá řada dalších. Na druhé straně musí být vyvinuty a objasněny pojmy

¹ Matematický aparát a matematická teorie může sloužit nejen účelům empirie, ale i pro výstavbu sociologické teorie samé.

metodologické: měření, znak, vlastnost, validita, škálování, typologie, experiment — jejich role, důležitost, vzájemná podřízenost.

Přicházíme tak ke třem zdrojům předvídané sociologické statistiky:

- sociologie (která ovšem zprostředkovává též vliv historického materialismu);
- marxistická filosofie;
- matematická statistika (projevuje se jednak přímo, ale také prostřednictvím jiných oborových statistik: demografické, ekonomické, psychologické, zdravotnické, biologické atd.).

V každém případě je tu naznačen úkol nelehký, jehož řešení bude zřejmě úkolem dlouhodobým

Uvědomíme-li si všechny tyto aspekty — kompozici statistiky, její úkoly, předpoklady a její zdroje — bude se nám zdát nesprávná autorova kritika Kendallových knih (str. 27) — resp. kritika knih podobného typu vůbec, tj. přehledových knih shrnujících výsledky matematické statistiky. Kniha (v novějších vydáních je spoluautorem A. Stuart) dává přehled metod pro aplikace a je určena pro určitý druh čtenářů — pro matematické statistiky pracující v základním výzkumu i v aplikacích meritorních věd. Její vztah k praxi je velmi silný, i když je zprostředkován. Je to kniha dostatečně teoreticky fundovaná, ale zase není zatížena matematickými detaily, které by tu byly nefunkční a pro daný účel zbytečné. Kendallova (a Stuartova) kniha sloužila a slouží jako dobrá referenční příručka pro statistiku. Takový je její účel a z tohoto hlediska je myslím třeba ji hodnotit, zejména také proto, že dlouhou dobu byla jedinou prací svého druhu.

Zastavme se dále u dalšího možného nedorozumění, které může vzniknout například u výroku „v oblasti společenských procesů neexistuje stochastický proces“ (str. 4 v úvodu; autor si klade za hlavní úkol tuto tezi prokázat) nebo názoru na str. 11, že výkyvy cen kolem střední hodnoty v kapitalistickém světě nejsou stochastickým procesem. Opět tu stojíme u formulačního a terminologického problému. S autorem budeme souhlasit, jestliže „stochastický proces“ chápeme jako nahodilost reálného vývoje. Objektivně působící zákony společenského vývoje tezi stochastického procesu potom vylučují, i když vliv náhodného musíme i tady uvažovat. Stochastický proces však obecně znamená něco jiného — je to matematický pojem. Je to posloupnost (nebo obecně jakýkoli souhrn) náhodných veličin. Vzniká jako abstrakce z třídy situací, v nichž pozorujeme posloupnost (většinou časovou) jevů, v jejichž výskytu se projevuje náhodnost nebo u nichž musíme některé jevy (z hlediska úrovně našeho poznání) za náhodné považovat. Tak neznáme-li všechny příčiny výkyvu cen kolem střední hodnoty (nebo jsou-li takové znalosti příliš detailní a pro řešení konkrétního problému nepotřebné), pak tyto výkyvy považujeme za náhodné a tak s nimi při zpracování také nakládáme. Autor to také tak chápe. Čtenář, který se ale nedostane ke kapitole o mode-

lování sociálních procesů, může s takovýmto vytrženým výrokem polemizovat, a to proto, že chápe jeho význam jinak než autor (v knize není pojem dostatečně přesně uveden).

Druhá kapitola se nazývá *Studium zákonitostí v oblasti společenských jevů* a skládá se z oddílů: *Určování zákonitostí, Postupné úrovně badań, Zákonitosti našeho společenského života, Zákonitosti společenského života v kapitalistických zemích, Nepravé korelace*.

Vědecké zákony jsou odrazem objektivních procesů probíhajících nezávisle na naší vůli (to je marxistické chápání vědeckého zákona). Předstupněm vyslovení zákona je pozorování zákonitostí, v sociologii pozorování zákonitostí společenského života. Protože role společenského zákona je podstatná a umožňuje předvídat (a tedy i měnit), je základním úkolem konkrétního sociologického výzkumu odhalení zákonitostí, tj. pravidelností, řádu, podle něhož se posluhují individuálních jevů stává jevem hromadným, a tudíž sociologickou charakteristikou. Tento řád musí mít povahu opakovatelnosti, jevy jsou objektivně organizovány v tom smyslu, že vnitřní zákonitost se jeví jako vnější logická souvislost. Zákonitosti tedy předpokládají existenci obecného a v jiném stupni stálého ve studovaných procesech. To je zkráceně myšlenka této kapitoly, která pak je rozváděna na příkladech.

Statistika umožňuje hledání zákonitostí v datech, a tím i v jevech, o nichž data vypovídají. V páté části této kapitoly ukazuje autor na velké nebezpečí při hledání zákonitostí, na nepravé korelace.

Třetí kapitola *Hranice pravděpodobnostních kritérií v sociologii* se zabývá problematikou pravděpodobnosti, uvádí krátké historické poznámky, konstatuje existenci objektivních a subjektivních pravděpodobností, krátce se zmíní o Bayesově větě a o předpokladech normality. Tato kapitola by si zasloužila hlubší autorovy pozornosti. Například hodnocení aplikability Bayesovy věty či předpokladu normality může vést čtenáře ke zcela nesprávným závěrům. Obojí se nemůže nahrazovat; každý z těchto pojmů má svou vlastní roli v systému statistického usuzování a svá vlastní omezení na aplikaci. Nasazení obou je vždy záležitostí konkrétní situace a konkrétních cílů. Je velká škoda, že problémy této kapitoly zůstaly nedořešeny; statistika vychází z matematické statistiky a ta je součástí počtu pravděpodobnosti. Pojem pravděpodobnosti je pro statistickou práci základní a klíčový. Také metodologie statistické práce s daty (v tomto případě jde o vyjádření modelu poznávacího procesu a statistického usuzování) stojí v základech statistiky a bez jeho hodnocení nelze vyvíjet zdárně jednotlivé techniky, které z nich vycházejí. Malý důraz na tento problém i na nedocenení role matematické statistiky plyne ovšem z toho, že autor chápe statistiku převážně jako sběr a zpracování hromadných dat na celostátní úrovni, zatímco problémy jiných analýz dat se zabývá jen okrajově.

Také čtvrtá kapitola *Aplikace matematiky v sociálně ekonomickém bádání* je dost stručná a nemůže dostatečně pokrýt celou šířku tématu. Autor tu mimo jiné stručně hodnotí čtyři hlavní omezení matematických aplikací:

1. neúplná šetření (výběrová šetření),
2. předpoklad normálního rozložení,
3. pravděpodobnostní základ ukazatelů a potřeba velkých souborů pro odhad,
4. dynamičnost vývoje sociální reality a ztíženost interpretace rozdílů v opakovaných šetřeních.

Hodnocení těchto aspektů by si vyžádalo samostatnou práci. Dá se soudit, že největším problémem je poslední bod, zatímco první tři jsou z hlediska statistické teorie vysvětlitelné a překonatelné. Hlavním momentem jejich překonání je však právě teoretická příprava a přínos informace zvnějšku, jakož i vhodné metodologické uspořádání. Právě těmto momentům, kde statistika vstupuje do přímé vazby s filosofií a s obecnou metodologií, je třeba věnovat zvýšenou pozornost. Vždyť právě zde rozhodujeme o validitě našich postupů.

Obsáhlá pátá kapitola *Modelování sociálních procesů* je pokračováním a shrnutím autorových prací zaměřených na tuto oblast. Překračuje se zde rámec statistiky a je volen pohled širší — hledisko matematické sociologie.

Poslední, šestá kapitola *Statistika mínění* je věnována metodám a technikám sociologického výzkumu. Váže se ke statistice jako k nástroji sběru dat a jejich zpracování — obsahuje části o dotazníku a rozhovoru, poznámky o sestavování dotazníků, o klasifikaci a třídění dat. Základní důraz je zde kladen na přípravu sociologického výzkumu — na důkladnou přípravu dotazníku, otázek, plánu zpracování organizačních záležitostí.

Ve všech kapitolách autor důkladně a kriticky hodnotí západní sociologii a její výsledky; současně však jí přiznává určité klady v oblasti technických zkušeností, například Gallupovu nebo Harrisovu ústavu pro výzkum veřejného mínění.

V knize nalezne čtenář mnoho zajímavých příkladů, ilustrujících mnohdy velmi dobře autorovy názory, upřesňující některé nejasné formulace. P. Maslov je velkým znalcem odborné marxistické i západní literatury, což umožňuje dobrou argumentaci a zasvěcenou kritiku. Je však také znalcem krásné literatury, což mu umožňuje volbu velmi hezkých efektivních ilustrací a vysvětlení citací z beletrie — např. pojem střední hodnoty (s. 15 — G. Uspenskij) nebo nepravých korelací (s. 77 — L. N. Tolstoj).

Kniha tedy není receptem a nelze ji chápat jako uzavřenou záležitost; je to především vědecká práce shrnující a otevírající problémy, podněcující k řešení těchto problémů a k další diskusi. Je to práce se snahou po komplexním pohledu na problematiku statistiky v sociologii, a to hlavně statistiky hromadných standardních dat na celostátní úrovni.

Je to kniha o nutnosti zobecnování a o problematice zobecnování z dat, což je vyjádřeno jednou z ústředních myšlenek: „Bez zobecnění

jsou fakty slepé, bez konkrétních faktů je zobecnění schematické.“

P. Maslov v ní již vlastně pokládá základní kámen k tomu, co ještě sám nesměle nazývá sociologickou statistikou. Opírá se přitom o solidní základy sovětské statistiky s celou její dlouholetou tradicí, o kritický rozbor západních výsledků a o důsledné marxistické pozice.

Na závěr citujeme první slova úvodu: „Končné cíle sovětské sociologie spočívají v pomoci organizovat sociální instituce a zdokonalit normy společenského chování. Prostředkem pro to jsou konkrétní sociální výzkumy vzájemného působení objektivní a subjektivní stránky společenského života. A právě taková šetření dávají výchozí faktický materiál, který je zpracován a zobecněn podle metodiky rozpracované statistickou teorií a praxí.“

Jan Řehák

O. Matoušek, J. Růžicka, A. Hladký: Člověk a práce

Praha, Sociologická knižnice nakladatelství Svoboda 1972, 300 s.

Společenské vědy se z různých hledisek, bezprostředně nebo v konečné instanci, zabývají lidskou činností. Obecná sociologie se zabývá především objektivními společenskými podmínkami a důsledky lidské činnosti, psychologie především subjektivním zprostředkováním těchto důsledků a podmínek a jeho významem pro společnost a osobnost.

Marxisticko-leninská sociologie i psychologie vychází z toho, že základním a nejvýznamnějším druhem lidské činnosti je práce. V obou těchto vědních oborech má proto její zkoumání zvláštní místo. Práce je nejen jedním z ústředních předmětů sociologie i psychologie, ale též jedním ze společných předmětů obou těchto oborů. Kniha o psychologických aspektech pracovní činnosti se proto může těšit pozornosti sociologů, stejně tak jako psychologů.

Na rozdíl od předchozí práce prvních dvou uvedených autorů se kniha *Člověk a práce* nezaměřuje na vyčerpávající systematický výklad celé psychologie práce jako vědního podoboru, ale soustřeďuje se na teoretické a metodologické problémy zkoumání psychologických souvislostí práce. V ohnisku pozornosti je zde osobnost a činnost člověka v pracovním procesu. Zvláštní důraz je kladen na psychologické otázky pracovní zátěže. V souladu s obecným trendem volí autoři systémový přístup k řešení těchto otázek. Ten mimo jiné umožňuje i prognózu, stále častěji uznanou za hlavní cíl praktické aplikace teoretických poznatků vědních oborů. V případě psychologie práce se jedná především o prognózu dalšího vývoje pracovníků, jejich osobností a činností.

* * *

V úvodu knihy je podán stručný historický přehled hlavních fází vývoje psychologie, užité v hospodářské praxi. V kapitalistické společnosti bylo toto užítí psychologie zhruba postupně zaměřeno na:

1. předvědecky živelné, jednoúčelové reagování na pracovní problémy;
2. zvyšování pracovního výkonu založené na přímém ekonomickém donucení a vylučující sociální aspekty pracovního procesu (Taylor);
3. zvyšování pracovního výkonu založené na podchycování ekonomických potřeb především vnitropodnikové propagandy (paternalismus);
4. zvyšování pracovního výkonu založené na usměrňování mezilidských vztahů pomocí sociálně psychologické motivace (Mayo);
5. systematické řešení problémů vyplývajících ze vztahu, popřípadě i komunikace člověka a stroje;
6. humanizaci pracovního procesu a sociálních vztahů v práci, založenou na výchovném ovlivňování vedoucích a vyplývající z rozšiřující se společenské kritiky řízení;
7. racionalizaci pracovního procesu vyplývající ze vzniku svébytné teorie řízení.

Žádný z uvedených způsobů užití psychologie práce v kapitalistické společnosti nevyřešil základní strukturální problémy této společnosti. Podchycování ekonomických potřeb pracujících, manipulativní usměrňování mezilidských vztahů a dílčí humanizace řízení částečně zlepšily sociální vztahy ve výrobě, nezměnily však základní ekonomické, výrobní vztahy samotné. Ideologické zdůvodnění těchto přístupů pouze dočasně zakrývalo prvotní a nepřekonatelný antagonismus objektivních zájmů námezdně pracujících a těch, kteří si jejich práci přivlastňují.

Přesto, že tyto způsoby aplikace jsou vzhledem ke svým sociologickým a ideologickým souvislostem pro marxisticko-leninskou psychologii nepřijatelné, je nutno konstatovat, že pro rozvoj psychologie práce samé, její teorie, metodologie a zvláště jednotlivých technik, představovaly rozhodující podněty. Mnohé takto získané poznatky o psychologických aspektech pracovní činnosti je možno velmi účinně využít ve společnosti socialistické.

Zatímco kapitalistická společnost disponuje sice podrobně rozpracovanými technikami zvyšování pracovního výkonu a racionalizace pracovního procesu, ale nemůže je v plné míře v rámci stávající ekonomiky uplatnit, poskytuje ekonomika socialistické společnosti teoreticky neomezené možnosti další racionalizace a humanizace práce, nemá však dosud k dispozici pro své specifické podmínky dostatečně rozpracované psychologické techniky. V současné době, s rostoucím významem sociálního plánování a sociálních prognóz, se v socialistické společnosti otevírá nový prostor pro rozvoj psychologie práce.

Vývoj pracovních sil, osobnosti a činnosti pracujících je nesporně závažným jevem i z hlediska sociologického. Rovněž starší způsoby užití psychologie v hospodářské praxi, užívané i v současné době často souběžně s novějšími, nepatří pouze do dějin psychologie, ale jsou též aktuálním předmětem sociologie práce a řízení.

V první části knihy jsou naznačena obecná teoretická východiska a možnosti praktického využití psychologie práce. V marxisticko-le-

ninské psychologii musí být práce nahlížena z různých širších hledisek. Z hlediska historického a fylogenetického představuje základní prostředek konfrontace člověka a přírodního prostředí, vyčlenění člověka z živočišné říše. Z hlediska ontogenetického, individuálně a sociálně psychologického, představuje základní prostředek konfrontace osobnosti a společnosti, socializace člověka. Z hlediska společenského, filosofického, ekonomického a sociologického, tvoří základ existence společnosti a sebeutváření jejích členů. Z hlediska řídicího, tj. z hlediska souhrnné vědy o práci nebo teorie organizace, představuje ovlivňování pracovního výkonu základní prostředek záměrného usměrňování vývoje celé společnosti.

Rozšíření možností aplikace psychologie práce vyplývá ze zvyšující se náročnosti řídicí práce v současných vyspělých společnostech, z celkového růstu životní úrovně, v jehož důsledku se dosavadní důraz na pracovní výkon přesouvá na pracovní ochotu, ze zvyšující se účasti pracujících na řízení výroby a z toho, že pracovní zařazení stále více souvisí s celkovou společenskou angažovaností pracujících jako občanů příslušného státu. Poslední dva jevy a perspektivy jejich dalšího možného využití mají opět podstatně odlišný význam ve společnosti kapitalistické a ve společnosti socialistické.

V rámci psychologie práce jsou rozvíjeny především posuzování způsobilosti pracovníka pro danou profesi, poradenství před volbou povolání a profesionální orientací, příprava pracovníků pro danou práci, posuzování pracovního režimu a výkonu pracovníků, posuzování pracovních podmínek a bezpečnosti práce, techniky vedení lidí při práci a osobní poradenská péče v provozní praxi. Účinné užití psychologie v hospodářské praxi je mimo jiné podmíněno mezioborovou integrací poznatků o pracovní činnosti.

Ani v průběhu integrace dosavadních různých přístupů k práci neztratí psychologie práce svoji specifiku. K základním problémům tohoto vědního oboru patří a zřejmě i nadále budou patřit tyto otázky:

1. jak organizovat práci a rozdělovat ji mezi členy pracovního kolektivu;
2. jak připravovat a efektivně řídit práci;
3. jak vytvářet příznivé pracovní podmínky a způsoby hodnocení pracovníků, aby byla zajištěna trvalá vysoká efektivnost, pracovní morálka a spokojenost členů pracovního kolektivu;
4. jak s ohledem na chování členů pracovního kolektivu připravovat a přizpůsobovat organizaci měnícím se vnějším podmínkám a technickým inovacím;
5. jak čelit situacím, které zvnějšíma nepříznivě doléhají na pracovní kolektiv, a jak přistupovat k vnitřnímu konfliktovému dění v organizaci.

V druhé části knihy jsou rozváděny základní psychologické přístupy k pracovní činnosti. Autoři uvádějí nedostatky teorie a metodologie funkcionalistického přístupu k lidské psychice, postihujícího pouze dílčí funkce a procesy bez jejich podstatných vzájemných

souvislosti. Proti tomuto přístupu rozpracovávají v rámci základního tématu knihy činnostní přístup k lidské psychice, postihující chování osobnosti v celostním a systémovém projevu všech jejích funkcí a procesů. Činnost spojuje člověka s okolním světem, zajišťuje jednotu a vzájemné pronikání subjektu a objektu. Lidská činnost je vždy společenská a společensky určená činnost. Na rozdíl od prostého souhrnu dílčích funkcí a reakcí musí být pojímána jako převážně vědomá a právě psychikou řízená.

Pracovní činnost je bezprostředně spjata s existujícími potřebami člověka a s jeho osobností, zahrnující i psychicky zprostředkované rozvíjení potřeb. Osobnost je formována cílovým zaměřením pracovní činnosti, plánováním, kontrolou, disciplínou, volným úsilím, soustředěním pozornosti, získanými poznatky a dovednostmi, případně tvořivostí. Tyto psychologické znaky obecných projevů osobnosti jsou zároveň znaky a složkami pracovní činnosti. Osobnost se dále formuje na základě sebehodnocení člověka, vycházejícího z jeho společenského hodnocení jinými lidmi a z zprostředkovaného nejčastěji posuzováním pracovního výkonu a výsledků.

V závěru této části knihy jsou uváděny všeobecně uznávané a sociologům známé objektivní determinanty pracovní činnosti. Mezi subjektivní, s psychikou související determinanty této činnosti zavádějí autoři pojem kapacity pracovníka a rozlišují kapacitu odbornou, výkonovou, osobnostní, společenskou a motivační.

Třetí část knihy je věnována rozboru, třídění a hodnocení profesí. Rozlišují se zde pojmy zaměstnání (vztahující se k společensko-ekonomické charakteristice velkých sociálních skupin), povolání (vztahující se jak k sociálním, tak i k individuálně psychologickým charakteristikám jednotlivých skupin a členů společnosti) a profese (vztahující se především k normativně vymezeným kvalifikačním a funkčním charakteristikám pracovní činnosti).

V rámci otázek rozboru profesí se autoři soustřeďují na kritéria a metody analýzy profesí a práce. Jako kritéria úspěšnosti pracovního výkonu jsou uváděna kvalita a kvantita práce, stabilita výkonu a stabilita zaměstnání, postup na vyšší funkci, absence, nehody, trvání nácviky a získání vyšší kvalifikace. K běžně používaným metodám statické analýzy práce patří popis práce a specifikace pracovních nároků, k metodám dynamické analýzy studium průběhu práce a studium chování přesahujícího, ale ovlivňujícího předpokládaný pracovní proces.

V rámci otázek hodnocení profesí se autoři soustřeďují na používané systémy hodnocení profesionální náročnosti. Tato náročnost je dána mírou a druhem požadavků kladených na pracovníka. Při hodnocení způsobnosti pro výkon určité profese jsou nejčastěji uvažovány kapacitní složky motorické, senzorické, mentální, emocionální a interakční. Stanovení a hodnocení profesionální náročnosti je nezbytnou podmínkou stanovení optimálního systému odměňování pracovníků.

Čtvrtá část knihy se zabývá problémem pracovní zátěže. Pracovní zátěž, stress, je jednak důsledkem obecného odcizení práce v kapitalistické společnosti, jednak důsledkem neúnosnosti některých projevů vědeckotechnického rozvoje pro nervový systém pracovníků v kapitalistické i socialistické společnosti. V současné době nevyjasněných rozporů tohoto rozvoje a dosud plně neprobádaných psychologických aspektů vztahu člověka a moderní techniky představuje stress neodmyslitelnou součást životního způsobu.

Pracovní zátěž lze vysvětlit jako porušení rovnováhy mezi vnitřním stavem systému a vnějším prostředím. Toto pojetí integruje dosavadní rozdílná pojetí zátěže jako souboru vnějších stressorů, jako reakce organismu projevující se ve změnách chování, jako reakce organismu projevující se v neurohumorálních změnách a jako subjektivního pocitu napětí. Protože člověk reaguje na stress jako celek, mají změny v jednom podsystemu obvykle za následek i změny v podsystemech ostatních. Reakce na zátěž se projevuje jak v oblasti emocionálního prožívání, tak v oblasti motorických projevů, v oblasti funkce fyziologických i v oblasti funkce kognitivních. Negativní důsledky reakcí na pracovní zátěž, především ztráta adaptability, významnou měrou ovlivňují pracovní výkon a sociální vztahy na pracovišti i mimo ně.

V páté části knihy se autoři zabývají otázkami hodnocení pracovníků, které je hlavní náplní personální činnosti jako součásti širšího systému práce s lidmi. Z psychologického hlediska má hodnocení nejen funkci poznávací, ale i funkci motivační. V provozní praxi hodnocení často figuruje pouze jako výčet nedostatků pracovníka a příležitost k udílení trestů, nikoli jako účinný prostředek výchovného ovlivňování podřízeného ze strany nadřízeného a sebevýchovy nadřízeného, řídicího pracovníka.

K obecně platným požadavkům, sloužícím jako základní kritéria hodnocení v téměř všech profesích, patří kromě kvality a množství vykonané práce též dodržování pravidel společenského soužití, dodržování přijatých způsobů práce, loajalita vůči vedení a dané profesi odpovídající znalosti, zkušenosti, dovednosti, schopnosti a osobní vlastnosti. Tato kritéria jsou obvykle vyjadřována v konkrétnějších, ale méně systematických výčtech jako samostatnost, iniciativa, spolehlivost, ukázněnost, odpovědnost atd.

Kritéria hodnocení na úrovni celospolečenské, celopodnikové i profesní se vyvíjejí spolu s vývojem společnosti, organizace, pracovního procesu i pracovníků samých. Dynamická povaha těchto kritérií se projevuje především v prognostickém hodnocení, může však ovlivňovat i hodnocení retrospektivní. Nedostatky v hodnocení vyplývají nejčastěji z nepromyšlené koncepce hodnocení, z nejasnosti základních cílů organizace, z nepřiměřenosti použitých kritérií a z používání neadekvátních metod a technik hodnocení. Jednoznačné chyby v hodnocení vyplývají především ze subjektivní povahy samotného hodnotícího procesu, z vlivů osobních vlastností a zájmů hodnotí-

cích. K nejčastějším chybám patří bezprostřední haló-efekt, setrvačné představy o hodnoceném, zapominání na dřívější výkon hodnoceného, nivelizace hodnotících soudů a konstantní odchylka směrem k příliš mírnému nebo příliš přísnému hodnocení.

Problémy zátěže a hodnocení pracovníků sice již přesahují rámec sociologie, jejich znalost by však měla patřit k obecnému vzdělání jak společenskovědně zaměřených odborníků, tak všech řídicích pracovníků a pracovníků připravujících se pro výkon funkce vedoucího, včetně psychologů a sociologů.

V závěrečné části knihy se autoři zabývají odrazem technických a společenských změn v pracovní činnosti a chování člověka. Pozornost je zde soustředěna jednak na změny v nárocích na člověka pracujícího s novou technikou a změny v nárocích na řízení lidí v moderním podniku, jednak na metodologická východiska ergonomie a organizační psychologie.

Ergonomie, inženýrská psychologie či biotechnologie se zabývají studiem vztahů mezi člověkem a pracovním prostředím, zahrnujícím též pracovní nástroje a metody. Toto zaměření je úzce spjaté s obecnou teorií systému. Je to interdisciplinární přístup k systému člověk—technika, jehož hlavní úlohou je prevence negativních zdravotních důsledků tohoto vztahu. Organizační psychologie se zabývá studiem materiálních a kulturních podmínek činnosti pracujících a pracovních kolektivů. Zaměřuje se především na chování osobnosti a skupiny v pracovním procesu, na jejich prožívání a vědomí a na problémy motivace osobnosti i skupiny. Její rozvoj je úzce spjat s rozvojem sociálního plánování a sociálních prognóz.

K nejvýznamnějším součástem vědeckotechnického rozvoje a zdrojům změněných nároků na pracovní činnost patří automatizace. Příznivé důsledky automatizace spočívají zejména v přesunu nároků na řídicí, plánovací a koncepční složky pracovní činnosti, ve vytváření předpokladů pro uplatnění iniciativy a tvůrčích sil osobnosti, ve snižování fyzické námahy a jednotvárného neuropsychického zatížení monotónní prací, ve vzdalování člověka od zdrojů ohrožení jeho zdraví a ve zkracování pracovní doby s možností volby optimálního režimu práce. Nepříznivé účinky automatizace spočívají zejména v přetěžování vyšších psychických složek, ve zvýšení odpovědnosti a emocionálního napětí, ve zvýšeném neuropsychickém zatížení náročnou a únavnou prací, ve vzdalování člověka od předmětu práce a v časově omezené platnosti úrovně dosažené odborné způsobilosti. Zjišťování vzájemného poměru příznivých a nepříznivých účinků automatizace na každém stupni jejího zavádění i hledání způsobů odstraňování nebo vyrovnávání nepříznivých účinků patří ke společným úkolům psychologie a sociologie.

Problém zvyšování nároků na řízení lidí v moderním, komplexním podniku vyplývá mimo jiné z toho, že dosud neexistuje dostatečně rozpracovaný systém poznatků a pouček o nejvýhodnějších způsobech řízení. Výčty jednotlivých složek řídicí činnosti lze podat

pouze povšechně, významnost vztahů mezi nimi je proměnlivá, mnohé projevy řídicí činnosti jsou jedinečné. Řídicí činnost je jako celek vždy vázána na subjekt, jehož znaky lze zobecnit pouze v omezeném rozsahu, a má sama značnou dynamiku podmíněnou jak ekonomickým a politickým rozvojem společnosti, tak i změnami v rámci jednotlivých organizací. Věda o řízení, rodící se v těsném sepětí s vědou o práci a s vědou o organizaci, však všem řídicím pracovníkům poskytuje perspektivu teoreticky přijatelnějších a prakticky ověřitelnějších i aplikovatelnějších vědeckých prostředků, které by jim pomáhaly osvojit si tzv. umění vést a řídit lidi a jejich práci. Všeobecně uznávaný význam kvality řízení, a tedy i teorie řízení, se v socialistické společnosti ještě navíc zvyšuje tím, že řídicí pracovníci všech úrovní reprezentují ve vztahu ke kolektivu podřízených nejen zájmy jednotlivých organizací, ale i zájmy této společnosti jako celku.

* * *

Knih *Člověk a práce* je zaměřena psychologicky a bylo by proto nekorektní vytýkat jejím autorům ze sociologického hlediska, že se zaměřují spíše na výčet a prosté konstatování objektivních sociálních souvislostí pracovní činnosti než na rozbor jejich systémových vztahů a s jejich působením spjatých problémů. Diskuse o vztazích mezi některými psychologickými pojmy a jim odpovídajícími stránkami skutečnosti by na druhé straně již naopak přesahovala rámec této recenze. Je však nutno připomenout, že autoři používají některé základní pojmy jakoby v jednoznačných definičních spojeních, přestože ani v marxisticko-leninské psychologii dosud takto jednomyslně definovány nejsou.

Přestože je v předmluvě zdůrazněno, že byl zaměrně zvolen pouze jeden základní celek psychologických jevů a vynechány ostatní problémy psychologie práce, působí opomíjení otázek motivace i jednotlivé formulace dojmem, že autoři nepojímají motivaci jako inherentní součást procesů a funkcí probíhajících v systému osobnosti, ale jako nějaký samostatný psychologický jev, systému osobnosti paralelní a řaditelný proto mezi takové pojmy, jako je osobnostní kapacita, společenská, interakční kapacita apod. Právě otázky motivace bezprostředně souvisejí s otázkami sociálního plánování a sociálních prognóz. V knize, která může sloužit jako jeden z podkladů pro toto plánování a vytváření prognóz, by motivaci k práci měla být věnována větší pozornost.

Vzhledem k tomu, že autoři zdůrazňují systémový přístup ke zkoumání psychologických aspektů pracovní činnosti, je zarážející, že tento přístup není podrobněji rozveden ani důsledněji aplikován na řešení ústředních otázek knihy. Je možno polemizovat o tom, nakolik by konfrontace těchto otázek s východními kategoriemi obecné teorie systému mohla obohatit různé závěry. Nelze však souhlasit například s jednostranným pojetím pracovní zátěže jako újmy pro osobnost a činnost pracovníka. Problém spočívá zřejmě spíše

v nalezení optimální míry zátěže, která by vedla k dalšímu rozvoji osobnosti. Tato míra by mohla být nalezena v rámci modernějšího genetického pojetí systému, rozlišujícího mimo jiné rovnovážný vztah systému s prostředím a vnitřní rovnovážné stavy systému. Mnohé formulace autorů svědčí o starším, funkčním pojetí systému, založeném na představě mechanického, změny vyrovnávajícího a minimalizujícího ekvilibria.

Problémy spjaté s obecnou teorií systému nejsou však dosud dořešeny ani na úrovni obecné psychologie a sociologie a musí být zřejmě řešeny nejprve právě zde. Obdobně

poznatky o motivaci nejsou dosud v marxisticko-leninské psychologii rozvinuty do prakticky plně aplikovatelné podoby. Důraz na praktickou využitelnost závěrů patří právě k nejvýznamnějším přednostem posuzované práce. Kniha *Člověk a práce* může být proto velmi podnětná jak pro odborníky zabývající se společenskoviědní teorií, tak pro odborníky zabývající se řízením samým. Hodnotíme-li ji nikoli podle toho, čím se nezabývá nebo co v ní není dořešeno, ale podle skutečného přínosu k řešení problematice, musí být náš posudek jen kladný.

Jan Vlášil

X. mezinárodní porada zástupců filosofických a sociologických časopisů evropských socialistických zemí

Ve dnech 4.—7. června 1973 se konala v Praze X. mezinárodní porada zástupců filosofických a sociologických časopisů evropských socialistických zemí. Zúčastnili se jí šéfredaktoři a členové redakčních rad těchto časopisů z Bulharska, Jugoslávie, Maďarska, NDR, Polska, Rumunska, Sovětského svazu a Československa.

Program jednání byl ovlivněn blížícím se XV. světovým filosofickým kongresem, který se koná v bulharské Varně v září tohoto roku, a byl proto koncipován jako součást příprav na tento kongres, jehož ústředním tématem je *Člověk — věda — technika*. Většina odborných referátů přednesených na konferenci byla z toho důvodu zaměřena na problematiku vědeckotechnické revoluce a jejích aktuálních implikací. Účastníci se ve svých vystoupeních zabývali takovými otázkami, jako jsou: vědeckotechnický pokrok a rozvoj osobnosti je socialismu, leninská koncepce člověka a role osobnosti v socialistické společnosti, filosofické aspekty výzkumu vědeckotechnické revoluce, socialistický humanismus, filosofické aspekty úkolů přírodních věd ve vědeckotechnické revoluci, kritika buržoazních a revizionistických koncepcí vědeckotechnické revoluce a aktuální úkoly sociologie v tomto období. S referáty vystoupili: I. T. Frolov, V. S. Gott, H. Jankowski, H. Korch, A. D. Kosičev, A. Kosing, G. Ley, L. Molnar, J. Netopilik, R. Richta, F. Rupprecht, K. Rycharčík, D. Valov, A. Kretschmer, B. Petrovič, O. Chetan.

Některé z referátů věnované sociologické problematice budou otištěny v Sociologickém časopise.

Část programu byla věnována vlastní práci a spolupráci zúčastněných časopisů. Každá delegace podala stručnou informaci o hlavní orientaci a redakční politice svých časopisů, o jejich obsahové náplni a budoucích plánech. Z diskuse vyplynulo, že je prospěšné prohloubit vzájemnou spolupráci časopisů, a to nejen po linii filosofické či sociologické, ale i mezi oběma disciplínami. Vhodnou formou této spolupráce by mohla být jednak výměna informací o odborných aktivitách a publikacích v jednotlivých zemích, jednak, a to zejména, mezinárodní spolupráce na monotematických číslech zúčastněných časopisů. Ukázalo se totiž, že ve většině zemí se výrazně projevuje tendence k častějšímu vydávání monotematických čísel, zaměřených na zásadní a aktu-

ální otázky, které jsou v té či oné míře všem socialistickým zemím společné. Konkrétní témata této spolupráce budou dohodnuta na XV. filosofickém kongresu. Při té příležitosti bude též vyřešena otázka vstupu časopisů socialistických zemí do Asociace vydavatelů filosofických časopisů.

Zástupci sociologických časopisů se na zvláštním setkání vzájemně informovali o stavu sociologických periodik v jednotlivých zemích. V tomto směru vypadá situace ve správně vedených státech takto:

V Bulharsku vychází od r. 1969 pravidelně dvouměsíčník *Sociologičeski problemi* v nákladu cca 2000 výtisků. Vydavatelem je Sociologický ústav Bulharské akademie věd. Struktura časopisu je podobná jako u nás — tvoří ji úvodník, část věnovaná obecným problémům a empirickým výzkumům, metodologická rubrika, věnovaná převážně obecným metodologickým otázkám, rubrika recenzí a rubrika zpráv. Je běžná praxe monotematických čísel. Sociologické problematice je věnován určitý prostor ještě v dalších časopisech, jako jsou: *Filosofska misal*, *Novo vreme* (teoretický orgán ÚV BKS), *Partijen život*, *Politicheska prosveta*, *Ekonomičeska misal* a *Pravna misal*.

Presidium Maďarské akademie věd vydává od r. 1971 čtyřikrát ročně sociologické periodikum *Sociologia*. Publikují v něm zatím jen domácí autoři, ve svých plánech však redakce počítá s mezinárodní spoluprací. Časopis má tři části. První část tvoří stati; zde jsou publikovány teoretické práce a výsledky výzkumů. Druhá část je vyhrazena pro informace o kandidátských pracích; zde jsou publikovány stručné obsahy kandidátských prací a vyjádření oponentů. Třetí část obsahuje přehled odborné literatury. Sociologická témata se dále objevují v časopisech *Magyar Filozofiai Szemle*, *Valóság*, *Társadalmi Szemle* (obdoba naší *Nové myslí*) a *Kritika* (časopis pro literární a společenské vědy).

V Německé demokratické republice dosud žádné sociologické periodikum nevychází. Od r. 1966 však vydává Vědecká rada NDR pro sociologický výzkum v nepravidelných termínech *Soziologisches Informationsheft*. Předpokládá se, že v blízké budoucnosti bude tento časopis vycházet pravidelně. Kromě toho sociologové publikují ve filosofickém časopise *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, v teoretickém orgánu strany *Einheit*, v časopisech *Wirtschaftswissenschaft*, *Pädagogik* a ve vědeckých časopisech universit. Z iniciativy Vědecké rady vychází v nakladatelství Dietz

edice *Soziologie*. Až dosud vyšlo 10 svazků a frekvence této edice se stále zvyšuje.

Ústředním sociologickým časopisem v Polsku jsou *Studia socjologiczne*, vydávané Ústavem filosofie a sociologie a Komitétem sociologických nauk Polské akademie věd ve Varšavě. Vycházejí od r. 1961 čtyřikrát ročně v nákladu cca 3000 výtisků. Mají 6 rubrik: 1. obecná teorie a metodologie, 2. oborové sociologické disciplíny, 3. diskuse a polemiky, 4. „komunikáty“ — informace o konkrétních výzkumech, 5. recenze, 6. informace z vědeckého života. Kromě toho vychází od r. 1936 v Lodži jednou až dvakrát ročně časopis *Przegląd Socjologiczny*, dále ve Varšavě čtyřikrát ročně *Kultura i Społeczeństwo* a jednou měsíčně *Nowe Drogi* (orgán ÚV PSDS). Polská sociologická asociace vydává dvakrát ročně *The Polish Sociological Bulletin*.

V Rumunsku vychází od r. 1972 čtyřikrát ročně časopis pro sociologii a politické vědy *Viitorul Social* v nákladu cca 12 000 výtisků. Vydavatelem je Rumunská akademie sociálních a politických věd a Rumunský národní komitét pro sociologii. Obsahovou náplň časopisu tvoří obecně teoretické a metodologické stati z oblasti sociologie a politické vědy, zprávy o terénních výzkumech, demografické studie, prognostické studie atd. Z nejvýznamnějších příspěvků je jednou za rok sestaveno zvláštní číslo časopisu v anglické verzi. Sociologické problematice je vyhrazena dále zvláštní sociologická série publikace *Analele Universității București*, která je zhruba dvakrát ročně vydávána Bukurešťskou univerzitou.

Téžštěm sociologické publikační činnosti v Sovětském svazu není časopisecká publicistika, ale knižní publikační činnost, která je velice rozsáhlá a stále vzrůstá. Pravidelné sociologické periodikum zde dosud neexistuje. Sociologická témata jsou publikována ve většině periodických časopisů filosofických, ekonomických, teoreticko-politických a dalších jak v Moskvě, tak v jiných vědeckých centrech SSSR. Hlavním periodikem pokrývajícím sociologickou problematiku je v současné době časopis *Naučnyj Kommunizm*, který začal vycházet v tomto roce jako dvouměsíčník v nákladu 17 000 výtisků. Institut sociologických issledovanij v Moskvě začne od ledna 1974 vydávat samostatný sociologický časopis.

* * *

Jednání konference bylo velmi plodné a užitečné, jak pokud jde o projednávání odborné teoretické otázky, tak pokud jde o perspektivy další spolupráce časopisů. To bylo všemi účastníky kladně oceněno.

Závěry jednání byly shrnuty v závěrečném protokolu takto:

1. Delegáti zdůraznili velkou zodpovědnost filosofů a sociologů při rozvoji marxismu-leninismu. Úkolem časopisů je spolupůsobit při stimulování výzkumů v oblasti filosofie a sociologie, zejména v oblasti základních problémů spojených s potřebami socialistické společnosti a s rozvojem vědy.
2. Představitelé filosofických a sociologických časopisů konstatovali, že jednání přispělo

ke sjednocení názorů na roli marxismu-leninismu, vědy a techniky v rozvoji socialistické společnosti.

3. Za účelem vzájemné informovanosti a rozvoje filosofie a sociologie v jednotlivých socialistických zemích budou jednotlivé časopisy včas upozorňovat bratrské redakce na takové publikace, které je v první řadě třeba recenzovat pro informaci čtenářů.
4. Delegáti se dohodli o místě příštího setkání. Téma i forma tohoto setkání budou upřesněny po XV. světovém filosofickém kongresu ve Varně.

Eva Bártová

Národní konference o sociálním plánování v Bulharsku

Na základě jednání ÚV KS Bulharska v prosinci 1972, na němž T. Živkov kritizoval nekomplexnost v plánování a kde plánování sociálního rozvoje bylo prohlášeno za „významnou metodu zvýšení úlohy pracovního kolektivu v socialistické společnosti“, byla ve dnech 29.—31. 5. 1973 svolána do Varny národní konference k tématu *Plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Organizátory byly Akademie společenských věd a sociálního řízení při ÚV KSB, Ekonomický institut D. Blagoeva ve Varně a Centrum vědeckého výzkumu práce v Sofii.

Konference se zúčastnilo asi 250 delegátů — pracovníků teoretických ústavů a vysokých škol, stranických a odborových pracovníků i představitelů hospodářské praxe. Ze zahraničí se zúčastnili či poslali své referáty pracovníci ze SSSR, NDR, Polska a Československa.

Konference jednala o čtyřech hlavních oblastech: o metodologii a metodice sociálního plánování, o plánování změn sociální struktury, o podmínkách práce a života pracujících a o zvyšování aktivity a rozvíjení duchovního života pracujících.

Jednání konference zahájil ředitel Ústavu sociálního řízení Akademie společenských věd při ÚV KSB prof. Ivan Nikolov. Základní referáty přednesli: Zahari Staikov: *Metodologické otázky plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících*, Todor Kirov: *Pracovní kolektiv v systému sociálního řízení*, Vasil Vankov a P. Bliznakov: *Obsah a struktura plánů sociálního rozvoje kolektivů pracujících*. Prof. J. Kohout přednesl na plenárním zasedání referát *Plánování sociálního rozvoje kolektivů v Československu*. Ve 4 sekcích odeznělo přes 50 vystoupení; z ČSSR vystoupili dále J. Bauerová z VŠE Praha a J. Stračar z VŠE Bratislava.

Konference ukázala, že v Bulharsku existuje již řada praktických zkušeností i výsledky teoretické práce o plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících. Město Varna má již svůj dlouhodobý plán sociálního rozvoje, který byl zpracován komisí městského výboru strany a byl projednán i přijat jak stranickými, tak státními orgány. Umožňuje koordinaci bytové a rekreační výstavby, průmyslové zástavby v této oblasti, vytváření podmínek pro rozvoj kulturního

života ve městě, rozvoj služeb obyvatelstvu, řešení služeb v době turistických špiček atd.

Plánování sociálního rozvoje se rozvíhá již i v podnicích. V této souvislosti se koncipuje funkce sociologických oddělení ve velkých podnicích. Velmi zajímavý příspěvek k této otázce přednesl I. Stančev, který vymezil pět oblastí, jimiž by se mělo takové oddělení zabývat (realizovat potřebné výzkumy v podniku, provádět školení mistrů a ostatních řídících pracovníků atd.). Konkrétní a velmi zajímavá byla vystoupení pracovníka ÚV KSB Borise Hadjimitova, analyzující úlohu socialistického soutěžení v sociálním rozvoji kolektivu pracujících, a podnikového sociologa S. Coneva, zabývající se sociální aktivitou pracovního kolektivu.

Ke kladům konference lze přičíst i fakt, že byla nesena snahou o komplexnost pohledu na celou projednávanou problematiku, že vedle podnikové sféry byly široce zachyceny i ryze sociální otázky (oblast služeb, obchodu, bytů, hygienické podmínky práce, bezpečnost práce, turistika a rekreace pracujících atd.). Těmto otázkám se věnovala třetí sekce.

Za zvlášť živé lze označit jednání IV. sekce, zabývající se duchovním rozvojem a sociální aktivitou. Zde byla diskutována témata jako *Estetický rozvoj osobnosti, Plánování systému kulturní informace v podniku, Pedagogické problémy sociálního plánování* a jiné. K úspěchu jednání sekce přispěly i kvality předsedy F. Guenova, vedoucího sekce sociální psychologie Akademie společenských věd při ÚV KSB. Jeho široká erudice mu umožňovala bezprostředně reagovat na celou řadu přednesených teoretických tezí a učinit tak z jednání sekce skutečný teoretický seminář.

Organizátoři konference přislíbili brzké vydání sborníku. Některé příspěvky — včetně příspěvků zahraničních účastníků — budou ihned publikovány v odborném tisku. Denní tisk věnoval konferenci pozornost již v průběhu jednání. Jeden z článků o konferenci byl nazván *Vědecká událost prvního řádu*.

Po skončení konference byli polský delegát Kazimierz Doktor a československý delegát prof. J. Kohout požádáni, aby v přednášce na Akademii společenských věd v Sofii informovali o současném rozvoji sociologie práce ve svých zemích. Živá dvouhodinová diskuse byla důkazem širokého zájmu o konkrétní spolupráci.

Závěrem lze konstatovat, že nejtýpističtším rysem rozvoje současné bulharské sociologie je její co nejúžší spojení se stranou a úkoly socialistické výstavby země. To je zřejmé i hlavní příčina její mimořádné dynamičnosti, uváženého a koordinovaného rozvoje i značných úspěchů vůbec a aplikace sociologie na poli sociálního plánování zvláště.

Jaroslav Kohout

Sociální prognózování a sociální plánování (Mezinárodní kolokvium sociologie práce)

Patří již k dobrým tradicím slovenských sociologů pořádat mezinárodní kolokvia socio-

logie práce. Ve dnech 28. května až 1. června 1973 uspořádal Sociologický ústav Slovenské akademie věd spolu se Slovenskou sociologickou společností — sekci sociologie práce, Ústavem pro filosofii a sociologii Československé akademie věd a Československou sociologickou společností v pořadí již IV. mezinárodní kolokvium sociologie práce na téma *Sociální prognózování a sociální plánování*.

Pětidenního kolokvia se zúčastnilo 212 představitelů předních pracovišť, která se zabývají otázkami sociálního prognózování a sociálního plánování. Bylo mezi nimi též 15 zahraničních účastníků ze SSSR, Bulharska, NDR, Maďarska a Polska.

Kolokvium bylo tím významnější, že na něm vystoupili ministři práce a sociálních věcí SSR s. Dezider Krocsány a náměstek ministra práce a sociálních věcí ČSSR s. Milan Kyselý.

Program jednotlivých dnů kolokvia byl rozdělen do pěti tematických okruhů:

1. Význam sociálního prognózování a sociálního plánování v socialistické společnosti.
2. Sociální prognózy z oblasti práce a sociální prognózy životní úrovně a životního stylu.
3. Úkoly budování vyspělé socialistické společnosti a plánování sociálního rozvoje.
4. Dosavadní výsledky výzkumů z oblasti sociálního prognózování a sociálního plánování.
5. Úkoly podnikového sociologa v oblasti sociálních prognóz a sociálního plánování a shrnutí výsledků kolokvia.

I. Význam sociálního prognózování a sociálního plánování v socialistické společnosti

Po zahájení ředitelem Sociologického ústavu SAV v Bratislavě s. Jozefem Hrabinou přednesl úvodní projev ministr práce a sociálních věcí SSR s. Dezider Krocsány.

První referát na téma *Úkoly a význam sociálního prognózování a sociálního plánování v socialistické společnosti* přednesl ředitel Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě prof. Filip Hronský. Zaměřil se jednak na národohospodářská, jednak na podniková hlediska sociálního plánování a sociálního prognózování. Zdůraznil, že vzhledem k nutnosti všestranného rozvoje jednotlivců, kolektivů i celé společnosti je třeba, aby dosavadní plánování nabylo též charakteru plánování sociálního. Na nižší stupeň řízení — v podnicích — se člověk objevuje v procesu výroby, což vyvolává nutnost sociálně plánovat i na úrovni podniků, kde je možno zabezpečit bezprostřední vazbu ekonomického a sociálního plánu. Sociálním plánem je možno dosáhnout žádoucích změn v sociální struktuře. Sociální rozvoj kolektivů a jednotlivců je celostátním úkolem, vyvolaným změnou postavení člověka v materiální výrobě v důsledku vědeckotechnické revoluce.

Náměstek federálního ministra práce a sociálních věcí s. Milan Kyselý hovořil na téma *Přípravy k plánu sociálního rozvoje kolektivů organizací v ČSSR*. Uvedl konkrétní fáze příprav federálního ministerstva práce a sociálních věcí na sociální plánování. Plánům so-

ciálního rozvoje předchází příprava ve formě vypracovávání komplexních programů péče o pracující, zabezpečovaných každoročně kolektivními smlouvami. Podle usnesení vlády č. 66 z 8. března 1973 je třeba do konce roku 1973 provést rozbor dosažené úrovně péče o pracující a na období 1974–1975 připravit komplexní programy péče o pracující se stanovenými zásadami a úkoly, jež zahrnují zdokonalování organizace práce, opatření ke snížení nemoci z povolání, úpravu pracovišť, zabezpečování sociálních, hygienických a zdravotních potřeb pracujících, závodní stravování, pomoc při výstavbě podnikových bytů, umožnění vhodného využití volného času (tělovýchova, kultura, rekreace), sociálně právní ochranu, zabezpečení školení kádrů a soustavnou péči o skupiny vyžadující zvláštní pozornost (ženy, invalidé, důchodci, mládež). V současné době vznikají určitá nedorozumění proto, že se programy sociální péče ztotožňují se sociálním plánováním. Některé větší podniky přistoupily již iniciativně k sestavování plánů sociálního rozvoje. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí chce využít výsledků experimentování, rozhodně však nesouhlasí s tím, aby sestavování sociálních plánů bylo pojímáno jako módní záležitost. Je žádoucí jednak spolupráce s výzkumnými a vědeckými pracovišti, jednak přejímání sovětských zkušeností. Východiskem pro sestavování plánů sociálního rozvoje musí být sociální analýzy. Potom by mělo následovat vypracování dlouhodobější prognózy vývoje a usměrňování činnosti organizace. Další fází by bylo vypracování systému kvantitativních ukazatelů sociálního plánu a soustavy opatření pro zabezpečení realizace sociálního plánu. Výsledná kontrola plnění plánu sociálního rozvoje by pak byla východiskem pro plán sociálního rozvoje na další období. Veškerá metodika sestavování plánů sociálního rozvoje musí být v souladu s platnou metodikou sestavování plánů. Je však třeba čelit jednostranným hlediskům techniků a ekonomů a provádět opakovaně sociologické výzkumy.

Prof. N. S. Mansurov z Institutu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR uvedl, že v SSSR se přikládá stále větší význam sociálnímu plánování, přičemž se vychází z lenické teze o všestranném rozvoji socialistické společnosti. Zatímco dříve se zdůrazňovaly jen ekonomické cíle, před 6–8 lety byl tento názor překonán. Iniciativa vyšla zdola, z podniků, a byla podporována stranickými orgány. V současné době jsou již ve 23 tisících podnicích (což představuje téměř jednu třetinu všech podniků v SSSR) vypracovány plány sociálního rozvoje. Přesto však koncepce sociálního plánování v SSSR není dosud zcela dořešena. Nejde jen o sociální plánování v podnicích, ale i ve městech a v oblastech. V podnicích bude kromě toho třeba vytvořit informační sociologickou službu, jejímž úkolem by bylo informovat pracující o problémech podniku, neboť informovanost zvyšuje pocit spolehohospodáře, a tím zlepšuje vztah k práci.

Tajemník Slovenské rady odborových sva-

zů Ignác Záchik zdůraznil ve svém referátu *Činnost odborů v rámci sociálního plánování kolektivů pracujících v podnicích*, že člověk je stále významnějším činitelem výroby, který vytváří stále větší rozsah hodnot. Sociální plán lze považovat za nástroj vytváření socialistického životního stylu. Je třeba poznávat postoje, názory a vztahy lidí a uplatňovat vhodné argumenty. Je třeba zdokonalovat morální stimuly — veřejná uznání, pochvaly, vyznamenání. Významná úloha v působení na lidi připadá odborové organizaci.

II. Sociální prognózy z oblasti práce a sociálního prognózy životní úrovně a životního stylu.

V rámci druhého dne jednání přednesl vedoucí sekce sociologie Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze František Charvát referát *Dialektický vztah sociální prognózy a sociálního plánu*. Ve svých úvahách vycházel z jednoty procesu tvorby hodnot a procesu utváření člověka, z neodlučitelnosti ekonomické a sociální stránky. Zatímco v kapitalistické společnosti je prvořadým zájmem tvorba užitečných hodnot (na základě vykořisťování člověka člověkem), v socialistické společnosti jde o to, cílevědomě si osvojovat obě stránky společenského procesu. Neexistuje žádný ekonomický proces bez sociálního, a proto je nutno rozšířit úvahy z ekonomické sféry i na sféru sociální. I ve sféře prognózování je třeba respektovat dialektický vztah ekonomické a sociální stránky. Pokud jde o problematiku životního stylu, která patří do sociální sféry, není ani tato oblast prosta závislosti na ekonomické sféře. Ekonomická prognóza předpokládá téměř trojnásobný růst životní úrovně a téměř trojnásobný rozvoj životních zdrojů.

Ernest Magdolen, pracovník Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě, ve svém referátu *Formování socialistického stylu jako součást rozvoje vyspělé socialistické společnosti* vyzval naléhavě zvýrazňování tvorby životního stylu. Jak bylo zdůrazněno na XIV. sjezdu KSČ, podstatou je upevňování socialistických výrobních vztahů, rozvoj kvalitativně vyšších životních hodnot, postojů a potřeb. Utváření socialistického způsobu života je dlouhodobým procesem a je spojeno s určitými konflikty. Nejdůležitější složkou způsobu života je pracovní činnost. Zvláštní význam mají sociální a životní jistoty, soustava záruk v sociální oblasti: zabezpečení všeobecného vzdělání, příprava na povolání, péče o rodinu s dětmi, zabezpečení životních potřeb pro neproduktivní obyvatelstvo atd. Specifikou procesu formování socialistického způsobu života je to, že se mění vztah člověka k práci, která se stává jeho životní potřebou. Významným činitelem změn je vzdělání, které se postupně stává životní hodnotou. E. Magdolen v závěru svého referátu uvedl program činnosti Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě.

Pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze O. Šulc přednesl referát *K možnostem prognostického přístupu k pro-*

gnózování socialistického způsobu života. Především nejprve, že smyslem prognózy je vytvořit určitý model a že prognóza musí být komplexní, má-li být vědecká. Počáteční intuici je třeba postupně nahrazovat vědeckým úsudkem. Anketou nelze zjišťovat splnění přání v budoucnosti. Je nutno přivést respondenty do laboratorní situace budoucnosti. Co brání prognózování: 1. empiričnost sociologického výzkumu, 2. nesouměřitelnost dílčích komponent životního způsobu (např. sociální jistoty, sociální kontakty, participace, generační konflikty), 3. nedostatečná konkretizace cílů životního způsobu. Marxistická prognostika rozvíjí nástroje prognostického poznání. Prognostik nemůže čekat na statistická data.

Ve společném referátu Štefana Karabína a Jozefa Alana z Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě na téma *Problémy dlouhodobého prognózování v oblasti práce* bylo zdůrazněno, že je třeba věnovat intenzivní pozornost rozvoji prognostických metod, aby se překonala jednostrannost postupů. Prognostická činnost byla označena jako činnost permanentní, nikoli jako jednorázová akce. V referátu byl rozveden metodický přístup při řešení komplexního modelu v oblasti práce a byly uvedeny hlavní charakteristiky synoptického prognostického modelu, přičemž byla pozornost věnována i souboru vazebních okruhů.

Dušan Sagara, pracovník Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství a živý v Bratislavě, se ve svém referátu věnoval *prognóze životních a pracovních podmínek pracovníků v zemědělství v návaznosti na jeho strukturální přestavbu.*

Závěrečným vystoupením druhého dne jednání byl referát prof. Minko Minkova, zástupce ředitele Sociologického ústavu v Sofii, na téma *Modelování základních sociálních procesů.* Prof. Minkov zdůraznil, že je třeba zavést takový model řízení, aby byly zabezpečeny všechny úkoly, at už jde o spotřebu obyvatelstva, reálné důchody, rozdělení národního důchodu, vzdělávání, potřebu kvalifikovaných pracovníků či rozdělení pracovníků v národohospodářském měřítku.

III. Úkoly budování vyspělé socialistické společnosti a plánování sociálního rozvoje

Třetí den jednání byl prvním referujícím František Kutta z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze, který přednesl referát *Vztah ekonomického a sociálního plánování.* Označil národohospodářské plánování jako základnu širšího sociálního plánu. V prvních obdobích budování socialismu převládají ekonomické faktory. Nyní jsme však na počátku historického zlomu. Plánování musí přejít k cílovému principu. Mechanika plánovací metodiky se musí změnit v dialektiku. Mezi pracovním a volným časem existuje přímá vazba. V pracovním čase se realizuje pracovní potřeba, ve volném čase se realizují osobní potřeby. Socialismus poprvé v historii vytváří prostor pro reprodukci společenského bohatství a lidských sil. Nejdůležitějším faktorem cílového principu plánování je stano-

vení optimální proporce mezi pracovním a volným časem.

K problému *vztahů mezi národohospodářským a sociálním plánováním* hovořil i Ladislav Písa, pracovník Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě. Zdůraznil nutnost jednoty plánování jediné ekonomické a sociální reality. Cílem národohospodářského plánu je rozvoj národního hospodářství, cílem sociálního plánu rozvoj člověka. Zatímco hospodářské cíle označil za intermediární, cíle sociální označil za finální. Je třeba dosáhnout optimálního souladu mezi rozvojem techniky a rozvojem lidí. L. Písa hovořil dále o technické stránce vztahu ekonomického a sociálního plánování.

Alexander Hirner, pracovník Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě, ve svém referátu *Sociální kontrola ve vědeckotechnické revoluci se zřetelem na sociální plánování podniku* uvedl, že rozvoj a úspěšnost vědeckotechnické revoluce jsou v ne malé míře ovlivňovány sociální kontrolou. Podrobněji se věnoval problémům empirického výzkumu sociální kontroly.

O řešení některých sociálních problémů v NDR hovořil H. Meyer, vedoucí sociologického oddělení Německé akademie věd. Mnoho miliard marek se vynakládá na opatření, jež sledují zvyšování životní úrovně obyvatelstva, stále větší požadavky se kladou na sociologický výzkum. Jedním z velkých problémů, jímž se věnuje zvýšená pozornost, je poměr mezi duševní a fyzickou prací a otázka rovnoměrného vývoje všech sociálních skupin.

Rozdíl mezi sociální efektivností a ekonomickou efektivností věnoval své úvahy Miroslav Soukup ve svém referátu *Sociální efektivnost a systém socio-ekonomického řízení.* V souvislosti s tím se zabýval i možnými přístupy ke strategii výzkumu této problematiky.

Michal Illner, pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze, přednesl referát *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu,* který připravil se svým spolupracovníkem Miroslavem Foretem. Autoři referátu vycházejí ze stanoviska, že tvorba sociálních ukazatelů je vždy vázána na teoretická a ideologická východiska a není jen technickou záležitostí, že se nelze zaměřovat jen na jednotlivé ukazatele, ale na soustavu ukazatelů, že žádná soustava nemůže být vyčerpávající a že stejný stav můžeme alternativně vyjadřovat různými ukazateli. Tvorbu sociálních ukazatelů považují za nezbytnou podmínku tvorby sociálních kohoutů.

V referátu prof. Jaroslava Kóhouta, děkana fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, zaměřeném na téma *Plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících podniku — současná teorie a praxe v ČSSR* bylo zdůrazněno, že v současné době lze v ČSSR hovořit o počátcích teorie a praxe sociálního plánování. Významný vliv na vznik tohoto hnutí mělo vystoupení sovětských sociologů na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně, kteří po prvé teoreticky zobecnili před mezinárodním fórem své mnohaleté praktické zkušenosti z podniků.

Předstupněm plánů sociálního rozvoje kolektivů podniků se mají stát programy komplexní sociální péče, přičemž vyvstává velký úkol provádět důkladné sociální analýzy podnikových kolektivů. Je třeba poznávat podmínky aktivity a iniciativy pracovních skupin, podmínky ke družné spolupráci, v níž se prakticky realizuje princip kolektivismu, osobnost socialistického člověka. Vzhledem k tomu, že vedle rodiny je pracovní skupina právem pokládána za hlavní primární sociální skupinu, je třeba, aby každý pracovník vedoucí kolektiv byl vždy politickým pracovníkem. Proto je i výběr pracovníka, který má vést pracovní kolektiv, vysoce závažným a společensky významným úkolem.

Štefan Hora, pracovník Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě, zaměřil svůj referát *Podnikové sociální činnosti* na zdroje informací pro řídicí práci v rámci sociální politiky. Soustředil se na společenské záměry a procesy na makroúrovni i mikroúrovni a na topografii.

IV. Dosavadní výsledky výzkumů z oblasti sociálního prognózování a sociálního plánování

Čtvrtý den kolokvia vnesl do jednání konkrétnější informace o dosavadních výsledcích výzkumů sledujících problémy sociálního plánování.

Jiří Růžička z Vysoké školy ekonomické v Praze přednesl referát na téma *Sociální analýza podnikového kolektivu*. Ve svém referátu se zaměřil jednak na charakteristiku sociální analýzy, dále na faktory ovlivňující skupiny a jednotlivé pracovníky podniku, na podklady závažné pro sestavení sociálního plánu podniku a konečně na dosavadní přístupy k sociální analýze v podnikové praxi. V té souvislosti uvedl, že orientace podniků na operativní problémy řízení výroby odsunuje systematické zajišťování péče o podnikový kolektiv na druhořadé místo, že sociální péče o podnikový kolektiv má v koncepci podnikové činnosti stále převážně ráz charitativní péče o pracovníky, že podniky jsou pouze výjimečně dobře personálně vybaveny pro kvalifikované zajišťování sociální péče o podnikový kolektiv, že péče o podnikový kolektiv se zpravidla neopírá o soustavnější rozborovou činnost, že úroveň zajišťování stanovených úkolů v péči podniku o kolektiv a jejich kontrola bývají často nedostatečné, že vynakládání prostředků na opatření týkající se sociální péče o pracovníky bývá mnohdy náhodné, že v sociální péči o zaměstnance není vždy soustavně využíváno kontaktů s komunitou a že ne vždy je podnikový kolektiv aktivizován na úkoly, které si podnik vytýčuje ve vztahu k pracovníkům.

Josef Magala, pracovník Ústavu ekonomiky a organizace stavebnictví v Bratislavě, informoval účastníky kolokvia o *návrhu metodiky sestavování plánu sociálního rozvoje kolektivu podniku*, který Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví předložil federálnímu ministerstvu práce a sociálních věcí. Dále hovořil podrobněji o problémových okruzích, jimiž se ústav zabývá a k nimž patří pláno-

vání sociální struktury podniků, plánování, předvídaní a usměrňování sociálního chování sociálního subjektu, plánování péče o pracovníky, plánování životní úrovně a plánování socialistické výchovy pracujících.

Referát Jaroslavy Bauerové z Vysoké školy ekonomické obsahoval údaje týkající se konkrétního výzkumu katedry ekonomické sociologie a psychologie v n. p. Elektro-Praga Hlinsko. J. Bauerová ve svém referátu, nazvaném *Metodické otázky sociologicko-psychologického výzkumu v n. p. Elektro-Praga Hlinsko*, uvedla cíle výzkumu, jimiž je postihnout změny v sociální struktuře konkrétního průmyslového podniku, z analýzy dat a potížených trendů vytvořit podklad pro vedení podniku k vypracování plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících a učinit další krok v rozvoji věd o člověku. Po charakteristice zkoumaného podniku a zdůvodnění jeho výběru byly v referátu uvedeny výchozí ukazatele metodiky sociálně psychologické analýzy a byl vysvětlen výběr vzorku a zdůvodněny použité metody a techniky (z výzkumných metod byly uplatněny především metoda statistická a monografická a z výzkumných technik studium dokumentů, dotazník a řízený interview).

Tématem referátu Miloslava Tomášika, pracovníka Vysoké školy ekonomické v Praze, byly *institucionální předpoklady pro rozvoj sociálního plánování na úrovni průmyslových podniků*. M. Tomášik na základě rozboru jednotlivých etap procesu sociálního plánování vymezil čtyři základní typy jeho výkonných orgánů: 1. Orgány zabývající se přípravou a samostatným zpracováním sociálního plánu — tuto funkci by měly v podmínkách průmyslových podniků zajišťovat laboratoře sociálních analýz a sociálního plánování. 2. Orgány zabývající se projednáním a schválením plánu — na základě sovětských zkušeností by bylo vhodné zřízovat v podnicích metodické rady. 3. Orgány zajišťující realizaci přijatého a schváleného sociálního plánu — sem patří především jednotlivé štábní útvary podniku. 4. Orgány zabezpečující kontrolu plnění sociálního plánu — tuto funkci může plnit buď metodická rada, nebo jiný orgán či komise zřízené za tímto účelem.

Prof. Vladimír Čech z Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni přednesl referát *Dělnická třída v sociálním systému průmyslového podniku*. Rozvinul v něm myšlenku, že sociální plán jako plán všestranného rozvoje pracovního kolektivu musí respektovat zákonitosti rozvoje sociálního života. Sociální systém podniku nelze redukovat na pozice a role, jsou pro něj významné vztahy nadřazenosti a podřazenosti, autorita, disciplína. Je třeba respektovat postupné překonávání rozdílu mezi fyzickou a duševní prací, přeměny charakteru práce, ale i neformální strukturu v podniku.

Problematika sociálního plánování a národnostní vztahy byla tématem referátu prof. Juraje Zvary z Vysoké školy politické ÚV KSČ v Bratislavě. Prof. Zvara zdůraznil, že naše sociální struktura má nejen třídní, ale i národnostní hranice. Nelze přehlížet rozdíly

mezi českými zeměmi a Slovenskem, které se objevují především v mikrostruktuře (národnostně smíšené osady a podniky).

Ústav sociologie Maďarské akademie věd reprezentoval J. Farkas, zástupce ředitele ústavu, který přednesl referát *Společenské plánování technického rozvoje*. Hovořil o tom, jak Ústav sociologie v Maďarsku přistupuje ke studiu otázek sociálního plánování. Dále navrhl dvě formy pomoci sociálnímu plánování: 1. provést diagnózu sledovaného společenského rozvoje, 2. na základě diagnózy vypracovat různé alternativy, které jsou nejdůležitější z hlediska společnosti.

V referátu *Některé otázky sociálního plánování ve správě územních celků* vyzvedl Michal Illner z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze myšlenku, že sociální plánování v podniku se musí vázat na územní celek. Je třeba respektovat prostředí a hierarchii podniků, s nimiž je podnik v dodavatelských vztazích.

H. Jetzschmann, pracovník Vědecké rady pro sociologii NDR, přispěl referátem *Některé zkušenosti a problémy plánování v NDR*. Sociální plánování v NDR dosud nemá velký rozsah, i když existují plány zlepšování pracovních podmínek, plány vzdělávání a plány zaměstnávání žen. V NDR jde především o politiku zvyšování životní úrovně na základě zvyšování produktivity práce. Plně se docenňuje role podniku jako sociálního organismu, v němž se promítá kvalifikační růst dělnické třídy a její vedoucí úlohy v socialistické společnosti. Změňování rozdílu mezi duševní a fyzickou prací, rozvoj socialistického uvědomění a rozdílu mezi potřebami lidí a produkcí podniků.

Na to, že sociální plánování může řešit i problémy určitých speciálních sociálních skupin, například Cikánů-Romů, poukázal Karel Kára, pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze, ve svém referátu *Sociální plánování a problém Cikánů v ČSSR*.

E. Jukl z Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni přednesl diskusní příspěvek *Prognóza v oblasti inženýrských profesí*. Zdůraznil, že na mnoha místech vykonávají inženýři pracovníci práce, o nichž tvrdí, že k nim není třeba vysokoškolského vzdělání. Projevuje se podceňování organizační práce a malý zájem o organizační kadry.

J. Bača, podnikový sociolog Pozemních staveb v Nitře, informoval o tom, jak k vypracování plánu sociálního rozvoje přistupuje oddělení psychologie a sociologie práce v tomto podniku.

O. Sedláček z Domu techniky v Pardubicích se ve svém diskusním příspěvku zaměřil na problematiku metodického přístupu k sociální analýze sociálního systému podniku a na celkovou koncepci sociálního plánu.

L. Lišková z Vysoké školy ekonomické v Praze navázala ve svém diskusním příspěvku *Sociální plánování a prognózování faktorů sociálního klimatu* na referát prof. Kohouta a jeho důraz na pozitivní sociální klima v pracovní skupině. Uvedla objektivní a subjektivní faktory sociálního klimatu v socialistickém průmyslovém podniku, přičemž

zejména zdůraznila styl řízení jako jeden z nejdůležitějších konkrétních faktorů, které na sociální klima v podniku působí. Poukázala na význam správné organizace práce a spravedlivého odměňování za práci.

V. Úlohy podnikového sociologa v oblasti sociálních prognóz a sociálního plánování a shrnutí výsledků kolokvia

V závěrečný den jednání přednesla Helena Šálková, pracovníce Federálního ministerstva práce a sociálních věcí, referát na téma *Komplexní program péče o pracující*. Obšírně v něm vysvětlila období příprav i období vlastního vypracovávání komplexních programů péče o pracující, uvedla některé poznámky ke kategoriím sociální práce a hovořila o mezinárodní spolupráci v oblasti sociální práce.

K. Bartek, pracovník ministerstva práce a sociálních věcí SSR, podrobně vysvětlil, jak toto ministerstvo přistupuje k vypracování metodiky sestavování plánů sociálního rozvoje. Předběžně připravená metodika a formuláře byly ověřeny v některých velkých průmyslových závodech (Slovnaft Bratislava, Metalurgické závody v Dubnici).

Ve svém druhém vystoupení na kolokviu prof. N. S. Mansurov pohovořil o úloze sociologů v podniku. Zdůraznil, že bez pomoci psychologie a sociologie nelze na stejných strojích zvyšovat produktivitu práce a že existence těchto disciplín není podmíněna přáním, ale nutností. V SSSR je úloha podnikových sociologů velmi široká a tomu odpovídají i formy přípravy podnikových sociologů, při níž pomáhají pracovníci Institutu sociologických výzkumů. Velký význam se přikládá procesům komunikace a vevřejnému mínění v kolektivu.

V závěrečném projevu shrnul Jozef Hrabina, ředitel Sociologického ústavu SAV v Bratislavě, výsledek kolokvia, na němž bylo předneseno 28 základních referátů a 7 diskusních příspěvků, a přednesl návrh rezoluce, v níž se zejména zdůrazňuje, že účastníci kolokvia přikládají mimořádný význam systému socialistického řízení cestou rozvíjení teorie a praxe sociálního plánování, že sociální plánování má být neoddelitelnou součástí řízení, přičemž je neslučitelné s kapitalistickým způsobem řízení, že je nutná úzká spolupráce teorie a praxe ve všech oblastech společenského života, že účastníci kolokvia doporučují pokračovat v takových formách setkání a zaměřovat se v budoucnu na jednotlivé problémy sociálního plánování a prognózování a že je třeba poskytovat dosažené výsledky stranickým, státním a společenským orgánům.

* * *

Informace o průběhu IV. mezinárodního kolokvia sociologie práce ukazuje na rozsah i význam tohoto setkání, jež ani po stránce organizační nebylo snadnou záležitostí a patří proto díky všem obětavým pracovníkům, kteří se na jeho organizaci podíleli. Vzhledem k rozsáhlosti celé akce lze omluvit i určité nedostatků, které se v průběhu kolokvia projevily a jsou určitým poučením pro podobné akce v budoucnosti. Jde především o to doprát do-

statek prostoru pro diskusi i na úkor zkrácení příliš dlouhých referátů a využít tak velkého shromáždění zainteresovaných pracovníků k organizování sekcí a setkání se zahraničními účastníky.

Libuše Lišková

Seminář „Společnost ženám — ženy společnosti“

Ve dnech 6.—7. června tohoto roku uspořádala Socialistická akademie v piešťanském hotelu Magnolia celostátní seminář na téma *Společnost ženám — ženy společnosti*. Jeho cílem bylo posunout poznání v oblasti postavení žen v naší společnosti, a to zejména v souvislosti s úsilím, které v tomto směru vyvíjí naše stranické a vládní orgány po XIV. sjezdu KSC. Seminář programově navazoval na loňskou konferenci v Martině.

Úvodní slovo předsedl V. Wágner, předseda ÚV MR Socialistické akademie v Bratislavě. Vyjádřil přesvědčení, že setkání, jehož účastníci jsou jak pracovníci z praxe, tak pracovníci z oblasti výzkumu, přispěje k většímu sblížení teorie a praxe při řešení „ženské otázky“, a apeloval na všechny účastníky, aby aktivně řešili nastolené problémy. Zvláště vydvíhl úsilí Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě, který byl hlavním iniciátorem tohoto setkání.

J. Jančovičová z ústředního výboru Slovenského svazu žen vyjádřila v referátu *Funkce ženy v socialistické společnosti — marxisticko-leninská koncepce řešení postavení ženy v socialistické společnosti* teoretická východiska přístupu k problému postavení ženy. Ve stručném přehledu historického vývoje postavení žen poukázala na změny, k nimž došlo v domácnosti a v rodině až do dnešní doby, kdy je profesionální pracovní činnost zcela oddělena od domova, a tedy i místo vykonávání funkce ženy—pracovnice je odděleno od místa vykonávání funkce ženy—matky.

Prvním předpokladem řešení postavení žen je proto jeho výzkum v kontextu dosaženého stupně výrobních sil a dělby práce ve společnosti. Druhým předpokladem je komplexnost, tj. posouzení všech momentů vstupujících do dané problematiky. Třetím předpokladem je zajištění účasti žen ve výrobním procesu a dosažení jejich hospodářské nezávislosti.

V současné době existují dva základní modely řešení postavení žen — model americký a model socialistický. Americký model předpokládá, že žena je zaměstnána před narozením prvního dítěte a po ukončení výchovy nejmladšího dítěte. Naproti tomu základem socialistického modelu je komplexní a koordinovaná pomoc společnosti ženám, umožňující, aby se žena podílela na životě společnosti téměř nepřetržitě, kromě období nutné péče o novorozence.

V závěru J. Jančovičová upozornila na to, že účast žen na řízení státu a společnosti je též jednou z podstatných determinant rovnoprávnosti žen a je proto třeba, aby ženy ne-

byly jen objektem změny, ale i subjektem aktivně se domáhajícím svých práv.

O opatřeních, které existují v SSSR v oblasti ochrany matky a dítěte, informovala účastníky Ch. M. Abdušukurova, náměstkyně ministra zdravotnictví Tádžické SSR, v referátu *Ochrana matky a dítěte v SSSR*. Na množství statistických údajů dokumentovala přeměny, k nimž došlo v období výstavby socialismu. Uvedla, že v předrevolučním Rusku neexistoval ucelený systém ochrany matky a dítěte, což se mimo jiné projevovalo ve vysoké dětské úmrtnosti (27 % u novorozenců a 43 % u dětí do 5 let). Teprve po Říjnové revoluci došlo ke zvratu a byla schválena ustanovení o osmihodinové pracovní době, o zákazu práce žen v nevyhovujících provozech, o zákazu práce dětí do 15 let. 28. října 1917 byl podepsán dekret o ochraně matky a dítěte. Postupně byla do praxe zaváděna další opatření, jako například povinnost zajistit vhodnou práci těhotným a kojícím matkám, zvýšená lékařská péče o ženy a děti atd. Cílevědomá politika sovětského státu vyvrcholila v opatřeních z r. 1969, v nichž ochrana zdraví byla kvalifikována jako povinnost a jímž byla zavedena profylaxe ve zdravotnictví.

O. Kontšeková z Vysoké školy ekonomické v Bratislavě vyjádřila ekonomický přístup k problému zaměstnanosti žen v referátu *Dynamika ekonomické aktivity žen*. Rozlišila tři hlavní důvody této aktivity: 1. politické, 2. ekonomické, 3. společenské. Politický důvod spočívá v tom, že ekonomická aktivita je základem zrovnoprávnění žen. Ekonomické důvody jsou dva: a) ženy jsou důležitým zdrojem pracovních sil; b) ženy přispívají svou pracovní aktivitou ke zvyšování životní úrovně rodin. Společenské důvody mají také dva aspekty: a) rozvíjení kvalifikační úrovně žen, b) rozvoj osobnosti žen.

Ekonomická aktivita ženy je podmíněna třemi hlavními činiteli: 1. demografickými, 2. ekonomickými, 3. společenskými. Demografický činitel je vyjádřen a) podílem žen v počtu obyvatelstva, b) strukturou skupiny žen podle jejich rodinného stavu. Ekonomický činitel je dán a) vytvářením vhodných pracovních příležitostí pro ženy a vhodnou úpravou pracovní doby, b) snahou po zvyšování životní úrovně, c) kvalifikací žen a vytvářením vhodných podmínek pro tuto kvalifikaci. Společenský činitel závisí na tom, v jaké míře společnost přebírá část domácích prací, tj. zejména jak je rozvinuta síť veřejných služeb a veřejného stravování.

Závěrem referentka vyjádřila přesvědčení, že se nám v dohledné době podaří vyřešit nastolené problémy ekonomické aktivity žen.

Referát na téma *Aktuální problémy vývoje populace* přednesl L. Písa z Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě. Vývoj populace je podle jeho názoru důležitým strategickým činitelem a rozhodne o budoucnosti státu. U nás je populační vývoj nerovnoměrný a projevuje se jednak poklesem počtu nově narozených dětí, jednak narůstáním podílu starších lidí v populaci. Poválečný vývoj populace ovlivňují zejména objektivní faktory

industrializace a urbanizace, což se projevuje přesunem pracovních sil ze zemědělství a lesnictví do sféry průmyslu a stavebnictví a do sféry služeb. Tyto změny vedou k jinému způsobu života, a tedy i k jinému přístupu k plánování rodičovství. Současně působí i faktory docházky do zaměstnání mimo místo bydliště (až 45 %), snaha po zvýšení životní úrovně rodiny, kvalifikace žen a rozvoj služeb. V tomto komplexu faktorů je třeba hledat příčiny, pro něž Československo dosáhlo v letech 1969 až 1970 nejnižší porodnosti vůbec a počet dětí na jednu rodinu představoval 1,3–1,4, to znamená, že v řadě míst se nedosáhlo ani prosté reprodukce. Po populačních opatřeních strany a vlády došlo v r. 1970–1971 k určitému zvýšení porodnosti, ne však podstatnému. Jednou z klíčových otázek řešení populačního vývoje v ČSSR je otázka vyřešení konfliktu rolí žen.

Vliv ekonomické aktivity matky na diferenciaci podmínek života rodiny byl název příspěvku O. Tosecké z Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě. Referentka se soustředila na vztah ekonomické aktivity ženy a velikosti rodiny a podrobně se zabývala dvěma vývojovými trendy: a) s růstem ekonomické aktivity ženy klesá porodnost; b) s růstem počtu dětí klesá ekonomická aktivita ženy.

Výzkumy ukázaly, že rodiče většinou plánují dvě děti bez ohledu na to, je-li žena zaměstnána či nikoli. Jako důvody pro menší počet dětí byly uváděny: 1. špatná finanční situace, 2. věk, 3. snížení životní úrovně, 4. zdravotní důvody, 5. problémy s dítětem při jeho umísťování do společenských zařízení, 6. bytové poměry.

Referentka závěrem zdůraznila, že potřeba ekonomické aktivity ženy je dnes nesporná a že zlepšení podmínek v rodině závisí od účinných opatření společnosti.

A. Tonhausarová se ve svém referátu *Služby pro rodinu a děti* dotkla některých palčivých problémů budování a rozmísťování zejména předškolních dětských zařízení. V důsledku nedostatečných demografických analýz došlo k nerovnoměrnému budování těchto zařízení, na což doplatili nejvíce obce s 500–2000 obyvateli; v Čechách je situace o něco lepší než na Slovensku. Největší problémy jsou s jeslemi, lepší situace je v oblasti mateřských školek, které v současné době může navštěvovat 57,6 % dětí. Veřejné stravování v mateřských a základních devítiletých školách může využít 50 % dětí. Je třeba, aby celý komplex těchto problémů byl řešen za účasti expertů z různých oborů.

V posledním referátu semináře se V. Michalová zabývala otázkami *služeb ulehčujících domácí práce* a poukázala na řadu nedostatků v této sféře, které jsou patrné i z hlediska mezinárodního srovnání.

Přednesená témata byla základem plodné diskuse, orientované především k otázkám ekonomické aktivity žen a společenské po-

moci, výchovy k rodičovství a citové výchovy dítěte.

Antonín Gazdík

Sociologické proměnné v postojích rodičů k výchově dítěte

Informace o některých západních a našich výzkumech

Téměř všechny teorie osobnosti vycházejí z předpokladu, že sociální podmínky rodiny jsou pro vývoj dítěte základní. Byly například prokázány významné vztahy mezi tělesným zdravím, inteligencí, jazykovými schopnostmi, delikvencí a sociálním postavením rodiny. Uvádíme zde výsledky studií, které vztahují sociologické proměnné k rozdílům v rodičovském působení na dítě. Výzkumy s tímto zaměřením provedené v našich kulturních podmínkách jsou velmi vzácné, je pravděpodobné, že srovnatelné výsledky — budou-li zjištěny — se budou odchýlovat od trendů, které uvádí zahraniční badatelé, zejména američtí.

Není jisté nutno zdůrazňovat, že budeme-li chtít dospět v sociálních vědách k obecnějším závěrům o vztazích mezi socializací dítěte a sociálním postavením rodiny, bude nutné nejen zjišťovat situaci v různých společnostech na podkladě srovnatelných metod, ale vycházet ze širšího sociálního zařazení rodičů ve struktuře dané společnosti. Proto uvedeme nejprve výsledky některých metodologicky významnějších studií provedených na americké populaci a pak některé dílčí výzkumy provedené v našich kulturních podmínkách.

Američtí autoři vycházejí převážně z údajů od tzv. středních vrstev, eventuálně z jejich srovnání s tzv. nižšími sociálními vrstvami pracujících. Tohoto pro naše podmínky neadekvátního výrazu se při diskusi výsledků amerických studií přidržujeme z toho důvodu, že sociální struktura kapitalistické společnosti není v žádném směru srovnatelná se socialistickou sociální strukturou a stěží bychom hledali výstižnější jednoznačné označení. Kdyby se nám to podařilo, hrozilo by nebezpečí automatické generalizace zjištěných vztahů na naše zcela odlišné sociálně ekonomické a kulturní podmínky. Tato problematika byla nedávno podrobně diskutována na stránkách tohoto časopisu J. Houškou.¹

V západních výzkumných přístupech neexistuje dosud jednotka, pokud jde o volbu proměnné, jež by byla nejlepším ukazatelem sociální a kulturní úrovně rodiny. V mnoha studiích je hlavní pozornost věnována vzdělání a povolání nebo příjmu otce, v jiných se věnuje pozornost jen vzdělání matky. Sledování samotného vzdělání matky však není postačující, neboť se ukazují velké difference v postavení rodiny podle povolání otce. Zuckerman a jeho spolupracovníci [12] zjistili, že povolání a úroveň vzdělání rodičů matky jsou mnohem důležitější než vzdělání matky samé.

¹ Houška, J.: *K přístupům marxistické sociologie k analýze socialistické struktury*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 5, s. 494–505.

Nicméně prokázali, že vzdělání matky a povolání otce vysvětlují asi 45 % variance v základní dimenzi rodičovských postojů, označované jako „autorita—kontrola“.

Výsledky berkeleyjské vývojové studie [1, 2] prokázaly u matek s vyšším socioekonomickým postavením mírnou tendenci k větší věrnosti, k většímu porozumění a laskavějšímu akceptování dítěte, zatímco u matek s nižším sociálně ekonomickým postavením byla zjištěna tendence k podrážděnosti, omezování a trestání dítěte. Tyto tendence se projevovaly jak v období prvních tří let, tak i později mezi 9. až 11. rokem dětí. Diference byly mnohem více patrné u chlapců než u děvčat. Mimoto se objevil rozdíl v dimenzi „autonomie—kontrola“ také podle pohlaví dítěte v závislosti na sociálním postavení rodiny: Mali chlapci ze sociálně lépe situovaných rodin a malá děvčátka z rodin s nižším sociálním postavením měli více svobody a autonomie než opačné kategorie téhož pohlaví.

Vliv sociálního postavení rodiny na výchovu dítěte, jak byl zpracován v americké literatuře do roku 1958, analyzoval Bronfenbrenner [4]. Ze zdanlivě protikladných nálezů mnoha studií abstrahoval zřetelnou změnu, k níž došlo ve výchovných technikách středních vrstev v předcházejících 25 letech. K obdobné změně došlo i v dělnických rodinách, ale s několikaletým zpožděním; před 25 lety rodiče střední třídy více omezovali své děti než dělničtí rodiče, v současné době jsou však již zase povolnější; vzdálenost mezi oběma kategoriemi rodičů se však v tomto směru stále zmenšuje. Bronfenbrenner vysvětluje změny ve výchovných metodách středních vrstev převážně vyšší vzdělaností matek. Řídí se prý více radami odborníků, kteří v poslední době doporučují demokratické a permisivní výchovné metody spíše než metody omezující a autoritativní. Na tyto vlivy podle autora nejlépe reagují vzdělané matky, v důsledku působení školy a časopisů pro ženy. Matky v dělnických rodinách jsou prý v důsledku nižšího vzdělání méně responzivní vůči komunikačním prostředkům, a tudíž se poněkud opoždějí v aplikaci proklamovaných metod.

M. Kohn [5] však považuje takový výklad za zjednodušený. Diference ve výchově dětí v různých třídách připisuje převážně odlišným hodnotám, které jsou výrazem odlišných životních podmínek těchto tříd. Tento výklad také nepřímě potvrzuje empirická práce Walterse, Connorové a Zunicha [10]. Autoři v experimentální situaci zjišťovali, zda citlivá reakce na rady a kritiku odborníků se objevuje u matek s nižším sociálně ekonomickým postavením; v podstatě opakovali klasický experiment Merrillové [8].

Výsledky jejich zjištění byly podobné: u matek v experimentální skupině došlo k významnému zesílení kontaktujícího, strukturujícího a direktivního chování, když experimentátor vyjádřil zklamání nad výkonem dítěte v předchozím sezení. Když však srovnali výsledky svého seřazení se zjištěními Merrillové, která sledovala rodiny středního a vyššího sociálně ekonomického postavení, zjistili, že matky ve výzkumu Merrillové vyka-

zovaly téměř 4krát vyšší direktivní chování, 9krát častěji svým dětem pomáhaly, 5krát častěji strukturovaly chování svých dětí a 3krát častěji je poučovaly. Poměr časových jednotek trávených interakcí při hře byl téměř 250 : 1, matky z nižších sociálních vrstev si se svými dětmi hrály jen velmi málo.

Materiály z longitudinálního výzkumu Felsova výzkumného institutu analyzovali E. Watersová a V. J. Crandal [11]. Byla sledována tři časová období: kolem roku 1940 (N = 40 matek), kolem roku 1952 (N = 32 matek), kolem roku 1960 (N = 33 matek). V těchto třech časových obdobích nebyly zjištěny žádné významné korelace mezi pečujícím a láskyplným chováním matek a sociálním postavením rodiny. Významné vztahy se však objevily v oblasti matčiny restriktivnosti: matky z rodin s vyšším sociálním postavením používaly méně diktátorských metod a mírnějších trestů při výchově dítěte.

Tito autoři věnovali pozornost též změnám, k nimž došlo v mateřském chování během sledovaných dvaceti roku. Abstrahovali dva trendy:

1. Kurvilineární, charakteristický pro „permisivní období“, které dosáhlo vrcholu na počátku padesátých let. V této době sledované matky projevovaly nejvíce pečujícího a láskyplného chování vůči svým dětem a snažily se jim pokud možno maximálně zdůvodňovat požadavky, které na ně kladly. Skupina matek z výzkumu prováděného kolem roku 1960 se blížila skupině matek z výzkumu prováděného kolem roku 1940, obě vykazovaly méně pečujícího a ochranného chování.
2. Progresivní, charakteristický pro stupeň nátlaku, jehož matky používaly při výchově. Tento nátlak se od čtyřicátých let postupně snižoval, matky přestaly vyžadovat na svých dětech okamžitou poslušnost, začaly užívat mírnějších trestů a méně restriktivním způsobem byla regulována činnost dítěte.

Promítnutí uvedených diferencí ve výchovných postojích rodičů do percepce dítěte zjišťoval Rosen [9]. Sledoval skupinu 367 chlapců ve věku 9 až 11 roků. Respondenti popisovali na šestistupňové škále chování svých rodičů ve 21 kategoriích, které byly trsovou analýzou rozděleny do tří základních faktorů: „kompetence“, „jistota a bezpečí“, „akceptace a zájem“.

„Kompetence“ rodičů zahrnovala kategorie rodičovského chování vyjádřené pojmy rázný, úspěšný, citlivý, citlivostivý. Chlapci ze středních sociálních vrstev významně častěji takto charakterizovali své otce. Podobné rozdíly se projevovaly i u matek, nedosáhly však statistické významnosti.

„Jistota a bezpečí“ byly — podle percepce dětí — uváděny méně často u rodičů s nižším sociálně ekonomickým postavením. Otcové byli popisováni jako nervózní, ostýchavější a utrápenější.

V kategorii označené „akceptace a zájem“ rodičů byly rozdíly nejvýraznější. Chlapci ze středních sociálních vrstev častěji uváděli, že jejich otcové se zajímají o jejich výsledky

ve škole i mimo ni a že jsou vůči nim více responzivní, když je žádají o pozornost nebo pomoc. Hodnoty diference pro matky byly na hranici statistické významnosti.

Z této studie lze usuzovat na to, že i když difference v chování matek nedosáhly té výraznosti jako u otců, data získaná prostřednictvím dětské percepce jsou konzistentní s těmi, která jsou získávána přímo od rodičů. Tím se také zvyšuje validita zjištěných vztahů.

* * *

U nás sledoval vztah mezi některými sociologickými hledisky, zejména vzdělaností a zaměstnaností matek a jejich autoritativními postoji vůči jednorocnému dítěti Kubička [6]. Autoritativnost byla zjišťována dotazníkem, jehož položky měly zjišťovat spíše pohotovost než frekvenci kontrolujícího chování matky, které bylo definováno jako nucení dítěte k nějaké činnosti, omezování jeho činnosti, trestání (hlavně tělesné), kladení náročných požadavků na dítě, nerespektování jeho individuality, striktní dodržování předpisů péče o dítě. Autor pracoval se skupinou 150 matek, z nichž polovina nebyla zaměstnaná. Nezjistil však statisticky významné rozdíly v postojích matek vůči chlapcům a dívkám, jak by to vyplývalo z jejich odlišné sociální role, dokud nevzal v úvahu také faktor zaměstnanosti matek. Nejvíce autoritativní byly nezaměstnané matky vůči dívkám, a to podstatně více než vůči chlapcům ($p < 0,05$), zejména pokud jde o rozdíl v trestání ($p < 0,005$). U zaměstnaných matek se neukázaly žádné rozdíly v autoritativních postojích vůči chlapcům a dívkám. Když však byly srovnávány postoje vůči dívkám u zaměstnaných matek a u nezaměstnaných matek, objevily se statisticky velmi výrazné rozdíly ($p < 0,005$ pro autoritu, $p < 0,001$ pro trestání).

Autor zjištěné rozdíly interpretuje z hlediska teorie sociální role: nezaměstnané matky se přidržují tradiční koncepce výchovy, že žena má být více konformní a submisivní než muž, tudíž na dívky zaměřují větší tlak než na chlapce. Zaměstnaná matka však již neakceptuje tento postoj, a proto vykonává stejný tlak, pokud jde o konformitu dívek i chlapců (v údajích Kubičky se rysuje dokonce vyšší autoritativnost matek vůči chlapcům než vůči dívkám).

Vzdělanost matek byla posuzována ve třech úrovních: základní škola, střední škola s maturitou, vysoká škola. Vzdělanější matky (s maturitou) byly přísnější než matky, které měly jen základní vzdělání ($p < 0,01$). Když byla samostatně analyzována jen skupina nezaměstnaných matek, objevil se nelineární vztah mezi vzdělaností a autoritativností. Nejprísnejší byly matky s maturitou, pak matky vysokoškolsky vzdělané a nejméně přísné byly matky se základním vzděláním. Kubička tyto rozdíly vysvětluje podobně jako Bronfenbrenner tím, že vzdělanější matky jsou více ovlivněny osvětovou literaturou, která prý u nás doporučuje značnou kontrolu dítěte. To je sice pravda, pokud jde o aspekt důslednosti ve výchově, ale neplatí to už pro aspekt tře-

tání, zejména tělesných trestů. Také zůstává otázkou, proč tedy u nejvzdělanějších rodičů je stupeň autoritativnosti nižší.

Faktor věku matky neměl v této studii vliv na míru jejich autoritativnosti.

Vztah sociologických proměnných a rodičovských postojů k mentálně retardovanému dítěti zjišťoval Brada [3] na skupině 60 dětí a jejich rodičů. Faktor vzdělání se ukázal jako rozhodující při utváření postojů obou rodičů k mentálně postiženému dítěti. Bylo prokázáno, že vzdělanější rodiče nejen dříve zjistili odlišnosti v chování svého dítěte, dříve usilovali o nápravná opatření a dříve vyhledali odborníka, ale také k němu častěji zaujali žádoucí výchovné postoje. Nežádoucí výchovné postoje (zavrhující, rozmazlující) převažovaly ve sledované skupině u dvou třetin rodičů. Zaměstnanost matek však v této studii neměla vliv na rodičovské postoje.

Také Marko [7] nezjistil, že by zaměstnanost matek ovlivňovala adaptaci dítěte ve škole. Dokonce u maladaptovaných dětí zjistil více než dvakrát větší počet matek v domácnosti (29,8 %, proti 12,5 % v kontrolní skupině). Kvalita rodičovského působení je pravděpodobně efektivnější než jeho kvantita. Marko však zjistil, že maladaptovanost byla nejčastější u dětí, jejichž rodiče měli nízkou pracovní kvalifikaci, zatímco relativně přízpusobené děti ve škole měly rodiče převážně se střední a vysokou pracovní kvalifikací. Tato proměnná působí zřejmě prostřednictvím celkové lepší kvality výchovné péče v rodinách s vyšším sociálně kulturním postavením.

Přeslože uvedené výzkumy přinášejí zajímavé informace o zkoumané problematice, představují svým způsobem dílčí pohled. Vysvětlování uvedených rozdílů v přístupu k dítěti mezi společenskými skupinami jen faktorem vzdělání není zcela adekvátní, je třeba vycházet z rozdílných životních hodnot, které reflektují odlišné životní podmínky jednotlivých společenských skupin v konkrétní sociálně ekonomické formaci. Mají-li být vysloveny platné teoretické závěry a praktická doporučení, je třeba, aby tento vztah byl analyzován v kontextu celospolečenského třídního uspořádání a chápán ve své konkrétně historické dimenzi. Takové přístupy dosud postrádáme.

Literatura

- [1] Bailey, N., Schaefer, E. S.: *Maternal Behavior and Personality Development: Data from the Berkeley Growth Study*. Psychiatric Research Reports, 1960, 13, s. 155—173.
- [2] Bailey, N., Schaefer, E. S.: *Relationships between Sociometric Variables and the Behavior of Mothers toward young Children*. Journal of Genetic Psychology, 1960, 96, s. 61—77.
- [3] Brada, V.: *Analýza postojov rodičov k mentálne retardovanému dieťaťu*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 1967—1968, 3, s. 445—460.
- [4] Bronfenbrenner, U.: *Socialization and*

Social Class through Time and Space. In: E. E. Maccoby, T. M. Newcomb and E. L. Hartley (eds.): *Readings in Social Psychology*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1958, s. 400–425.

- [5] Kohn, M. L.: *Social Class and Parent-Child Relationship: An Interpretation*. American Journal of Sociology, 1963, 68, s. 471–480.
- [6] Kubička L.: *Studie matčiny autority k dětem ve stáří kolem jednoho roku*. In: Vl. Tardy (ed.): *K problémům psychologie osobnosti*. Praha, Academia 1967, s. 205–212.
- [7] Marko, J.: *Rodina a vpravenost dítěte do školy*. Psychológia a patopsychológia dítěte, 1967–1968, 3, s. 519–533.
- [8] Merill, B.: *A Measurement of Mother-Child Interaction*. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1946, 41, s. 37–49.
- [9] Rosen, B. C.: *Social Class and the Child's Perception of the Parent*. Child Development, 1964, 35, s. 1147–1153.
- [10] Walters, J., Connor, R., Zunich, M.: *Interaction of Mothers and Children from Lower-Class Families*. Child Development, 1964, 35, s. 435–440.
- [11] Waters, E., Crandall, V.: *Social Class and Observed Maternal Behavior from 1940 to 1960*. Child Development, 1964, 35, s. 1021–1032.
- [12] Zuckerman, M., Barrett, B. M., Braigel, R. M.: *The Parental Attitudes of Child Guidance Cases*. Child Development, 1960, 31, s. 401–417.

Anna Koudelková

Prohlášení o vědeckém objevu mentionů

Dne 5. června 1973 přednesl prof. František Kahuda, člen redakční rady Sociologického časopisu, vědecké radě pedagogické fakulty University Karlovy prohlášení o vědeckém objevu *mentionů*, které jsou nositeli *mentálních hmotných pohybů vně* nervové soustavy člověka. Obsah prohlášení je tento:

V Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství se od roku 1968 zabýváme sociálním zráním člověka, jehož *n*-dimenzionální model, vybudovaný na sledování *věkové ontogeneze* dialekticky protikladných sociálních faktorů, jsem v roce 1970 aplikoval na jednodušší, jednodimenzionální model zrání mentálního. Výsledky, které jsme při experimentálním zkoumání a exaktním měření komponent mentálního zrání člověka obdrželi, vedly k závěru, že zabýváme-li se hmotnými pohyby, jimiž je myšlení člověka při duševní práci provázeno, je fyzikální svět pro psychické děje sice základní konstrukcí, ale nikoliv konstrukcí úplnou a dostačující. Tak například fyzikální čas *FC* není kategorií psychickou; aby se jí stal, nemůže být závislý pouze na pohybovém rámci pozorovatele, ale též na psychických

proměnných. Proto jsem definoval tzv. *mentální čas MC* vztahem

$$MC = konst \cdot \frac{FC}{B},$$

v němž *B* je rozsahový faktor zkoumaných mentálních reakcí, měřený kvantitativně počtem úspěšných bodů ve zvoleném testu mentální zralosti, *FC* je časový faktor týchž reakcí, měřící pro každého jednotlivce (respondenta) zvlášť jeho individuální latentní dobu rozhodování při zodpovídání úkolů použitého testu. Lze dokázat, že fyzikální význam rozsahového faktoru *B* je dán výrazem

$$B = konst \cdot E_p,$$

kde *E_p* je *potenění* (psychická) energie, vynaložená na splnění testových úkolů. Zvolíme-li pak po stránce formální *konst* rovnou 1 (čímž zavádíme zcela určitý způsob měření potenění energie *E_p*), můžeme z kvantitativního hlediska ztotožnit rozsahový faktor s faktorem energetickým, takže platí

$$E_p = B.$$

Pak ve vztahu pro *MC* je *konst* energetickou konstantou použitého testu.¹

Hlubší analýzou této problematiky jsem došel k těmto poznatkům, pokud jde o procesy provázející myšlení:

1. Psychické pochody uvnitř mentálních struktur, jejichž původ je dán hmotnými elementy živých organismů samých, probíhají u člověka v čase mentálním, který je základní kategorií psychickou.
2. Psychické pochody vně mentálních struktur, jejichž původem (příčinou či následkem) jsou hmotné výtvořiny člověka či lidských skupin, probíhají v čase fyzikálním, který je základní kategorií fyzikálního světa.
3. Jen mentální struktury živých lidských organismů mají svůj vlastní mentální čas; všechny neživé výtvořiny člověka mají toliko čas fyzikální.

Pak lze prokázat, že zavedení mentálního času jako vlastního vnitřního času lidských bytostí je v souladu s požadavkem teorie speciální relativity; jde o zrelativnění fyzikálního času pro psychické procesy.

Poznali jsme tedy, že vlastní čas *MC* mentálních pohybů plyne při procesu myšlení u kteréhokoliv respondenta jinak než jeho fyzikální čas *FC* na Zemi. Ukázalo se také, že prostor (mentální horizont) a čas (mentální čas) mají ve světě duševních pochodů svérázné vlastnosti, jež by měly být v souladu s vlastnostmi částice, které se mohou ve vlastním vnitřním relativistickém duševním

pochodu pohybovat rychlostí $u = c$, aniž by

¹ Tento zcela nový a ve vědecké literatuře dosud neznámý marxistický přístup k měření času trvání psychických reakcí byl uveřejněn v časopise Československá psychologie, č. 6/1972 pod názvem „Mentální čas jako objektivní vnitřní čas lidských

bytostí“ a je podrobně i s aplikacemi rozveden ve Sborníku vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, roč. IV, z roku 1972 pod názvem „Nová metoda měření mentální zralosti člověka“.

se přitom ve fyzikálním vnějším světě narušoval Einsteinův postulát maximální možné rychlosti $v < c$. Takové částice, jejichž význam je pro duševní pochody podstatný, nebyly dosud objeveny. Nazývám je MENTIONY.

Každý respondent při plnění duševního úkolu vytváří a vyznačuje své *mentiony*, jejichž klidová hmota je z měření známa. Optimální klidová hmota mentionu při úplném

24

řešení úkolů testu KVVIT je $m_0 = \dots \cdot 10^{-49} \text{ g}$,

9

což je hodnota řádově 10^6 krát menší než klidová hmota mezonu μ .

Pokud jde o počáteční velikost celkové energie mentionu respondenta, který se v našich experimentech optimu nejvíce přiblížil, nabývá hodnoty $E = 9,744 \cdot 10^{-10} \text{ ergů}$, která je shodná s energií Roentgenových paprsků $h\nu = 9,8 \cdot 10^{-10} \text{ ergů}$ pro $\lambda = 20 \cdot 10^{-8} \text{ cm}$. Již počáteční energie mentionů je tedy tak velká, že pronikají stěnami i nejrůznějšími kovovými překážkami. Avšak po zahájení duševního pochodu v procesu jeho utváření energie mentionů ještě vzrůstá, a to značně, a musí být schopna přeměny v jiné až dosud známé formy energie, například v energii mechanickou. Takovým experimentem může být nejprůkaznější reálná existence mentionů prokázána.

Reálná existence mentionů byla experimentálně prokázána dne 24. května 1973 v Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství za účasti proděkana pro vědu a výzkum prof. Jaroslava Suchého, prof. Miloslava Valoucha z matematicko-fyzikální fakul-

ty UK a vedoucích pracovníků úřadu předsednictva federální vlády ČSSR. Stalo se tak několika fyzikálními pokusy, mezi nimiž za nejvýznamnější považuji roztáčení hliníkového pláště kuželového tvaru energií k němu směřovaných mentionů. Hliníkový plášť je posazen na hrotu svislé osy ve vrchu kužele a energií mentionů je roztáčen jak ve směru, tak v protisměru pohybu hodinových ručiček.

Energie mentionů, která tvoří podstatu šíření změn a energetických informací při duševních pochodech, může tedy být značně velká, i když počáteční energie je u průměrných respondentů řádově rovna toliko měrné energii potřebné pro zrakové podráždění lidského oka ($2,1 \cdot 10^{-10} \text{ erg/sec}$). Představuje až dosud nepoznanou, avšak *existující* energetickou formu živých lidských bytostí, která se projevuje v kvantech za dnes známé měřicí techniky přímo (fundamentálně) nepostižitelných. Proto jsme kvantitativní hodnoty potenční energie $E_p(B)$ měřili odvozeně, jak bylo vyloženo.

Uvedené výsledky prokázaly, že nositelem psychických pochodů nemohou být jen elektromagnetické procesy, ale že v rámci celé komplexní mentální struktury musí existovat ještě jiný nositel duševních pochodů, který umožňuje šíření psychických reakcí a interakcí i rychlostí větší, než je rychlost světla ve vakuu. Einsteinovo omezení rychlosti pohybu partikul fyzikálního světa světelnou rychlostí c tedy *pro mentiony* živých lidských organismů neplatí, tj. je překonáno.

* * *

25. 8. 1973 se dožil 50 let doc. dr. Jiří Houška, CSc., vedoucí vědecký pracovník sociologické sekce Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Soudruh Houška patří k našim předním odborníkům v oboru marxistické sociologie a vědeckého komunismu. Ve své vědecké práci se zaměřil především na teoretickou analýzu procesů sociální revoluce a vývoje sociálně třídní struktury v socialistických zemích. O těchto otázkách napsal řadu článků a studií uveřejněných v našich odborných časopisech a sbornících. Ve spolupráci s doc. dr. Karlem Károu, CSc. publikoval dvě knihy: *Otázky lidové demokracie* (Svoboda, Praha 1955) a *Charakter narodnodemokratičeskoj revolucii* (Moskva 1958). V současnosti je v tisku jeho obsáhlá monografie *Sociální struktura a revoluce*.

Mnoho úspěchů v další práci přeje

Redakce Sociologického časopisu

S. N. Volovelskaja, A. I. Žilin, S. A. Kuliš, V. B. Sivyj: **Nelinejnaja korreljacija i regressija — Metodika i primenenijsje dlja proizvodstvennyh zadač** (Nelineární korelace a regrese — metodika a aplikace pro průmyslové úlohy)

Kijev, Technika 1971, 216 s.

Kniha je napsána pro potřeby ekonomiky uhelného průmyslu, nicméně její užitečnost není omezena jen na tuto oblast. Bude vítána každým, kdo se zabývá analýzou kardinálních znaků — metodologem i pracovníkem v některé z oborových sociologií. Analýza kardinálních znaků obvykle končí výpočtem průměru, rozptylu a nakonec korelačního koeficientu. Korelační koeficient však odráží pouze lineární závislost, zatímco skutečná závislost může být zcela jiného typu, kterých je celá řada. Těmito typy se právě zabývá kniha. Nepřináší nic nového na poli matematické metodiky zpracování dat, pouze velmi přehledně sumarizuje různé postupy. V tom je právě také její cena pro odborníky aplikující statistické modely v nejrůznějších oborech. Její původní metodologický přínos je na poli, které je sociologické analýze dat poněkud vzdálené — v průmyslových aplikacích uhelného resortu.

Teměř polovinu textu zabírá kapitola první (s. 5—102), věnovaná jednoduché korelaci a regresi. Tato kapitola má současně sloužit jako odkazová. Je tu přehledně vysvětleno a na příkladech vysvětleno značné množství jednotlivých metod. První paragrafy pojednávají o základních matematicko-statistických pojmech, ukazují metody odhadu parametrů základního souboru, metody testování některých hypotéz, metodiku vylučování netypických pozorování, testování dobré shody apod. Stručný styl autorů a „služná zkušenost“ v zacházení s matematickou formulí umožňuje uvést mnoho faktů na málo stránkách. Už u první části je vidět, že kniha je vysoce technická; zavedení pojmů je formální. Vzhledem k tomu, že není učebnicí pro začátečníky, to lze považovat za správné. Jako východisko jsou uvedeny metody, které se používají před aplikací korelační a regresní analýzy. Ve čtvrtém paragrafu je podán přehled dvanácti různých typů závislostí, které jsou jednak popsány a rozříděny co do svých vlastností (existence maxim a minim křivek, existence asymptoty, monotónnost, počet parametrů), jednak přehledně uvedeny v tabulce. Tabulka obsahuje funkční tvar závislosti, typické grafy z dané třídy funkcí, konstantní diferenční poměr, transformace vedoucí na lineární vztahy,

normální rovnice, které určují parametry a transformace průměru. Tento přehledový paragraf je velmi užitečný. V pátém paragrafu autoři stručně a obecně ukazují, jak se odvozují normální rovnice pro jednotlivé typy závislosti; další paragraf ukazuje roli různých typů průměru při transformacích. Sedmý paragraf pojednává o testování shody odvozené rovnice s empirickými daty, které vede na Fisherovo F-rozložení a aplikaci jeho kritických hodnot. Paragrafy 8—13 (tj. zbytek první kapitoly) jsou věnovány podrobnému popisu metodiky sestavování normálních rovnic u jednotlivých případů závislosti. Každý případ je řešen teoreticky, je však současně i osvětlen na konkrétních numerických příkladech. V těchto příkladech je ilustrováno řešení rovnic, použití transformací, metoda odhadu neznámých parametrů i testování hypotéz shody Fisherovým testem.

Tématem druhé kapitoly je mnohonásobná korelace a regrese. Tato kapitola je velice krátká (s. 103—128), a tudíž nemůže být vyčerpávající. Čtrnáctý paragraf obsahuje postavení úlohy a diskusi jednotlivých případů. Patnáctý paragraf zcela krátce uvádí do problematiky postupného zahrnování proměnných do studia regresních vztahů. Převážná část této kapitoly je věnována paragrafu 16 *Komplexní příklad sestavení rovnice mnohorozměrné regrese a jeho analýza*. Zde se zřetelně projevuje celková tendence knihy. Základní pojmy jsou vysvětlovány formálně a praktické metody a postupy jsou vysvětlovány na konkrétních datech z aplikační praxe. Na příkladě tohoto paragrafu se čtenář dobře seznámí s celým aplikačním postupem; také výsledná rovnice je podrobně diskutována. Proto je i přes svou stručnost tato kapitola velice ilustrativní.

Poslední (třetí) kapitola pojednává o konkrétních aplikacích nelineární regresní korelační analýzy pro řešení praktických ekonomických úloh. Metodika aplikací pro uhelný průmysl je zřejmě původní prací autorů. Také poněkud přesahuje rámec regresní analýzy, aplikují se zde některé optimalizační metody, například dynamické programování. I když se tato kapitola zdá být svým obsahem poněkud vzdálena sociologii, nelze ji pro její praktické zaměření vynechat.

V dodatku je tabelována pětirozměrná statistická řada dat, která nás doprovází celou knihou a z níž jsou odvozeny numerické výsledky ilustrujících příkladů.

Pro sociologické aplikace bude nejcennější první polovina knihy, tj. první kapitola, která explicitně a konkrétně nabízí rozšíření rejstří-

ku metod pro analýzu závislosti dvojic kardinálních dat. Akceptace metod zde uvedených může porušit nežádoucí uniformitu a formální rutinu při analýze sociologické informace. Knižka představuje jednak referenční text pro různé závislosti, jednak dobrou ukázkou práce s daty.

Jan Řehák

Kenneth Roberts: Leisure (Volný čas)

London, Longman 1970, s. 133.

Robertsova knížka vyšla v sérii *Aspects of modern sociology*, která je určena především studentům. Autor si vytkl za úkol podat systematický výklad vědecké problematiky volného času, ale přitom si byl patrně dobře vědom publika, kterému je knížka adresována. Po studentských bouřích v roce 1968 ve Francii a jiných evropských zemích pocíťují obhájci kapitalistického systému nutnost intenzivnější a efektivnější propagovat výhody stávajícího řádu. A je nutné přiznat, že Robertsovi se podařilo na první pohled velice objektivně a přesvědčivě zvládnout oba předsevzaté úkoly. Začíná velmi zběžnou kritikou dosavadní sociologie volného času, a to jak v jejích metodických východiscích, tak i z hlediska množství shromážděného materiálu, což mu umožňuje vybírat z nepřeberné řady dílčích relevantních výzkumů pouze ty, které zapadají do jeho ideologické i vědecké koncepcce.

Vychází z předpokladu, že současná britská společnost může být popsána jako egalitářská společnost, pokud jde o množství volného času a jeho obsah i pokud jde o životní rytmus. Z tohoto společného základu se vymykají pouze „autsajdři“ a malé skupiny vyhraněného vkusu, které však nemají nic společného s třídním rozvrstvením nebo sociálním statusem vůbec. Nehraje zde úlohu ani vliv příjmů, ani vykonávaná práce. Na rozdíl od minulosti, kdy práce do značné míry určovala volný čas, nyní naopak volný čas ovlivňuje znatelněji práci.

Základní skupinou realizace volného času je rodina, v níž je však těžké rozlišit skutečný volný čas od povinností, protože v domácích pracích, péči o děti a podobně je v mnoha případech přítomen moment aktivit volného času. Proto také je třeba střízlivěji

posuzovat zdánlivé přetížení žen, tvrdí autor. Ve volném čase ovšem přezívají i subkultury. Nejspecifičtější je subkultura mládeže, která se vymyká z kruhu rodiny, dožívají však ještě i subkultury lokální (starých dělnických obvodů nebo středostavovských předměstí), rasové, národnostní, církevní. Tyto subkultury jsou však pouze variacemi uvnitř daného celku a netvoří samostatný a uzavřený životní styl.

Zajímavá je autorova analýza průmyslu volného času a dalších institucí určených pro volný čas, které vytvářejí vnější podobu dnešního trávení volného času. Odmítá intelektuální kritiku tohoto průmyslu, která je vedena z hledisek někdejší intelektuální elity a naopak zdůrazňuje význam možnosti vědomě ovlivňovat obsah volného času prostředky průmyslu orientovaného na volný čas. Podle autorova názoru nebezpečí netkví v masovosti a nyní již všudypřítomnosti produktů tohoto průmyslu, nýbrž v jeho komercializaci. Lékem proti tomuto nebezpečí je zintenzivnění státní účasti a státního řízení nevýznamnějších odvětví tohoto průmyslu, především televize, dále knihoven, muzeí aj. Je to nutné zejména proto, že život v dnešní společnosti se stává stále zřetelněji orientovaným na volný čas. V těchto podmínkách si společnost nemůže dovolit ponechat tento jev mimo sféru své kontroly.

I když podle autorova názoru se nebezpečí volného času silně přeceňují, nelze popřít jejich reálnou existenci. Nebezpečí volného času vyplývají z rozporu mezi cíli a možnostmi, ale hlavně z nedostatku pevně formulovaných cílů vůbec, který vede k deviantnímu chování a frustraci. Tento problém nelze vyřešit pouze změnou vkusu nebo zvětšením počtu možností. Především je třeba vstřípit obyvatelstvu definitivní soubor hodnot, což je úkolem vzdělávacího a výchovného systému.

Robertsova knížka je poučná v několika směrech. Obsahuje několik zajímavých a podnětných postřehů k problematice volného času, ale především je ukázkovým dílem nevtíravé a zdánlivě objektivní propagandy, která pro člověka nezasvěceného do podrobností oboru je velice přesvědčivá.

Ivan Savický

Незаменимость марксистской социологии	449	искажения ответов на вопросы анкеты и пути к нейтрализации искажения	520
СТАТЬИ			
<i>Козловский В. Е.</i> : Взаимное отношение между марксистской философией, научным коммунизмом и социологией	451	РЕЦЕНЗИИ	
<i>Грабина И.</i> : К некоторым актуальным вопросам развития нашего общества и марксистско-ленинской социологии	459	<i>Седлачек И.</i> : Иерзи Чацки, Традиция	533
<i>Филипец И.</i> : Некоторые актуальные вопросы образа жизни	466	<i>Ржегак Я.</i> : П. П. Маслов, Статистика в социологии	536
<i>Звара Ю.</i> : Решение национального вопроса и борьба с национализмом	471	<i>Влачил Я.</i> : О. Матоушек - Я. Ружичка - А. Гладки: Человек и труд	540
<i>Рыцтаржик К.</i> : Марксовская концепция общества как системы отношений и ее значение для развития социологических теорий среднего уровня	477	СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ	
<i>Харват Ф.</i> : Стратификация и индустриальное общество. К некоторым аспектам их критического анализа	483	<i>Бартова Е.</i> : Х совещание представителей философских и социологических журналов европейских социалистических стран	545
<i>Гоушка И.</i> : К марксистской концепции общественных классов	490	<i>Когоут Я.</i> : Общепародная конференция о социальном планировании в Болгарии	546
<i>Чех В.</i> : Проблематика рабочего класса в социологии предприятия	503	<i>Лишкова Л.</i> : Социальные прогнозирование и социальное планирование (Международный коллоквиум по социологии труда)	547
МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА		<i>Газдик А.</i> : Семинар «Общество — женщинам, женщины — обществу»	552
Измерение в общественных науках. Итоги дискуссии об измерении в социологии	514	<i>Ковделкова А.</i> : Социологические перемены в позициях родителей к воспитанию ребенка	553
<i>Брумла М.</i> : Источники чрезвычайного		Заявление о научном открытии ментипов	566
		АННОТАЦИИ	

Table des Matières No. 5

Irremplaceabilité de la sociologie marxiste	449	extraordinaire des réponses au questionnaire et les voies à sa neutralisation	520
ARTICLES			
<i>Kozlovskij V. J.</i> : Rapports mutuels entre la philosophie marxiste, le communisme scientifique et la sociologie	451	COMPTES RENDUS	
<i>Hrabina J.</i> : Quelques questions actuelles du développement de notre société et la sociologie marxiste	459	<i>Sedláček J.</i> : Jerzy Szacki, Tradycja (Tradition)	533
<i>Filipeć J.</i> : Mode de la vie — Quelques problèmes d'actualité	466	<i>Řehák J.</i> : П. П. Маслов, Статистика в социологии (Statistique en sociologie)	536
<i>Zvara J.</i> : Solution de la question nationale et la lutte contre le nationalisme	471	<i>Vláčil J.</i> : O. Matoušek - J. Růžicka - A. Hladký, Člověk a práce (L'homme et le travail)	540
<i>Rychtařík K.</i> : Conception de la société élaborée par Marx comme un système des relations et son importance pour le développement des théories sociologiques à moyenne portée	477	RAPPORTS ET INFORMATIONS	
<i>Charvát F.</i> : Stratification et la société industrielle: Au sujet de quelques aspects de leur analyse critique	483	<i>Bártová E.</i> : 10 ^e Conférence internationale des représentants des revues philosophiques et sociologiques des pays socialistes européens	545
<i>Houška J.</i> : Au sujet de la conception marxiste des classes sociales	490	<i>Kohout J.</i> : Conférence nationale sur la planification sociale en Bulgarie	546
<i>Čech V.</i> : Problèmes de la classe ouvrière dans la sociologie de l'entreprise	503	<i>Lišková L.</i> : Prévision sociale et planification sociale (Colloque international de la sociologie du travail)	547
RUBRIQUE METHODOLOGIQUE		<i>Gazdik A.</i> : Le séminaire "La société au femmes — les femmes à la société"	552
Mesurage dans les sciences sociales (Conclusions de la discussion sur la mesurage en sociologie)	514	<i>Koudelková A.</i> : Variables sociologiques dans les attitudes des parents à l'éducation de l'enfant	553
<i>Brumla M.</i> : Sources d'une déformation		Rapport sur la découverte scientifique des „mentions“	556
		ANNOTATIONS	